

Кленовий лист

Іван Ле

1

"Рости, рости, клен-дерево..." — співали матері, колихаючи своїх немовлят на сон. Співала їй й стара Дорошенчиха в Новосілках. Співати цю колискову їй було тим приємніше, що її невістка, ця запашна, хоч і запізніла квітка в житті сина-генерала, в дівочтві була Марією Кленовою. З легкої руки Дорошенчихи дитя й прозвали Кленовим листком...

Чудовий травень 1941 року. Благодійну теплоту сонця цієї пори однаково сприймали, благословляючи природу, і в Новосілках на Полтавщині, і в одному прикордонному містечку, назва якого нехай буде захищена для поколінь з поваги до військових таємниць, що сприяють обороні Вітчизни.

Ще не настав день з його турботами, але вже кінчався ранок. Навіть у балках потаяли тумани, і в небі невеличкі хмарки якось сором'язливо поспішали до обрію, щоб очистити небозвід для могутнього господаря — для живодайно палаючого сонця.

Генерал-майор Андрій Дорошенко вийшов на балкон-веранду одноповерхового будинку і замилювався тими хмарками. Природно здавалося, що генерал почував себе настільки молодим, щоб мати право захоплюватися поезією природи, на хвилину викинувши з голови складні турботи військового прикордоння. Не випадково й те, що в руках генерала була емблема тої запізнілої його молодечої радості — лапатий кленовий лист.

Високий і ставний, він не лише відчував себе молодим, а й на вигляд для стороннього ока був ще зовсім молодий як для генерала. На чисто поголеному лиці не мав жодної зморшки, і очі грали живими кольорами, навіть коли й були повиті, як і небо в той ранок, хмарками дум, тривоги й смутку.

Та молодість Андрія Дорошенка дочасно зазнала вередливого втручання сивини. Вона настирливо засівала свій рясний посів у його розкішну чорняву шевелюру. Молодість, що не вимірювала броду, не боялася невідомого і прийдешнє оцінювала тільки з погляду його доцільності, ним безповоротно перейдена. Андрій Дорошенко вже знав, що вік людини має свої межі і марно втрачений бодай один з його барвистого разка день вважав злочином...

В руках, крім кленового, він тримав ще й інший, зім'ятий лист. Тримав як гримучу змію, затис як ворога, зіжмакавши в кулаці, неначе боявся, що він ненароком випаде з рук і накоїть гіркого клопоту.

Коли розчинилися двері за спиною, генерал не поворухнувся. Проводжаючи очима хмарки, що мчали по небу, з невимовним зусиллям видихнув:

— Ну? — наче продовжував давню, незакінчену думку чи незавершену розмову.

Штабний офіцер випалив:

— Відомості підтвердилися, товаришу генерал-майор. Тоді Дорошенко, мов розбуджений від забуття, не в

міру рвучко обернувся до офіцера. Той аж знітився, відстороняючись.

— Вона?..— не запитував, а підказував генерал, щоб офіцер мерщій викладав усе, що йому відомо. Кленовий лист ковзнув з рук і круто впав під ноги.

— Вона зосереджується біля кордону, якраз навпроти військ нашої дивізії...

— Хто зосереджується, товаришу майор?— нагинаючись за листком, спитав Дорошенко.— Я питаю не про війська, а про...— генерал аж побожно взяв сирітно впалий під ноги листок.

— Ах, ви про неї... Прошу пробачити, товаришу генерал-майор. Я говорю про шосту німецьку армію. Відомості розвідки підтвердилися остаточно. Фашисти готуються до нападу. Ось ознайомтеся самі.— Майор не хапаючись розгорнув папку, щоб передати генералові матеріали розвідки.— Марія Йосипівна, товаришу генерал, знову прийшла. Цього разу категорично наполягає на розмові з вами.

— Кличте! І... ви розумієте, що під час таких розмов ваш командуючий не потребує свідків.

— Єсть, товаришу генерал-майор.

Про мирний характер розмови годі було й думати. Хоч прекрасні блакитні очі молодої жінки були сухі, мокра, зіжмакана хустка в руках свідчила про те, що вона плакала ще до розмови і, мабуть, кількома нападами.

Крислатий літній капелюх поклав тінь на її обличчя, неначе поділив його: на сухі, запалені, великі, трохи острашені очі з піднятими віями і грайливу, травневим сонцем ополіскану ямочку на правій щоці.

Вона тримала в руках мокру хустку, жмакала її, терзала, щоб не виказувати тремтінням рук свого хвилювання.

— Я все сказала, що знаю. Мені немає чого додати більше. Але, зрештою, нехай би я була й справді німецького походження. Тільки ж походження, Андрію... Андрію Тихоновичу. Походження, якого я не знаю, не пам'ятаю. Що з того?

І таки закусила крайок хустки дрібними білими порфіровими зубами. Довгі чорні вії мимоволі спустилися донизу. Потім знову розкрились, і на них веселкою заіскрилися росинки.

— Що з того, питаєте ви знов і знов? — Генерал не приховував свого хвилювання.— З того, звісно, я не роблю ніякого опудала, щоб лякатись, як горобець над коноплицем. Але чому б вам, Маріє... Йосипівно, було не розповісти про це ще до нашого шлюбу? Адже я мав нагоду... Та чого там... Я мав насолоду, коли хочете, щастя слухати, як щиро звучать слова з ваших уст, чорт забирай. Німкеня ви так німкеня... Любов, знаєте, дорога моя...— генерал знов одвернувся до сонця, хмарки зникли геть, і небо манило прозорістю.— Любов — це цілий комплекс почуттів, у тому числі й патріотичних. А Андрій не просто громадянин цієї великої країни, він генерал її війська! Він пильнує її кордони, за якими он зосереджуються німецько-фашистські

війська!

Жінка все ще не випускала з дрібних порфірових зубів мокрої хустки. І генерал не міг не відчувати, що твориться за цим жестом, коли він — о горе! — коли той жест щирий...

— Так, генерал, командуючий людськими життями, яким погрожують ворожі танки. Ви повинні розуміти, що коли в тому комплексі почуттів хоч один елемент з якоїсь причини втрачає свій колір емоцій... то і весь комплекс... (що я плету?— картало глибоке сумління) так, весь комплекс втрачає свою гармонійність. Гармонію кохання псує фальшивий приголосок, який зачіпає ще й почуття патріотизму.

— Ради бога, не трудіться такою мудрістю доводити мені, що нашої любові заважає моє походження. Власне, і не воно, а якийсь фатальний збіг обставин...— перервала Марія нервову, ускладнену філософією мову генерала. Рукою поправила під капелюхом золотаву косу.

— Так, заважає. Власне, й не любові — це питання глибші,— а нашому шлюбному співжиттю.— Кленовий лист уже лежав зіжмаканий під ногами в генерала.— Тому я й наполягаю, Маріє Йосипівно, на негайній розлуці... прошу віддати мені нашу дочку Ніну.

— Нізащо! Ти збожеволів, Андрію...

— Ви ще зовсім молода і надто... красива, Маріє Йосипівно.

— Нізащо, кажу вам! — спокійніше і вже впевненіше повторила жінка, не зводячи з пожмаканого листа острашеного погляду великих круглих очей, знов одволожених рососою сліз.

— Я звик, щоб мене вислухали до кінця і зрозуміли, перш ніж так трагічно протестувати,— трохи підвищивши голос, але з тою ж інтонацією щирості сказав генерал.— Цей анонімний лист, що, зрештою, покладе край нашим взаєминам, напевне саме на те і розрахований, щоб ми розлучилися назавжди. Я ніскільки не шкодую, що ми зустрілися, побралися і народили таке золоте дитя, Ніночку. Але...

— ...німкеню за дружину собі мати не хочу...— з нотками сарказму докінчила фразу жінка.— Та Ніночки я вам не віддам, товаришу командуючий людськими життями. Я мати Ніночки і не дозволю вам командувати мною, нехтуючи найсвятіші почуття мого серця.

Генерал піймав себе на тому, що нервує, і спробував заспокоїтися. Тримаючись у межах пристойності, він намагався довести Марії Йосипівні, що для них обох було б найкраще саме так — перервати кількарічне співжиття.

Адже як би вона не повертала його фразу, він таки командує прикордонним військовим з'єднанням. Йому держава довірила безпеку в такому найдошкульнішому місці. І раптом ця бездоганна жінка, мати його дитини, виявляється сумнівною громадянкою... Вона — німкеня... А деякі німці он танки виладнують на прикордонні. Може, і на допомогу генеральської дружини розраховують. Спортсменка, дипломований плавець і першокатегорниця з воєнізованих навчань Тсоавіахіму... Невже ворожа розвідка так спритно одружила його з своїм тренуваним не лише в

спорті, а й у військових справах агентом? Жах...

Після того, нехай і анонімного, листа генерал ще гостріше сприймав найменші натяки на загрозу війни, яка поставала з цілком зрозумілої поведінки фашистсько-німецьких генералів на прикордонні.

І саме тепер, коли Андрієві Дорошенку стали відомі недвозначні маневри фашистських танкових частин на радянському кордоні на підпорядкованій йому ділянці, його все більше охоплювали сумніви і підозри.

Доведений настирливістю і сльозами жінки до найвищої межі нервування, генерал шукав можливості припинити розмову. Йому немає часу. Може б, відкласти десь на день, другий...

Зрештою, треба почекати до повного з'ясування корінної причини їхнього розриву.

— І як би там не було, час непевний, міжнародна обстановка дуже складна, можливий вибух — війна з фашистами. Я мушу забрати Ніночку.

Жінка стрепенулася, немов її пройняв електричний струм. Але не розкрила затиснені уста, не вимовила більше ні слова.

Та й без слів було зрозуміло, що рішення свого вона не змінить. Жінка весь час стояла на одному місці. Сонце знялося вище, і грайлива ямочка тепер сховалася. в густій тіні від крилатого капелюха. Високо здіймалися груди, час від часу зривалися безнадійні зітхання.

Чи слухала вона Андрія Тихоновича, порпаючись вільною рукою в складочці легкої літньої сукні? Але вже напевне не бачила, бо надто далеко по степових гонах і мрійних затінках блукав її стривожений погляд. Її Андрій так безжально топтав ногами емблему їхньої любові— лапатий кленовий лист...

Ніночці минуло тільки чотири роки. Дитя ще не могло збагнути страшної для нього події — остаточний розрив батьків. Кілька останніх днів дівчинка нервувала, що не приходив "батько Андрюша", не пестив її джкими руками, не називав Кленовим листком, не возив до лісу в автомашині. Було, сидить без шапки, напружений, за рулем, дивиться в простір, а найдорожчу посмішку дарить їй. Машина відкрита, вітер ворушить йому чуприну, грається в шовковому, вже посрібленому руні.

Дівчинка що день, то яскравіше уявляє собі ці подорожування і тим гостріше відчуває батькову відсутність.

Андрій Дорошенко і не збирався тримати дочку при собі. Всупереч офіціальним даним він не сумнівався, що війна з гітлерівцями неминуча. Йшлося тільки про час, місяці чи, може, навіть тижні відтяжки.

Думав Ніночку відправити на Полтавщину в Новосілки до своєї матері. Там дитя мало зростати і виховуватися. Про виховання не турбувався. Його мати, вже немолода жінка, минулого року ще працювала в колгоспі ланковою. Ніхто не міг закинути їй недостатність щирості в праці. В п'ятдесят шість років Наталка Дорошенко вступила до лав Комуністичної партії.

Андрій — єдиний син у неї. Жінка гартувала самотність працею. Як тільки довідалася про зближення: сина з Кленовою, настирливо радила, навіть просила

прискорити оформлення шлюбу. З невісткою вперше побачилася тоді, коли тій так була потрібна допомога літньої жінки. Андрій Тихонович, не питаючи Марії, сам викликав матір і привів її на ту, ще дівочу квартиру своєї дружини.

"Новосілки не такий уже й закуток,— якось писала мати в листі до сина.— Тут можна створити теплий затишок для молодої жінки. Чи робила б щось — дитя мало б догляд. У нас дві школи — нижча й середня. Інтелігенції тої повно. Одних учителів близько трьох десятків. А агрономи! Є і в нас люди, хай неодмінно приїздить з Ніночкою! Що їй з малою дитиною там робити? Могла б і в тості до тебе їздити, ріднішою буде, аякже! А тут і кіно щодня є... Бо, кажуть, таке твориться на світі. А ти ж генерал..."

Так умовляла мати Андрія Дорошенка. І він був певен, що мати так само з дорогою душею прийме тепер і саму Ніночку, його дитя, його вимріяне кохання. Але чи схвалить їхній такий раптовий розрив?

А як потрібно було йому вирішити цю складну проблему! Марію, виходить, треба примусово вислати з прикордоння. Куди, з якими документами?

В анонімному листі не сказано, що Марія Кленова, будучи німкенею з походження, якось зв'язана з Німеччиною. Ні на рідню, ані на інші зв'язки в листі не було жодного натяку. Це заспокоювало, коли можна було назвати спокоєм звичайне самозапевнення, що мати його коханого дитяти не забруднена ганебними натяками на шпигунство. Але сама поява такого листа змушувала припустити найгірше.

А що коли Марія Кленова справді винна в загадковій зникненні того пакунка з мобілізаційними документами командування округу і потім такому чудодійному їх "розшуканні" через тридцять годин лихоманкового струсу в штабі?..

З дуже великими труднощами генералові вдалося тоді довести, що його дружина до того не причетна, бо нічого не могла знати про пакунок, та і в штабі в ті дні не була. А вона ж таки була... І не така вже вона наївна в міжнародній політиці. Що виявляла себе радянською, щирою співницею генерала — то це могло бути тільки спритним маскуванням.

Генерал не знав, радіти чи печалитися від того, що цей анонімний лист не прийшов у той скрутний час. Прихований інформатор знає надто багато, але не все. Він точно виписав цитати з документів, які можна буде перевірити. Генерал і розпочав цю перевірку. Тому й думав, що майор повідомляв його про результати перевірки.

В листі повідомлялося, що безпритульна Марія Йосипівна Кленова незаконнонароджена і має прізвище своєї матері, доля якої "поки що" не з'ясована. "Марія Йосипівна Кленова,— свідчила далі зловісна анонімка,— дочка німецького громадянина, який перебував на радянській землі кілька років, маючи на те якісь скоро-спечені права". Про моральне ж право... Яке там право, коли "напевне ж був агентом німецької розвідки..."

Анонімний інформатор розумівся на законах етики і такту і хоч досить упевнено, але разом з тим і скупі повідомляв дати, коли з'явився німець у Радянському Союзі і скільки прожив. Разом з ним жила дворічна дочка без матері. В листі за виразними

крапками та лапками було також економно виписано уривки з копії рішення якоїсь колегії Ревтрибуналу. Німець Жозеф Бердгавер жив у Радянському Союзі, певне, без ніякого паспорта. Може, був якимось політемігрантом, а може,— спритно підкинутим німецьким розвідником. Останнє припущення можна підтвердити кількома прозорими натяками з листів німецької розвідки, оригінали яких є на руках у автора цього попереджувального листа. До того ж Бердгавер згодом утік, уникнувши радянського правосуддя. Але заочно напевне був засуджений до найвищої кари. Є відомості, що після нього лишилася дівчинка, яка добре знала тільки своє ім'я та ім'я матері, радянської громадянки, яка зникла невідомо куди...

Усе це звучало так реально, бо цілком перегукувалося з дитячою біографією Марії Йосипівни Кленової, і Дорошенко не міг далі переконувати себе, що анонімка — це провокація. Було невимовно боляче. Анонімка отруїла йому життя.

Хотілося протиставити всьому цьому свою радянську щирість, свої молодечі груди, широкі плечі і гартовані в боях військові знання та непохитну волю. А свідомість гальмувала на всі гальма, радила обережність і вдумливість.

Для певності, щоб якимось полегшити біль глибокої рани, завданої підступним ворогом, генерал почав з'ясовувати істину, розіслав папери, запитання. А в глибині душі відчував, що виправити це особисте лихо він уже не зможе. Надто глибоко дістав ворожий удар.

Небагато німців на прикордонні знало про рішення гітлерівського райху напасти на Радянський Союз. Але верховне командування райху не мало жодних сумнівів, що війна — неминуча. Велика Радянська держава непрохідним муром стояла на шляху до здійснення завойовницьких планів Гітлера.

— Не будемо уточняти, гер Безрух, усе це мені відомо,— помірковано відповідав генерал на одному з ризикованих побачень з резидентом.— Завдання є завдання, і його слід виконувати.

Адам Безрух виконував, старався всього себе вкласти в те страшне завдання гітлерівських генералів. Підступи і провокації — все було на озброєнні. Та в штабах і канцеляріях Гітлера за зачиненими дверима розроблялись інші, дійовіші плани.

Безруха ніхто не попереджав про це, і він досконало розробляв план виконання свого завдання. В прикордонному містечку, за якихось вісім кілометрів од лінії кордону, він влаштувався бригадиром-шляховиком. Ніхто не міг би сказати, що він нероба чи недбалий бригадир. В партійному осередку лежала його заява: Безрух готувався вступити до Комуністичної партії.

Жив він на краю лісу при трасі, біля шляхової дільниці. Повз хату, в якій жила Марія Йосипівна з дочкою, проходив багато разів. Але ніхто ніколи не бачив, щоб він вештався без діла. Безрух завжди з'являвся з бригадою шляховиків, давав вказівки і вирушав на інші ділянки шляху, де його присутність і знання теж були конче потрібні.

В той ранок Марія якимось поспішила випустити дівчинку погуляти, бо знов збиралася навідатись до Андрія і таки покінчити з цією справою. Після вчорашньої розмови з ним у штабі вона цілу ніч не спала, але відчувала, що Андрій усе-таки не

чужий для неї.

Поралася по хаті, готувала дитині другий сніданок, бо ж Одарка Максимівна ще з учорашнього дня десь пішла до родичів аж на той далекий куток села. Умови нічних перепусток на цьому прикордонні останнім часом надто ускладнилися, жінка там і заночувала.

— Нінусю! — гукнула з порога, як завжди робила.— Ніночко-о!

І не відчула якоїсь тривоги від того, що дитина не обізвалася відразу ж. Ступила за ворота, поглянула з-під руки аж у вулицю до містечка, де гуляла дівтора. Гукати — не почують, краще підійти і забрати дочку.

Ішла, а думками знов була в тій же кімнаті, в якій ще вчора так ні до чого й не домовилася з Андрієм.

— Ви Ніночку шукаєте, тьотю?

Аж йокнуло щось під грудьми від цього дитячого запитання.

— А вона... поїхала до тата, до генерала Андрія Тихоновича,— в кілька голосів повідомили діти.

Дорожня автомашина не була новиною на цих прикордонних лісових шляхах. До того ж вона нічим не відрізнялась од інших, навіть військових машин. Особливо на думку дітей, які в цей ранок бачили її з генеральською Ніночкою на сидінні біля водія.

Хіба вперше їм бачити щасливе від задоволення генеральське дитя в авто? Хто з водіїв штабних автомашин не підвозив малу втішну генеральську доньку? Не тільки діти, але й жінки-сусідки, які знали генеральшу, не мали жодного сумніву, що Ніночку підвозив шофер якоїсь штабної автомашини не лише з дозволу, але й за наказом самого генерала.

Тільки Марія Йосипівна думала інакше. Вона розцінила це як крадіжку батьком власної дочки після невдачі по-доброму домовитися з дружиною про відправку Ніночки до бабусі.

Вантажне авто шляховиків з неймовірною швидкістю пронеслося лісом, звертаючи на якісь просіки, викручуючись поміж столітніми деревами. Така їзда захопила дитину. Машина раптом спинилася десь на краю лісу, не виїжджаючи з гушавини.

— А де ж тато, він полює? — запитала дівчинка в шофера. Шофер хоч і спинив авто, але не виходив з нього, очікувально позираючи навколо.

— Тато буде там, Ніночко,— кивнув головою вперед.— Он той дядя поведе... на полювання.

— До тата? — допитувалася з дитячою настирливістю.

Водій не відповів, вискочив з авто.

— Чого ж воловодитися? Мушу вже бути на базі. Забирайте,— звернувся до майстра Безруха, який квапливо вийшов з просіки.

— Встигнемо. А як вона? — виразно кивнув на дівчинку.

— До батька квапиться.

— Встигне на торг... Значить, так, Вадиме: поставиш машину, а сам приходить. Тебе чекатимуть.

— Може б, порадитися спочатку? Працюю ж без зауважень...— висловив свої сумніви водій.

— Усе одно пропадеш. Забув, чий син, де батько? Дві судимості в батька, чужий паспорт уже в кишені. Думаєш, не докопаються? Неодмінно приходь...

Шофер нетерпляче відмахнувся.

— Забирайте. Дивитись не можу, воно ж вірить нам...

Безрух злодійкувато озирнувся, лапнув за кишеню, де лежала зброя. Коли б не авто, яке конче треба було відвести на дільницю, щоб замести сліди, він значно простіше домовився б з цим водієм.

— Гаразд, гаразд,— стримуючи себе, майже спокійно сказав майстер і відчинив дверцята машини.— Скажеш генералові, що ми з Ніночкою човном приїдемо на риболовлю.

— Скажете, дядю? — допитувалася дівчина, тримаючись за руку Безруха.

Майже в ту мить авто заревіло і, круто розвернувшись між деревами, швидко зникло в гущавині. Дівчинка ще кілька разів озирнулася на віддалений гул, але "дядя" поспішав і тяг її за ручку геть поміж кущами чагарника.

І другого дня був такий самий червневий ранок. Генерал Дорошенко ночував при штабі. В ранню тіару вийшов на веранду подихати свіжим повітрям перед початком щоденного вислуховування інформацій і рапортів військових начальників його з'єднання.

На цей раз ще трималися по долині легкі тумани, повітря мовчало, немов перед бурею. Генерал спустився східцями в невеликий садок, зірвав і пожував вишневий свіжий лист. Терпкий і гіркуватий присмак змусив стріпнутися всім тілом. Озирнувся на гупання.

Його ад'ютант зіскочив просто з балкона-веранди і схвильованим голосом покwapно сповістив:

— За вашим наказом я не впустив до штабу Марію Йосипівну. Вона ображала вас словами.

— Як саме? — різко перебив генерал.

— З дому... зникла ваша дочка, товаришу генерал.

— Що-о?! Зникла Ніночка? — генерал грізно ступив до ад'ютанта. Але той стояв нерухомо і чітко інформував далі:

— Так точно, товаришу генерал. Марія Йосипівна звинувачує в тому вас і на правах матері вимагає повернути дівчину. Пішла в особливий відділ до полкового комісара Дмитрієва.

— Машину! — звелів мужнім, як завжди, впевненим і спокійним голосом.

В ту ж хвилину він залишив штаб. В голові блискавкою пронеслися думки, уривки спогадів про п'ять років такої трагічної своїм фіналом, але щирої й... красивої любові!

Поліз рукою до кишені, шукаючи не знати чого. Може, анонімного листа, щоб порвати його, щоб плюнути в обличчя тому злому інформаторові, висловивши своє ставлениця до його старанно виписаних лапок з крапками, до його мерзенних "фактів"? Чому написано цього листа саме зараз... Що ж це таке?..

Війна!

Так, війна! І ти, генерале Радянської Армії, підступно атакований з тилу, в особистому житті. Ворог уже розпочав свій наступ, деморалізуючи командуючого, щоб згодом пустити й танки...

Андрій Тихонович, сидючи в авто, яке мчало його до особливого відділу частин, обачно озирнувся. Може, хотів перевірити, чи не підслухав хто думку стривоженої людини в генеральському кітелі.

Ця раптова звістка страшенно збентежила його. Звичайно ж, він погарячував з тим розлученням, не розібравшись, рубав вузли сімейного щастя. Зникла дочка — це непорозуміння. Спокій і розсудливість! Горе, поділене на двох,— тільки півгоря.

Кинути всі сили, щоб негайно ж розшукати Ніночку! Голка це, чи що! Навіть під землею знайде. Невже подали з генерала, щоб порушити його рівновагу в особистому житті... Але війська під його керівництвом усе одно спинять тисячі життів, коли на кордоні справді заворушаться ті фашистські танки...

Та ці муки й погрози нервово збудженого розуму були пригашені, охолоджені мармуровим спокоєм Марії. Од її відчуження в очах Дорошенку раптом стало моторошно.

— Ви забрали мою молодість, а тепер викрали ще й дитину, вбиваєте душу людини, яка так безрозсудно полюбила вас у свої вісімнадцять літ! Я не мала свого дитинства, шукала людини, а знайшла... звіра! Віддайте мені дочку, я мати! — істерично заридала, потопивши в сльозах останні надії й сподівання.

І чи не вперше в житті Андрій Дорошенко на якусь мить таки по-справжньому розгубився. Невже Марія вірить, що він здатний на таку підступність?

Розгубленість, як морська хвиля, бовтнула, приголомшила. Але й освіжила! Дружина тримається з останніх сил, от-от знепритомніє... В наступну мить генерал наказав ад'ютантові викликати лікаря, а сам, не гаючи часу, попрямував до кабінету полкового комісара Дмитрієва...

Ображена Марія Кленова в цю найгострішу хвилину розпачу і горя не прийняла дружньої руки, щиро простягненої Андрієм Дорошенком. А через кілька годин після цього гіркого розриву шлюбну війну застала їх вже ворогами.

2

На півдні Радянського Союзу, в мальовничій місцевості примор'я, жив повним життям піонерський табір. Морський берег тут мав мальовничі кручі, окреме грізне скелля було підмите морською хвилею. З того скелля хмарами злітали птахи при найменшому наближенні небезпеки і знов методично вкривали його, коли небезпека минала. Були тут і романтичні затоки з спокійною гладдю, яку великі морські хвилі ритмічно підносили й опускали. А за кручами, де густий ліс поволі знімався й ген-ген переходив на крутий підйом гори, слалася коса з чудовим золотим пляжем.

Щодня, десь після восьмої години, сюди на косу збиралися піонери і починалося ранкове купання. Засмаглі юнацькі тіла займали частину пляжу аж ген під кручі.

Дівчата розкошували "а ближчій половині пляжу. Та хлопці, продершись через скелля з затоки і розполохавши птахів, завжди йшли до свого шляху побіля дівчат.

Чи були дівчата незадоволені з такого грубого порушення табірних порядків? У всякому разі вони висловлювали хлопцям, таким вузлувато сильним, знахабнілим, своє обурення. Та їх протест завжди виливався у веселий гамір, в дівочий ляскітливий сміх і приємні юнацькому серцю словесні змагання.

Часом було й таке, коли в тому гаморі протесту, в хлюпанні водою зароджувалися перші паростки, як цвіт підсніжника, дружби. І ввижалося хлопцям, принаймні мріяли вони і снили тим, як кожен з них рятує в хвилях моря чи в бурях життя свою юну подругу.

Довго з обох пляжів неслися назустріч вигуки, часом і лайливі, але духові юнацькому такі потрібні, легеням такі корисні, майбутньому дорогі, як спогади про перші підсніжники.

Гуртками лежали в піску, смажилися на сонці і згадували екскурсії в гори, сперечалися про природу того чи іншого камінчика.

Роман, непосидючий будівельник і "хуліган", як прозвали його в таборі, заплющивши на хвилину очі, мріяв про те, як би він рятував Любу Запорожець у непроходимих хащах лісів від нападу звіра чи від розбійників, від страшних гірських гроз. А коли юнак уявляв, що небезпека Любці Запорожець загрожує в хвилях розбурханого моря, він з досадою розплющував очі. На весь табір Роман Гордійчук найгірше плавав!

Зате Ваня Туляков зайняв перше місце з плавби. Своє мистецтво, плавби він невпинно вдосконалював, мріючи про всесоюзні, а може, і міжнародні рекорди. Так, як воду та плавбу, любив він хіба що музику. За час перебування в таборі на дозвіллі змайстрував собі балалайку і охоче грав на вечорах самодіяльності.

На пляжі він здебільшого лежав самотній. Але інколи любив пожартувати, поборюватися з товаришами. Кремезна постать, сила і спритність, незвичайні для п'ятнадцятилітнього хлопця, зробили його непереможним. І кожен з хлопчаків, на кого падав вибір Вані пожартувати, вважав це за високу честь, хоч по можливості намагався уникнути її.

Друзі Вані догідливо переказували, що дівчата захоплені його плавбою. Та Ваня кожного разу, коли починалася така розмова, грубо обривав її, або мовчки йшов геть і лягав у пісок самотній.

Всі хлопці вважали Ваню дорослим і заздрили йому. Він один на весь табір мав фотокартку якоїсь довгочолої шовкововолесої дівчинки з грайливими бантами на товстих коротеньких кісках. Дівчина всміхалася йому з тої фотокартки дратуючим, посміхом. Ваня відповідав їй тим же і раз на тиждень надсилав дівчині листівку з краєвидами Кримського узбережжя.

До речі, вже слід згадати і ще про двох найбільших друзів у таборі — Олега Павлюка та Юру Бахтадзе. Випадок звів їх у перший день прибуття в табір — їх ліжка стояли поруч.

Характер Олега живив ту дружбу, як живить живодайний струмок розкішні платани на скелястих ґрунтах. Мрійної заглиблений у пригоди свого невідомого майбутнього, він знайшов в особі Юри співчутливого слухача і спільника. Юра був визнаний серед школярів у себе в Тбілісі як найкращий радіоаматор — знавець законів будови приймачів. З кількох шматків ізольованого дроту, уламків шкільних магнітів та з картону Юра примудрявся конструювати "так званий приймач", як він сам називав своє хитромудре майстрування. А воно таки скрипіло, притулене до вуха, ляскало і навіть подавало цілком виразні звуки музики чи людського го-

Захоплений своїм другом, Олег, зітхнувши, запевняв

— Я, звісно, менший за тебе, мені тільки трохи більше тринадцяти років, і я закінчив ще тільки шостий клас. Але згодом я сам сконструюю автотранспорт і зроблю собі гоночну автомашину! Я вже знаю всі мотори внутрішнього згоряння. У батька є свій автомобіль, і я... вже керую: ним. Звичайно, батько іноді сідає поруч і... часом стримує мій запал...

Ще нічого не знаючи про початок війни, табір майже в повному складі з керівниками та вихователями повертався з кількоденної екскурсії до гірського озера. Для керівників і вихователів це була нелегка путь. Десяток кілометрів гірського шляху в один і в другий бік, обіди й ночівлі в лісах гір давалися взнаки.

А дівчата не знала втоми. Хлопці кожен раз знаходили щось цікаве поза шляхом. Часом за тим цікавим камінцем чи якоюсь яскравою квіткою треба було дертися на скелю або спускатися в провалля. Дівчатка схвальним сміхом бадьорили хлопців, а вони навперебій, один поперед одного вигадували щось найзахопливіше. І шлях у кілька кілометрів ставав суцільним веселим гамором, жартами та змаганням.

Люба Запорожець, на рік молодша за Романа, може і не вкладала глибокого змісту в його дружнє ставлення. Те, що він майже весь час вертівся біля неї, вона помітила і не приховувала приємності від того. Не було такої квітки, якої б Роман не дістав для неї. Він ставав посеред гірських протічків і спритно пересаджував Любочку з берега на берег.

У лісі, деś перед останнім переходом до табору, було дано команду на відпочинок. Гуртками розсілися на свіжій траві, на каменях, поцяцькованих мохом. Гамір невгавав і на спочинку.

Коля Бондаренко був не такий спритний і непосидючий, як Роман, і нічим не відрізнявся од інших підлітків. А хлопець він був розвинений не гірше за Романа, дужий і плавав добре, причому завжди з Любою Запорожець навзаводи. Ота плавба Романові не подобалася, а вдіяти нічого не міг. Не подобалося йому й те, що Коля весь час не відходив од Любки, і він своєю невсипущою енергією старався паралізувати намагання Колі якось прислужитися любимиці всього табору.

Під час відпочинку Роман виліз на дерево і ганяв вивірку на невимовну втіху дівчаток, і в першу чергу Любочки Запорожець.

Він не встиг спуститися з дерева, коли побачив, як Коля розіслав палатку і Любка з двома подругами із сміхом та вигуками посідали на неї. Коля сів поруч. І коли Роман

констатував цю несподівану "подію", дівчина навіть не помітила його, бо саме видирала в Колі з рук якийсь цікавий камінчик.

З цього все й почалося. Засмучений Роман відійшов до сосни, самотній ліг на свою палатку. Він ні слова не промовив до Любочки і тоді, коли загін рушив далі. Не дерся тепер на скелі по квітки, не пересаджував дівчину через ручаї.

А вона чутливою була, помітила зміну в ставленні. Помітили це й інші. Не обійшлося без того, щоб котрийсь з язикатих не покепкував з Романа. Почали й дівчатка його зачіпати, на сосну за вивіркою якась посидала...

Сміх стояв навколо — Романа він мов голками колов з усіх боків.

Усе й минулося б добре, коли б Любка не підтримала того загального настрою, не відсахнулася б од хлопця.

— Ромко! — кепкуючи, гукнула вона дзвінким голосочком. Аж серце від нього затремтіло в розгніваного хлопця.— Ромко, у тебе живіт заболів, чи що?

Дружний регіт знов підтримав Любку. Аж оторопів Роман від такої несподіванки. Сама ж винна, послала вивірку погонити на сосні, а тим часом з Колею за камінець змагатися почала — тепер ще й сміється.

— Чого там, Романе, соромитися! Я зараз в Олені Максимівни англійської солі випрошу. Принести? — піддав хтось жару.

Так і пішло. Роман затявся і мовчав. Спробував відстати од цього гурту, а гурт теж затримувався. Хотів обігнати, але для цього треба було стрибнути вниз, що означало — знову потішити.

І огризнувся. Огриснувся не до всіх, а тільки до Любки. За словом він далеко не ходив, сказати вмів так, що те глузливе слово щільно прилипало, не віддереш.

А Любці закортіло одідрати. Сказала і сама відчула, що не до ладу. Сказати ж щось інше — згарячу не знайшлася і під глузливий регіт гукнула:

— Одеський хуліган!

— Що? — зовсім оторопівши, розгублено вигукнув ображений хлопець.

— Оте саме. Хуліган витрішкуватий. Дерись на сосну, вивірку погониш,— розійшлася Любка. А поруч ішов Коля.

Зашарівся Роман. Тільки мить щось думав і рішуче рушив до гурту. Всі розступилися, регіт стих.

— Повтори, Любко, може я не дочув, помилився? — Уста в хлопця тремтіли, погляд падав до землі.

— Хуліган одеський...

Найбільше його розізлила ота Одеса. Одеса — радянське портове місто. Сама ж хвалилася, що гостювала там у тітки, чудовим містом називала. Він навіть мріяв неодмінно побувати в ньому під час канікул наступного року. До чого ж тут "одеський хуліган", коли вони обоє з одного і дуже далекого від Одеси міста? Мабуть, то якісь дуже противні мусять бути хулігани, коли вони ще й "одеські". Роман тільки зараз у гарячці згадав, як співав Коля: "З одеського кічмана урвали два уркана..."

— Я ж тобі покажу "одеського хулігана"!

Тепер уже зовсім грізно рушив до дівчини. А коли Любка кинулася тікати з гурту, хлопець скочив їй напереріз. Як олень, метнувся між соснами, високо підвівши голову. Любка верещала більше для годиться — всі так роблять, утікаючи від дужого хлопця. А коли відчула, що не втече і озирнулася, аж тоді збагнула свою помилку.

— Ой Ромко, я жартувала... Не буду!

Та Романові годі було вгасити вулкан, запалений нерозважною дівчиною. В цьому запальному пориванні була образа не тільки за назвисько "одеський хуліган", а й за глузливий сміх, за камінчик у Любчиній жмені, за плавбу з Колею навзаводи.

Підскочив і за деревом піймав, наче ворога, любиму дівчинку. Вона пручалася, але то був трепет уловленої рибини, який підігрівав і спортивний інтерес вудкаря, і жадобу втримати, подолати в руках спроби слабосилого.

Спочатку взяв за обидві руки поверх ліктів, гнівно глянув у очі. Так близько і глибоко ще ніколи не бачив їх.

"Рибина" спружинила ще з більшим завзяттям, щоб вирватися, навіть ногою хотіла відбитись, нерозважна, від дужого хлопця. І Роман не витримав. Це вже було занадто!..

Ухопив лівою рукою поза спиною, як пір'їну підняв, перегнув на коліні і замашно одшльопав на ганьбу та посміх усього табору, як навіть мати не шльопала вередливої Любки, коли та була немовлям.

— А будеш... ображати? А будеш, будеш...— примовляв запально і тріумфуюче.

— Не буду, Ромко-о!..— захлинаючись у плачі, просилася осоромлена Любка Запорожець.

...За пропозицією Колі Бондаренка, Романа тут же серед лісу в горах і судили товариським судом. Любочка не переставала плакати, оточена співчутливими подругами. Спочатку їй здавалося, що Романа за таку вихатку судити мало. Його треба так покарати, так... Хіба вона знає як? Може, четвертувати, як гетьман Жолкевський Наливайка!..

Але тільки почався суд, тільки виставили Романа, мовчазного, замисленого і гордого, як дівчина відчула сором. Десь у глибині серця вона вже виправдовувала Романа. Чи сама вона на його місці не зробила б те саме? Щоправда, ганебний засіб, яким він прилюдно покарав її, ятрив дівчині душу, гнав дитячу сльозу.

Судили жорстоко, Коля запропонував найвищу міру покарання: негайно ж відрядити з табору і сповістити в його школу про цей негідний піонера вчинок.

— Не треба сповіщати в школу, ми з одного міста,— крізь сльози вигукнула Любка і відвернулась.

Піонери повернулися з екскурсії в зіпсованому неприємною подією настрої. А був уже вечір. Так і полягали спати, пригнічені рішенням товариського суду. Адже його вирок треба негайно виконати!

А вранці вони довідалися, що почалася війна. Відома дітям з книжок і розповідей старших, вона спочатку аж зацікавила. Та керівництво табору чудово знало, що таке війна для країни. Послали запитання в центр, що робити з дітьми.

Пішли розмови, що піонерів треба негайно виряджати до батьків по домівках. Про

рішення товариського суду забули. Коли б сам Роман не сказав Вані, можливо, ніхто б і не згадав про те рішення. Воно тепер звучало смішно, бо всі розуміли, що треба негайно виїздити по домівках. А можливості до того ставали що день, то куцішими: поїзди були завантажені іншим, автобуси до станції спочатку почали ходити рідше, потім зовсім перестали курсувати.

А час, який підганяли такі події, мчав, мов у прірву. Тривожні відомості про бої вже під Одесою, про танкові клини — прориви ворога в глиб Вітчизни — дедалі ускладнювали евакуацію дітей.

— Сам лишусь у таборі, щоб виїхати останнім,— заявив якимось Роман у розмові з Ванею.

— Е-е...— невиразно протягнув Ваня.— Виїздити тепер не так легко, Романе. Он кілька дівчаток з попередніх відряджених повернулися. Кинь, Романе, отой фасон і при нагоді виїзди,— майже нагрімав Ваня.

Та Роман відчув у тоні наказу Вані товариське схвалення такої високої дисциплінованості.

Тимчасом бої з ворожими танковими з'єднаннями стали наближатися й до Кримського півострова. Адміністрація піонертабору обережно пояснила дітям, що їхати прямим шляхом тепер уже нікому не Можна.

В такому становищі заява Романа про самопокарання сприймалася особливо несхвально — хизується хлопець. А втихомирена Любочка несміливо гукнула:

— Я прощаю Романові.

Але згодитися на таку амністію Роман не міг. Скажуть не знати що про нього. Це відчули найближчі його друзі.

— Лишаюся з Романом! — вигукнув невтомний авіаконструктор Олег. Вся його поведінка свідчила, що хлопець не жартує. Те, що він і в Криму ходив на заняття авіагуртка в одному військовому санаторії, що навіть піднімався на літаку з пілотом-інструктором, підносило його в очах друзів як героя. Тому заява Олега не здивувала.

— А я, Олег?... Чи я, думаєш, ішак дагестанський і терпітиму таку невідповідну до обставин ганьбу друга? Лишаюся і я з Романом! — несподівано заявив Юра Бахтадзе.

— Я теж лишусь, хоч я й згодна з судом, і теж... не ішак дагестанський,— під ще завзятіший регіт, як утихомирене дитя, промовила і Любка Запорожець. Чи шкода їй стало Романа? Ні, героєм він тепер стає в такій загрозливій ситуації.

Ваня Туляков, що досі мовчав, не витримав.

— Ти ось що, Любо,— звернувся він ніби між іншим.— Краще заспокойся. Не зачепили тоді тебе за поведінку, то не напрошуйся. Давно визначена в першу чергу на виїзд, чому не виконала порядку? Сьогодні ще відходить пароплав на Одесу. Поспішай до тітки. Щож-до мене, то я... теж лишаюся з Романом, разом вибиратимемося з Криму...

Далеко не всіх піонерів щастило відправити з табору в намічені дні. Минуло вже більше місяця з початку війни. По кілька разів виривалися з табору найсміливіші і знову поверталися. Якимось таки виїхала Любка пароплавом на Одесу.

Зведення з фронтів що день то погрозливішими ставали. Зусилля адміністрації табору вирядити піонерів і поїздами не дали наслідків. Сміливіші хлопці, порушуючи всі правила обережності, чіплялися на авто, на переповнені вантажні поїзди.

В такій колотнечі марою підповзла паніка. Одної ночі зникли з табору шість хлопців і з ними двоє дівчат. Лишили записку, що вони пішли пішки...

Тоді Ваня запропонував виявити охочих іти додому пішки, утворити загони на чолі з вихователями і вирушати.

— Бо так ми чекатимемо на попутний вітер і вскочимо в саме пекло..

Того ж дня і відправили дві великі групи. Прощалися, напучували і сумували. Якось уночі пощастило посадити в поїзд кількох слабших, але ніхто не мав певності, що вони встигнуть проскочити перед' ворожим танковим клином... У таборі лишилися тільки Роман з трьома товаришами та десятків зо два страхополохів, які чекали, доки по них приїдуть батьки.

Час від часу повертався хтось із виряджених раніше, кому не по силі були такі небезпечні мандри. Бої з ворогом загрожували перетнути останні шляхи.

Не уявляючи, що і як робити далі, куди подітися від цього непривітного тепер морського узбережжя, яке ночами вже гомоніло відлунням морських боїв, кілька хлопців ладнали човни, сподіваючись через протоку пробитися на Кубань.

Роман кілька разів щиро радив Вані Тулякову забрати з собою наймолодшого серед них Олега і йти пішки, пробиватися. Ваня тільки подивиться на Романа задумливим поглядом і нічого не каже. Неважко було

Романові зрозуміти в тому докір друга. Та це все-таки давало привід до бодай якоїсь розмови в такому морочному чеканні.

— Ну, Ваню,— виправдується Роман,— чесне піонерське, я вважаю...

Що він вважає, Ваня розуміє. Роман під суворим поглядом товариша замовкає, так і не викликавши його на розмову.

3

Війна розгорялася. Фашистський уряд Німеччини, не вдовольняючись кровопролиттям у Польщі, на Балканах, у Франції, рушив свої війська і через радянські кордони. Рушив, потоптавши міжнародні конвенції і власні зобов'язання. Радянські кордони облудно зламані танковими армадами фашистських армій, зламані без оголошення війни другого ж дня після проходження на тих кордонах ешелонів з радянською пшеницею, поданою за міжнародними угодами про торгівлю та товарообмін.

Після жорстоких боїв з переважаючими силами фашистських танкових з'єднань, зосереджених на одному напрямку, військам генерала Дорошенка було наказано відійти на інший рубіж — за річку.

Це був перший наказ про відступ у цій війні...

Звичайно, відступ міг диктуватися і тактичними міркуваннями. Хоч танкові армади ворога, їх віроломний напад переконували в іншому. Та деякі солдати нашвидку заковували особисті речі, розраховуючи повернутися сюди через якихось три-п'ять

днів. Такі настрої поділяли і деякі командири підрозділів, навіть частин. Але генерал Дорошенко розумів, що війна затягнеться надовго.

В клопоті кількадеennих боїв, стурбований упертим наступом переважаючих кількісно танкових з'єднань ворога, він навіть перев'язку собі робив на ходу. Тут же і наказував:

— Роти добровольців з кожного батальйону підтримувати артвогнем далекобійних! За всяку ціну прикрити відхід основних сил. Пляшки з паливом!.. Освоїти і доставити добровольцям пляшки з паливом.

Генерал пригнувся, щоб медичній сестрі було зручніше перев'язувати рану. В цей час і зайшов до бліндажа шофер його штабного авто. Блідий, виморений, але рішучий. Військова виправка надзвичайно пасувала до його високої, широкоплечої постаті спортсмена. Коли б не віспа, якою хворів у дитинстві, Вітя безперечно був би красунем.

— Товаришу генерал! Фашистські мотоциклісти вже прориваються крізь оборону на околиці містечка... Моя машина ось тут, за валом. Доведеться виїздити вже через ліс.

— Правильно. Машина готова?

— Так точно! Запасний мотор поставили вночі. Як звір! Запас пального... Повний порядок, товаришу генерал!

— Ось що, слухай уважно! Умри, а вивези з містечка Марію Йосипівну! Зрозумів? Давай... Через п'ять хвилин щоб вас тут не було. Відповідаєш за її життя! До Луцька або до Володимира-Волинського — все одно, куди вільніший проїзд. На залізничну станцію, зрозумів? І доки не рушить з нею поїзд на схід, не показуйся мені на очі.

— Єсть! — ковтаючи повітря, вимовив Вітя. Але не рушив з місця.

— Ну?

— Товаришу генерал, а ви?

— Марш!

Шофер по формі повернувся, але пішов нерішуче. В дверях ще раз обернувся і вже зовсім не по-військовому обізвався:

— Марію Йосипівну... А самі?

Генерал не лише звик до свого шофера Віті, він поважав його. На його репліку обернувся, не маючи бодай найменшої злості. Та двері, як постріл, хряпнули. Тільки гіркий посміх відбився на заклопотанім обличчі генерала.

Біля одинокої хатки, у вибалку, за містечком, стояли дві жінки. Ні чекання, ані спокою. Погляди не зустрічалися, тільки блукали десь, розминаючись... Щоб не докоряти одна одній. Поруч них — валізка з речами та харчі у вузлику. Одинока хатинка позаду них прищулилася до землі, немов перечікуючи удар. А дві жінки, нашвидкуруч одягнені, навіть словом не перекинулися між собою. Тільки сполохано озиралися на вантажні авто з бойовою технікою, пораненими чи й порожні, які з однаковим поспіхом мчали в обидва боки, незважаючи на жінок, так несподівано захоплених жахами війни. Стугін землі від вибухів, дрижання тверді під ногами вселяли ще більший ляк.

Старіша, господиня цього одинокого дому, одягнена в звичайне робоче вбрання,

нарешті знову спромоглася вимовити ту фразу, умовляючи Марію Йосипівну:

— Що ж тут такого? Чи теперки вам до гонору... Підіть до чоловіка, нагадайте. Легке діло їм теперки пам'ятати ще й про наш клопіт. А в них машини, коні. Чуєте, що робиться на світі? Він же таки генерал. А в такому становищі мужчина нашої сестрі он як потрібен...

— Ні, Одарко Семенівно, дякую...— Марія Йосипівна підняла обидві руки до шофера авто, яке з божевільною швидкістю мчало назустріч. Але воно пронеслося мимо, обдавши обох пилюгою.— Цей мужчина вже не для нас, власне — не для мене. Його милістю я не хочу користатися. Пішки піду.

— Пішки в такому ділі, моя рідна, не ходять...

У цю мить так загарчали гальма авто, що обидві кинулися до воріт. Біля них з розгону став легковий автомобіль генерала. З нього вискочив просто в клубки пилюги Вітя і відразу відчинив задні дверця.

— Оце добре, Маріє Йосипівно, що ви вже наготові. Тепер-то я вкладуся в свої п'ять хвилин! Сідайте.

— А я нікуди не їду! То так...— махнула рукою на речі.

— Та ви що, нікуди не їду? — вигукнула Одарка Семенівна.

— Так, нікуди не їду, лишаюся. Передайте, Вітю, вашому генералові, що я лишаюся. У німців лишаюся.

Шофер на мить немов сторопів, гостро глянув на обох. Потім, отямившись, кинув погляд на ворожі літаки в небі, скупі обстрілювані якоюсь уцілілою зеніткою та з гвинтівок, і рішуче ступив до жінок.

— Ну, Маріє Йосипівно, ви мене аж розсмішили. Та я ж бойовий наказ виконую, з п'яти хвилин три вже витратив... Упрошувати вас, то тут і бомбами накриють он ті дракони фашистські. Сідаєте добром?— ультимативно запитав.

— А то що? — глузливо допитувалася.

— Та сідайте вже, не підводьте людини,— порадила Одарка Семенівна і злегка підштовхнула її до машини.

А коли вперта жінка обернулася, щоб відіпхнути господиню квартири, Вітя грубо схопив Марію за плечі і не зовсім чемно всадив в емку.

— Будеш тут з вами воловодитися. Генерал поранений б'ється, щоб утримати ворога, і в таку мить посилає по вас машину, а ви... "У німців лишуся!" Не делікатно виходить... То ваші речі? Будь ласка, подайте сюди, бо в мене дверці не замикаються. Дякую, все.

— Я не поїду, що тут... на силу надієтеся біля слабої жінки!

— Ну, то вже ваша справа. Не їдьте, то йдіть собі! Я свідка ось маю. Ви розумієте, що таке бойовий наказ генерала?! Не поїду...

— Пустіть дверці, ви слон! — істерично домогалася Марія.

— Хоч і мамонт, мені все одно. Зрозумійте ви... А ще дружина генерала. Я за чверть години мушу доповісти генералові! Андрій Тихонович он як бідкається, совістю, каже, відповідаєш. А тут і голови може не вистачить з таким несвідомим народом. Охота мені

з вами возитися... Чи я не міг би з добровольчими ротами фашистські танки підпалювати? У німців вона лишиться...— бурмотів схвильований шофер командира, кидаючи валізу на переднє сидіння.

За шляхом, на краю лісу, розірвався фашистський снаряд. Водій блискавично повалив оторопілу господиню Марії на землю, сам упав біля машини. Шмат чавуну з розірваного снаряда просвистів десь над ними, брязнули шибки в хаті. Машину накрило густою пилюгою з піском, падало викорчоване придорожнє бадилля, Тоді шофер схопився і прожогом ускочив в розчинені дверцята. Авто, мов поранена тварина, заревло і рвонуло геть.

— Мужчина в нашому становищі — вінець діла! — великорозумно підсумувала Одарка Семенівна, переповзаючи до своєї хати.

— У німців вона залишиться!..— ще раз проказав Вітя, владно повертаючи руля, щоб об'їхати метрову воронку від снаряда. І тут же звернув з шляху на лісову просіку, просто на схід.

В авто, на м'якому, хоч і досить потертому оксамитовому сидінні, Марія Йосипівна вже не протестувала. Власне, внутрішній протест, мішаючись із жалем та ще з якимись неясними почуттями, і складали в цю мить її перемелений страшною веремією тяжкий настрій. В такому психологічному стані зникнення дочки давало про себе знати тільки як гостра рана. Опустивши руки і послабивши нерви, Марія плакала.

А Вітя тимчасом надолужував згаяне.

Не дивлячись на спідометр, не прислухаючись до надсильного виття мотора, він визначав швидкість руху по миготінню стовбурів дерев, які товпилися безконечним ланцюгом, наввипередки гнали повз нього, щоб за якусь мить прошмигнути мимо.

— Шістдесят... Сімдесят... Дитяча швидкість,— уголом думав Вітя, реєструючи оком набридливі стовбури дерев.— Генерал сказав би: по-рачиному лізеш...

І натискав на педаль газу. Перетинали запруджені військами шляхи, кудись завертали і знову гнали, ніби навперейми. Марія Йосипівна вже й не думала далі протестувати. Навіть виглянути у вікно не наважувалася: в машині крізь гул мотора чути було важке гупання війни. Жінка відчувала сором за свою гарячкову поведінку. З якого пекла вихопив! Та ж... чи і вихопив.?

Раптом, перетинаючи шлях, по якому виплутувала автомашина Віті, в тій же лісовій просіці з'явилися чотири фашистські танки. Віддаль до них була зовсім незначна, на постріл з бойової піхотинської трілінійки. Вже можна було розглядіти не тільки біло-чорний па-вукатий хрест, а й те, як рухається ствол кулемета в башті.

Одне було зовсім незрозуміло: чому вони не стріляють по машині? Шкодують набоїв, ховаються від тих, що, може, там, на краю лісу, гарячково готують їм мінометну зустріч?

Вітя їхав з містечка поза лісом, північно-східним шляхом, вважаючи його не центральним напрямком наступу фашистських військ. І справді, обставини внаслідок оборонних боїв склалися так, що шлях той ще вранці був зовсім вільний. Про це свідчили численні авто, які проносилися тут в обидва боки з неймовірною швидкістю.

Певне, ворог, зрештою, зрозумів свою помилку і кинув танки, щоб перерізати й цю артерію армії.

Перед лісом шлях повертав на північ і довгий час ішов понад річкою, яка, протікала позаду лінії кордону. Тепер вона ставала лінією фронту, яку ворог намагався перехопити й тут.

Ворожі танки поспішали, проскочивши через ліс, перерізати шлях відступу армії генерала Дорошенка. Вітя неминуче мав зустрітися з ворожими танками, ще не виїхавши з лісу.

— Ах! — крикнула Марія Йосипівна, вчепившись руками за плечі Віті.

Панічний жест жінки вмить отверезив шофера, і він різко звернув з цього шляху. Та звернув не праворуч, щоб утікати від ворожих танків, а ліворуч, майже назад, щоб проскочити позаду них.

— Куди ви?

— До німців!.. Ви ж у них маєте лишатись. Конструктор цієї автомашини навіть уявити не зміг би, яким жахним бездоріжжям і з якою неймовірною швидкістю доведеться їй їхати. Часом здавалося, що колеса, ледве торкнувшись якогось бугорка, знову відриваються од землі. Машина клювала носом, маневрувала на двох колесах, як велосипед, навскіс перескакувала глибокі рови і мчала далі вперед. Спочатку здалося, що ворожі танки попереду, потім, коли праворуч закінчився вже ліс і авто вирвалося на шлях понад лісом, танки опинилися позаду. Марія Йосипівна не спускала очей з ворога.

Так і не збагнула, коли перескочили шлях і цілиною понеслися знову на ліс.

Ледве помітила, як Вітя ніби нервово гойднувся назад і знову приліг до штурвала. Незначний, якийсь іграшковий виляск, а в вікнах авто лишилися дві безформні дірки.

"Стріляють по авто!.." — майнуло в думці.

В ту ж мить Марія впала на дно машини. Напівзаплющеними очима яскраво зафіксувала ще один нервовий рух плечей шофера.

"Може, його поранило?"

Підвелася, коли машину знову несло поміж густими соснами і чагарниками. Тепер вони їхали десь в іншому місці, бо ділянки старого соснового лісу тут чергувалися з посадками молодого листатого дубняка.

На голій шиї шофера за коміром гімнастюрки з чистим білим комірцем побачила чорну стьожечку крові. Кров єдиної біля неї людини змусила по-справжньому отямитися. Марія навіть не ахнула більше, не зойкнула, а тільки прошепотіла, як мати дитині:

— Вітю, ви поранені!

Власною хусточкою блискавично змахнула кров. Куля рвонула шию шоферові, проорала неглибоку борозну в шкірі.

Марія Йосипівна притулила хусточку, затиснула рану. Вільною рукою розкрила сумочку, дістала одеколон і чисту хусточку.

Мовчки промила і перев'язала шоферові рану.

Вряди-годи вони спинялися, щоб оглянутись навколо, розібратись, де перебувають, порадитися. Ліс місцями став густіший, малопрхідний, а для автомашини і зовсім не проїжджий. Доводилось об'їздити мокрі низини, болота, озерця. А об'їзди могли збити їх з напрямку і часом таки збивали. Адже треба було пробитися через ліс на схід і доскочити до якоїсь залізничної станції.

Прислухались і чули, як гудів ліс лунами пострілів. Пробували з'ясувати, з якого боку стріляють, і не могли. Здавалося, що стріляють звідусіль, стрілянина не припинялася ні на мить як удень, так і вночі і злилася в погрозливий загальний гул.

Пов'язка на шиї страшенно заважала Віті, особливо коли він порався біля машини. Шофер якось по-ведмежому повертався всім тулубом, і було смішно дивитися на ті неоковирні зусилля.

А він час від часу мусив оглянути машину, всюди зазирнути.

— Може, я вам допоможу, Вітю? — запитала якось мимоволі, навіть незадоволена була собою за ті сухі безбарвні слова.

Вітя хотів озирнутися, та не зміг, тільки простогнав і нічого не відповів. Але і в цьому була красномовна відповідь: не заважай...

І знову їхали праворуч, огинали якесь озеро, заросле очеретами та кугою. Об'їзд був важкий. Часом потрапляли в бакаї, розмиті весняною водою, або забивалися в такі чагарники, що ледве видиралися з них, з усіх сил

випихаючи машину. Тут уже Марія не чекала, доки Вітя скаже їй,— сама виходила і, натужившись, штовхала машину, щоб такі ривками випхнути її, дати колесам зачепитися за твердий ґрунт.

У перший день до самого вечора отак і їхали густим диким лісом. Ні на мить не послаблювався гул стрілянини навколо, і ліс не подавав ніяких ознак, що вони наблизилися до якогось тилового шляху.

— Нема бензину,— вперше обізвався Вітя на одній з тяжких зупинок у непролазному чагарнику.

До цього вони вже встигли об'їхати ще одне таке ж болото і вирвалися на підвищення. Тут переважав бук і дуб, а понизу — дичавина хщів, чагарників.

Нема бензину... Марія спочатку сприйняла це як звичайну, навіть порожню фразу. З великими труднощами вийшла з машини — густий чагарник не давав і дверцят відчинити. Мовчки взялася за машину і почала випихати її, але байдужий і трохи розгублений вигляд Віті допоміг їй збагнути становище.

— Значить...— хотіла запитати, але, зрозумівши безглуздість питання, вмовкла. Шофер дивився на неї і намагався всміхнутися, він догадувався, про що хотіла спитати Марія Йосипівна. Так і стояли якийсь час. Дослухалися до шумів лісових та до власних думок. Немов і стрілянина вщухла чи, може, віддалилася так од них, що вже не дратувала нервів, не живила страху. Не помітили, що вже ніч заходила в лісі.

— Що ж маємо робити, Вітю?— нарешті, само собою вирвалося запитання.— Як ваша шия?

Цілком мирне, навіть дружнє запитання, аж сама здивувалася.

— Шия?.. Поганенько, Маріє Йосипівно, голова болить. А робити? Що ж у таких випадках роблять: нестиму ваші речі.

— Ні, Вітю! — рішуче заперечила Марія.— Ми не підемо пішки. Вже ніч, треба спинитися, відпочити.

Хороший літній ранок у лісі приспав молоду жінку. Спала вона в машині, якось умостившись на задньому сидінні. Було трохи душно, бо всі вікна позачиняла. Зате жоден комар не турбував її цілу ніч.

Ніяких шумів, що походили б не від лісу, не чула.

Десь поблизу від ритмічного погойдування вітру скрипіли перехрещені берези. Не чула й пташок аж до ранку. Тільки вранці заговорили якісь дрібноголосі, наче охриплі птахи. Розібратися в них вона спросоння не могла.

Аж тепер наодинці збагнула весь жах загадкового зникнення дочки. Починала відчувати, як сумнів прокрадався в душу: справді, чи міг бути причетний Андрій Тихонович до того загадкового зникнення Ніночки?, Тільки вислати міг до своєї матері. А чи ж вислав?

І холод торкався найболючіших місць душі матері. А куди ж могла подітися Ніночка? Хто посмів би її красти і для чого?

Швидко вийшла з машини.

Шофер спав біля машини, прославши шинелю. Власне, він уже не спав — слабуючи від поранення, просто вилежувався.

— Що ж будемо робити, Вітю? Чи далеко ми заїхали з дому?

— Як по прямій, то не менше ста кілометрів. А взагалі виганяли лісом на південний схід близько трьохсот. Бензину в мене було на триста.

— Сто кілометрів,— промовила Марія Йосипівна.— То де ж ми перебуваємо?

— А хто його знає, Маріє Йосипівно. Цей ліс іде понад кордоном дуже далеко. Хоч ми його ніби перерізували на схід. Гадаю, що ми десь на південно-східному краї цього великого лісового масиву. Прислухався я вночі. Тут повинна десь бути залізнична станція. Але жодного гудка паровоза я не почув за ніч. Тільки якийсь віддалений гамір. Може, то просто ліс гомонить, Маріє Йосипівно?

Якийсь час по тому помовчали обоє. Вітя чув, як Марія Йосипівна ходила кудись на розвідку і знову повернулася. Щось бурмотіла до себе. Він лежав, майже не рухаючись.

— Мені доведеться сьогодні полежати, Маріє Йосипівно,— знов озвався, дивлячись вгору на верховіття лісової гущавини.

Марія й забула про його поранення. Зробилося соромно. Мусила б поцікавитися спочатку його здоров'ям. Не їв же він учора цілий день.

Розшукала бинт і йод. Мовчки зробила йому перев'язку. Рана заструпилася по шиї, але якихось загрозливих змін Марія не помітила.

Зібрала дещо з харчів у своєму вузлику. Для годиться й сама з'їла, а більше пригощала його. Відчула спізнаний жаль і співчуття до солдата. Була певна, що і мовчазність його, і настрої — усе від рани тієї.

— Що він про мене подумає? Як я йому на очі покажуся? Кендюх!..— раптом

заговорив Вітя.

Марія Йосипівна догадувалася, що мовиться про генерала. А що, справді, міг більше зробити цей шофер, потрапивши в таку ситуацію? Інший, можливо, повернув би назад, побачивши ворожі танки. Аж мороз поза шкірою пішов. Це їх уже захопили б фашисти.

— Нічого, Вітю. Я ж свідок!

— Ви тільки скажіть, Маріє Йосипівно, що я й дома не затримався біля вас, і в дорозі ж... Правда, генерал дав лише п'ять хвилин, а ми цілий день гнали. Але ж танки нам перерізали шлях! Тут уже об'єктивні причини.

— Цілком об'єктивні, Вітю. Я так і скажу. А тепер лежить, а я піду на розвідку.

— Заблудитесь, це вже я знаю. Жінки завжди блукають. Та ще в такому лісі.

Вона пішла просто на схід. Спочатку озиралася, спускаючись у широку прохолодну долину. Літнє тепло навіть удень ледве пробивалося сюди крізь гущавину суцільного листя дерев. А ранком до того ж тут гуляла ще й густа свіжість прохолоди. Потім Марія перестала озиратись. Тільки примічала окремі озерця, то розбите громом дерево, то якийсь бугор, порослий свіжим чагарником.

Натрапила на просіку, яка перетинала їй путь. Звірилася по сонцю, запам'ятала місце, де вийшла з лісу, і пішла просікою праворуч.

Дика лісова порожнеча лякала. Згодом Марія натрапила на другий шляшок. Цей уже вів на схід і був більш уїджений. Уважно придивившись, жінка помітила, що цим шляхом недавнечко пройшло чимало автомашин. Куди, в який бік і що за машини — добрати не змогла. Але несказанно зраділа їждженому шляхові. Це ж проїхати п'ять-сім кілометрів — і чудова автодорога. А коли автомашини тут пройшли, то, напевне, і ще пройдуть.

Вона спинить одну з них, скаже, що генеральська машина в скрутному стані і все з'ясується.

Ліс починав рідшати. Десь попереду спочатку загавкали собаки, потім заторохтіли глухі автоматні постріли.

Прислухалася. Такі ж постріли чути було й праворуч і десь далі попереду. Навіть двигтіння землі від далеких гарматних вибухів відчула. Що ж дивного, війна.

Знизала плечима. І таки йшла вперед, поспішала. Хоч би тобі писнув якийсь птах. Самотня в лісі... Раптом почула несподіваний гуркіт кількох автомашин позаду себе. Поквапливо скочила з дороги в ліс, упала в рівчак біля товстого дубового пня. Не вибирала місця, не примірялася, яким боком падати. Все робила майже підсвідомо. Коли б не почула автоматної тріскотняви перед цим, не вловила віддалених гарматних вибухів, можливо, і не штовхнуло б її ховатися.

Повз неї пройшло шість автобензоцистерн. На кожній з них красувався виразний, як і на тих танках, фашистський хрест, а поруч нього — широкі оленячі роги.

"Фашисти! Невже встигли так швидко?"

Більш ні про що не могла думати ошелешена жінка. Лежала скорчена у рівчаку і проводжала переляканим поглядом шість бензоцистерн та два мотоцикли з

кулеметами, що їхали вслід за ними.

Потім схопилася й рушила в глиб лісу, ховаючись поза кущами й деревами. Квапилася, міркувала. Що ж далі робити? Цілком очевидно, що за ніч гітлерівці випередили їх саме в цьому районі. Коли доведеться прориватися, то не просто на схід, а на південний схід чи, може, й зовсім на південь. Там, напевне, війська генерала Дорошенка стримують шалений натиск фашистів.

Але ж... у Віті немає ні грама бензину. Їх "корабель" міцно сидить на безнадійній мілині.

Жінка постояла біля правкої берези, сама схожа на неї. Обоє правкі і на вроду не скаржаться, обоє самотні і печальні.

А чим же поїдеш на той південний схід чи на південь? Бензину нема, водій поранений, їсти нічого.

І відокремилася од берези. Тепер до печалі приєднався ще й гнів, а разом це вилилося в непереборну рішучість.

Марія Йосипівна лісом вирушила не назад, до автомашини, а вперед, туди, де пройшли шість бензоцистерн.

Важко визначити, скільки часу йшла без відпочинку, не ївши. Вирушала з чагарника — саме зійшло сонце, а коли вибралася край лісу, сонце позад неї вже ховалося за лісом.

На околиці лісу, праворуч від шляху, розташувалися будівлі залізничного роз'їзду; величезні штабелі дров, будівельного лісу стояли понад коліями. На спустілих коліях кілька навантажених і стільки ж порожніх платформ. Усе покинуте, осиротіле.

Та на лісовому роз'їзді було життя. Саме це в першу мить і помітила Марія.

Біля високих штабелів дров вишикувані в два ряди стоять двадцять чотири самохідних бензоцистерни і з десяток мотоциклів з кулеметами. Не густо гітлерівців біля них, але вештаються. Від станції великим шляхом понад лісом праворуч сновигають автомашини.

На залізниці жодного паровоза, ніякого руху, але роз'їзд жив якимсь не своїм, тривожним життям.

Тут, на околиці лісу, виразніше стало чути і війну. Марія спробувала визначити, де ж саме фронт, чи далеко, та годі було не військовій жінці збагнути це. На всьому виднокрузі і навіть позаду гриміли бої.

Останні сумніви зникли. Вони з Віктором лишилися в тилу фашистських військ. З цього моменту вони мусять ховатися, вигадувати ім'я, історію появи тут чи в іншому місці і кожної миті бути готовими вмерти...

Треба правду мовити: у Марії не було в ту мить якихось широких, далекосяжних планів. Та в кущах лишатися вона не могла і за якусь недовгу мить опинилася біля шляху.

Спочатку злякалася такої власної активності. Шляхом хоч зрідка, а таки проходили поодинокі автомашини. Виявляється, цей шлях був лісовою просікою, і фашисти потрапили на нього з якихось флангових просік. А великий шлях проходив по той бік

залізничного роз'їзду.

Марія швидко перехопилася через просіку, і сама незчулася, як була вже біля величезних штабелів дров та будівельного лісу на роз'їзді. Звідси помітила, що при кожній цистерні на рамі авто прив'язано кілька досить зручних плоских бідончиків. Коли б Марія не бачила, як мотоцикліст відчепляв той бідончик і наливав собі у нього пальне, то, може б, і не знала, для чого вони. Автоцистерни стояли впритул до штабелів дров. Тоді й розгорілося бажання украсти один такий бідончик — напевно, цього вистачило б їм з Вітею, щоб проскочити через фронт, доки він ще не має суцільної лінії.

Лягла на штабелі між дровами, замаскувавшись березовими та дубовими полінами, і стежила за життям полустанка аж до ночі.

Ніч була свіжа. Небо зовсім чисте, бездонне. Гущавина зірок вабила зір. Прямо перед Марією маячили силуети бензоцистерн, мотоциклів, навантажених лісом платформи, будівлі полустанка.

Деся опівночі життя навколо завмерло. Навіть війна на далеких обрїях ніби перепочивала в цю пору.

Марія помітила вартового. Він походжав між двома рядами цистерн, спинявся перед тим, як повернути назад, прислухався. Мабуть, не почувши нічого підозрілого в нічному навколишньому гомоні, повертався і йшов до другого краю рядів. Автоцистерни стояли задом одна до одної з таким, очевидячки, розрахунком, щоб, на випадок тривоги, кожен шофер першого ряду одразу ж міг би вільно їхати геть, даючи дорогу другому рядові.

Кілька разів провівши очима вартового, Марія набралася сміливості, обережно спустилася на землю і прокралась попід станційною естакадою аж до того місця, де кінчалися високі штабелі дров.

Лежала, прихована тінню, від естакади і величезного мотка сталюого троса. Під боками муляли костилі, планки. А лежала, бо вартовий саме йшов у цей бік.

Ідучи, він поглядає на естакаду, де стоять дві порожніх повозки, мабуть кинуті ще при раптовім відступі. Бачить він, напевне ж бачить і величезний жмут троса, який, немов клубок гадюк, ледве сріблить іскринками сталі, перехоплюючи холодне світло зірок.

А чи бачить він у найтемнішому куточку двоє палаючих очей, що стежать за ним? Як тільки побачить — це буде її загибеллю.

Марія тремтіла не від холоду, хоч і лежала на іржавому залізі. Вона тремтіла від непосильного напруження волі. Обома руками взялася за холодну планку, спробувала підняти її. Мусить не тільки захистити своє життя, але й добути бензину, якого їй не дасть доброю волею цей озброєний гітлерівець. Бензин треба взяти хоч би й ціною життя вартового! Вони ж розпочали війну для смертовбивства, тож нехай гинуть у ній, прокляті...

Вартовий постояв — здалося, вічність — і повернув назад між двома рядами машин. Марія прокралась за ним аж до першої цистерни.

Фашист іще йшов туди, а Марія, приставивши до коліна залізну планку, навпомацки відчепила один бідон з пальним. Тільки б витягти з гнізда і зникнути.

Та куди ж зникнеш? Солдат уже повернув назад. Розміреною ходою іде між двома рядами цистерн ще й пісеньку якусь мугиче, перемагаючи сон.

Марія підійшла до коліс, щоб не помітив фашист її ніг на порожньому місці під цистернами. Стояла, приплюснувшись пластирем до цистерни, злегка повернувши голову в бік вартового. Він ритмічно наближався, силует його збільшувався...

Чула, що стук серця луною відбивався од цистерни, і від того вона ніби дзвенить дзвоном повної посудини. Не збагнула, що це тільки здається їй, настороженій. Вирішила, що і фашист почув той дзвін, не дарма ж він перервав свій сонний спів і нарочито йде зовсім близько, саме біля цього ряду цистерн.

Звичайно, це їй тільки привиділося. Вартовий був певен, що, крім нього, біля цистерн жодної живої душі немає. Коли б хоч на мить він мав сумнів у тому і пильніше поглянув на цю крайню цистерну, то помітив би її незвичайні контури. А йдучи назад, напевне впізнав би приплюснуту до цистерни людину...

Марія ж не сумнівалася, що фашист підкрадається до неї, розподіливши останній метр відстані між ними на якихось три-чотири хижацьких кроки.

Залізна планка свиснула в повітрі. Вартовий на мить спинився і, підігнувши коліна, впав. Ні стогону, ні крику...

Перебуваючи під впливом якогось незрозумілого піднесення, коли людина діє підсвідомо, чинить зовсім не те, що хотіла, Марія кинулася до вбитого, щоб відтягти і захвати його. Але в наступну мить шарпонула руками у нього по кишнях, схопила сірники і складаний ніж.. Ніж нагадав про зброю. Блискавично зняла з плеча гітлерівця важкий холодний автомат.

Аж потім згадала, що прийшла по бензин. Без найменшого звуку витягла важкий бідон і рушила з ним до краю естакади, за штабелі дров.

У руці тримала і коробку сірників.

У якомусь хворобливому трансі Марія поставила бідон під дровами й повернулася назад, до вбитого ворога. Навколо все було таке ж тривожне, тихе, чатуюче, як і раніше. Тепер вона вже знала, що має робити далі.

Миттю скочила від останньої цистерни аж туди, де лежав убитий вартовий, торсала крани, намагаючись їх відкрити. Та вони не корилися руці без ключа. Раптом натрапила й на ту, з якої недавно брали бензин. Ключ не був знятий. Повернула з такою силою, що бризки від струменю зросили одяг. Відскочила і прислухалася. Шум з крана нарастив, як водоспад у загаті біля водяного млина. Повітря сповнилося різким запахом бензину. Аж біля штабеля Марія зірвала з себе забризкану спідницю й кинула її до цистерн. Туди ж кинула і запалений сірник, а сама побігла з каністрою геть.

Тікати було б легко, якби не каністра з бензином. Коли Марія поза дровами вскочила в перші кущі переліску, на станції вже палав величезний клубок вогню. Верхів'я дерев золотилися в його відблиску.

Тільки згодом, коли вона вже перебігла шлях, почулися перші крики команди і

стривожений галас на полустанку. Не озираючись, Марія бігом заглибилася в ліс, далі й далі, щоб швидше втекти від власної тіні. Від пожежі в лісі було видно, як удень. Позаду горіли величезні штабелі дров, бензин, навантажені платформи...

Марія боялась, щоб не збитися з сліду. Густий ліс ставав завісою, доводилося бігти повільніше, вибираючи шлях. Разів два, знесилена, падала. Та віддалений галас повертав її до свідомості, немов батогом підганяв уперед, до машини.

Знову й знову поривалася бігти. Рука боліла від важкої ноші, а друга міцно стискала автомат.

Починало розвиднятися. Аж тоді відчула гостру втому. Що коли б трохи відпочити, десь затишно заховавшись? Така запашна лісова трава, квіточки!

Озирнулася. Густий чагарник не завжди добра схованка, бо найчастіше шукають саме там. Та вже якби шукали, то давно знайшли б її.

Сміливо пішла до перших кущів. Майже точилася, мов п'яна. І раптом:

— Стій!..— Здалося, що з-під землі захрипів погрозливий голос.

Несподіванка мала б паралізувати її волю. Але Марія тільки випустила каністру з рук. Вся стрепенулася і миттю стала за товстою сосною. Тільки тепер збагнула, що вона ж без спідниці. З ніяковості присіла, ховаючи кружевця сорочки.

В кущах лежали два озброєні солдати. Не треба великого знавця, щоб по шинелях, зброї та й по сумках з протигазами пізнати радянських бійців. Дві радянські трилінійні гвинтівки були грізно спрямовані на Марію. Солдатам важче було розібратися, що це за жінка — без спідниці, але з німецькою каністрою в одній руці і з німецьким автоматом у другій.

— Хто такі? Чому нападаєте?— насмілилася запитати вже з-за сосни.

— Ми... свої. Нашої землі... люди. А чи нападємо, побачимо.

— Ну й гаразд. Я теж своя. Але... можу і автоматом розколоти комусь голову. Що вам потрібно? Ви радянські бійці?— настирливо допитувалася з-за сосни.

— То наше діло, чиї ми бійці. Божі...— засміялися.— Можете провалювати, громадянко, далі. Нічого нам не треба. Тільки скажіть: чи пройшли вже німецькі танки з автостради? Та... спідницю слід надівати жінці навіть і не в таких мандрах.

— Танки сама обходжу, не бачу їх. А спідниця... немає спідниці! — Марія раптом зрозуміла, що ці хлопці нічого злого їй не зроблять. Радянські солдати, яких теж випередили фашистські танки, опинилися в такому самому стані, як і вона.— Давайте простіше! Я — радянська жінка, ховаюсь від німців. А ви?

Відповіді не було. Але Марія побачила, що гвинтівки опустилися на землю, один боець підвівся на ноги. Вона набралася сміливості і рушила до них. Не гола ж вона, справді.

— Ну ось і гаразд, домовилися,— заговорила йдучи. Обидва солдати при повній бойовій стояли в кущах, потай стежачи за молодою жінкою.

— Здрастуйте!

Солдати щось буркнули, не добрала й що. Стала біля них за сосною, дивилася на обох. Сірі довгі шинелі, пілотки, нові протигazi висіли через плече у кожного, на

ремені через друге плече — невідомі їй скриньки, за поясом — лопатки.

— Зв'язкові? Ну чого ж ви хмуритеся? Я сказала, хто я. Становище у нас однакове. Ось і спідниці збулася...

— Жінка, та ще й молода, як ви, сама не може тут лишитися. Хіба що з власної волі. До того ж автомат.— Заговорив вищий, з чорним кавалерським вусом.— От тільки одяг якийсь у вас чудний...

Відкинула зброю і сіла, а потім і прилягла під кущем. Бо втома знову ще з більшою силою оволоділа нею.

— Ми сапери. Нас послано... Ми виконуємо завдання, а частини, бачите, відступили. Третій день обходимо, щоб вийти до того прикордонного райцентру на півдні за цим проклятим лісом. Якщо ви громадяно... наша людина, то ось шинелю візьміть. Жінці в такому костюмі...— Це вже говорив другий, трохи нижчий за того, що з кавалерськими вусами, і, видно, молодший. В нього було широке лице і огрядна постать, які звичайно бувають у добряків, а говірка свідчила, що належав до надволзьких росіян. Він швидко розстебнув ремінь, скинув шинелю і подав жінці.

— Я... підпалила двадцять чотири німецьких бензоцистерни, убила фашистського солдата...— призналася Марія, шукаючи не похвали, а стежки до душі радянської людини. Шинелею похапцем прикрила ноги. Тепер солдати сміливіше підійшли і посідали біля жінки, щиріше заговорили. Чорнявий, що в шинелі, схопився й приніс бідон, кинутий біля сосни. Поставив тут же, в кущах.

Жінка була рада цій несподіваній зустрічі. З тої радості просто і щиро призналася, хто вона. Ім'я своє, як рідним, назвала. З скромних натяків бійці зрозуміли, що жінка була близькою і до генерала Дорошенка, їхнього командуючого армії. Це зовсім заспокоїло їх.

А Марія вже не могла перебороти втоми. Ледве добрала спросоння, як вони назвали і свої імена. Тільки повторила:

— Кость Старовойтенко, Лука Телегін. Сапери!..

І заснула.... А солдати взялися оглядати автомат.

4

Становище в піонерському таборі було катастрофічне. За якийсь час раптом перестало працювати радіо, останнє, що зв'язувало дітей з життям країни. Війна впала і на Чорноморське узбережжя. Море спочатку запалало страшними боями, потім спустіло, а згодом на ньому показалися й ворожі кораблі. Земля навколо ревла й горіла від пекельної стрілянини, бомб та виття знахабнелих ворожих літаків.

І ось на узбережжі, де містився піонертабір, з'явилися фашистські озброєні солдати. В таборі ще лишилося кілька десятків дітей.

Хлопці прокинулися від гуркоту і ляскоту військової техніки, яка сповнила подвір'я табору. Чужинська груба говірка зовсім привела хлопців до пам'яті. Живенько посхоплювалися, одяглися, але вийти не встигли — гітлерівські солдати ввірвалися в кімнату. Фашисти нишпорили по корпусах, зганяли дітей униз, до спортивного залу.

Солдати добре розуміли, що це за установа і з ким вони мають справу.

Два хлопці з іншого корпусу спробували втекти від солдата, який підштовхував їх, ведучи до гурту зігнаних піонерів. Автоматною чергою гітлерівець спинив хлопців, поранивши в ноги. Тепер лежали обидва без догляду, стримано стогнучи. Офіцер під загрозою смерті заборонив подавати їм будь-яку допомогу, а тим більше медичну.

— Де ваші старші комуністи?— запитав офіцер, поставивши піонерів у залі. Для остраху він вийняв маузер з кобури, закрив руку з ним за спину і згорбившись пішов понад рядом піонерів. На рукаві френча виширив зуби противний череп на схрещених кістках.

Що фашист думав, чекаючи відповіді на своє грізне запитання, важко сказати. Мов веретено, обкрутився на одній нозі, почувши біля себе чітку відповідь Вані Тулякова:

— Я старший!

— Ти-и? Я питаю про комуністів!

Ваня не губився під настирливим поглядом фашистського вояки. Скося стежив за маузером у його руці, але діяв підсвідомо, можливо, виконуючи один з продуманих за ніч варіантів поведінки.

— Ми ще тільки піонери, школярі. Комуністи до Червоної Армії пішли. А, серед них я старший!

Звичайно, ніколи вже не доведеться зустріти того гітлерівського офіцера і дістати від нього правдиве зізнання: як він себе почував при цій розмові. На мить поставивши себе в аналогічне становище піонера Тулякова, офіцер не наважився навіть самого себе запевнити, що й він повівся б так зухвало перед ворогом, як цей червоний "молокосос".

Дивився на нього, міряв з голови до ніг, револьвер перекладав з руки в руку і не знаходив слів, щоб продовжити розмову на тому ж рівні зухвальства та благородної сили, на який викликала його заява піонера.

— Я його помічник! — раптом обізвався Роман з другого боку ряду.

І ще не встиг придивитися гестапівець до цього другого, кучерявого і задерикуватого усміхненого хлопця, як просто біля нього обізвалися ще два голоси разом.

— І ми теж. Це наш штаб!

То Олег і Юра Бахтадзе встигли змовитись і рішуче підтримали товаришів.

— Забрати цей... штаб! — як підколотий швайкою, крикнув офіцер. Випростався і артистичним жестом засунув маузер у кобуру.— Штаб! У них всюди штаби! Ненавиджу більшовицький штаб! Ганс! Передай їх начальникові гідроескадрильї. Скажеш, подарунок від майора Гешке, він може викинути в море цей... штаб.

Гешке презирливо скривив пику, через плече спостерігаючи, як солдати квапливо і грубо висмикали всіх чотирьох з ряду і, підштовхуючи автоматами, погнали до виходу.

Їх повели через великий парк, де стояли автомашини, кухні, зенітні кулемети. Солдати групами й поодинокі поспішали кудись, перегукувалися. На чотирьох хлопчаків, що йшли в супроводі двох автоматників, ніхто не звертав ніякісінької уваги.

— Може, втечемо? — запитав Роман у Вані. І, не діставши відповіді, озирнувся на

заднього конвоїра. Той щось гукнув таким замогильним хрипким голосом, що Роман тільки плечима здвигнув.

За ворітьми табору на всьому шляху стояли автомашини, сиділи на обочинах солдати. В горах перегукувалися далекі поодинокі постріли з гармат. Луна гасилася в проваллях та хащах лісових на узбережжі моря.

— Про це слід подумати всім,— аж тепер відповів Ваня і, діставши штовхана в плече, ледве не впав у придорожній кювет.

Більше ні слова не вимовив жоден з них, аж доки не вийшли на приморський шлях, доки не дійшли знову до табору автомашин на березі. В бухті на рейді колихалося близько двох десятків гідролітаків.

Гул моторів літаків, згортання радіостанції на двох великих критих автомашинах на мить відірвали піонерів од їх думок.

"Про це слід подумати..." — сказав Ваня. А він зараз у них ватажок. І кожен думав.

Власне, придумати щось реальне щодо втечі — важко. Єдине, що всім спадало на думку — це напасти одному на конвоїра, зав'язати з ним боротьбу, щоб решта втекли, і загинути, бо другий автоматник, безперечно, кинеється допомагати товаришеві.

Далі вже починались фантазії. Можна ж було несподівано видерти автомат і вбити одного, а потім другого фашиста. Постріли б почули інші солдати. Але в піонерів уже два автомати на чотирьох... З розгону наскочити на авто з кулеметом (це вже Олегова фантазія), постріляти прислугу, а самі — за руль і... Кулемет з кузова строчить навколо, а машина мчить. Її спробують доганяти на мотоциклах та спецмашинах. Але кулемет у вправних руках Вані припиняє погоню, загороджує побитими машинами дорогу, і шлях для відступу чотирьох героїв вільний. Німці, звісно, вдадуться до радіозв'язку: ловіть, мовляв, чотирьох комуністів! Та де ти їх уловиш, коли машина у вправних руках Олега повертає туди, куди йому треба. Праворуч у гори, знову шукою виринає десь на шляху, як криголам нищить перешкоди і мчить далі... Можуть по тривозі авіацію штурмову підняти. Та в кузові ж зенітний, а не чортзна-що за кулемет...

— Стій!— грубо крикнув окупант на замріяного Олега.

Реальність, буденна і грізна, боляче витисла солодкі мрії хлопця. Одірвала його від руля автомашини, якою він так спритно заволодів у фантазії.

Капітан гідроавіаційного загону Густав фон Пуффер змалечку виховувався на морі. Спочатку батько, власник одного з великих доків на Везері, хотів, щоб син був його заступником і спадкоємцем великого підприємства. Настирливо вчив його у військово-морській інженерній школі. Але після 1933 року, коли підприємства старого фон Пуффера почали виробляти гідролітаки і торпеди, він згодився, щоб і син спеціалізувався на гідроавіації.

Будьмо справедливі і до Густава — дитяти великих достатків та необмеженої волі. Учився як сам хотів, а у вихованні батьки цілком покладалися на новітні юнацькі зағони по школах — "гітлерюгенд". Там не в моді були сантименти, а питання совісті, вселюдської моралі вважалися відсталою і злочинною "метафізикою". Шеф школи — морський вовк, що довго плавав на підводних човнах, капітан першого рангу фон

Бісмарк, віддалений нащадок колишнього канцлера Німеччини — винайшов оригінальний засіб кари своїх вихованців. За те, що молодий Густав Пуффер в компанії з іншими вихованцями фон Бісмарка роздягли на вулиці канцеляристку своєї ж школи і одяг повернули тільки в барі за викуп,— мусила роздягнута випити з Пуффером на брудершафт келих міцного вина,— шеф школи наказав у його присутності перед усім класом повторити все від початку до кінця...

Можливо, що такий метод виховання мусив би діяти за класичним постулатом медицини: подібне лікується подібним. Та на Пуффера молодого воно мало зовсім протилежний вплив.

І, виростаючи, він не кааявся. А вже ставши командиром загону гідроавіації особливого призначення, дуже часто залюбки виконував завдання командування, які виходили далеко за межі обов'язків морської авіації.

Все це ми розповіли тільки для того, щоб читача не здивувало раптове рішення Гешке послати "штаб" піонерів на гостинець капітанові фон Пуфферу.

Коли унтер-офіцер доповідав йому про цей дивний гостинець майора есесівського загону, капітан стояв біля столу, надівав рукавички, якійсь надміру оббілений пергідролем мініатюрній дівчині. З того, що капітан навмисне надівав праву рукавичку на ліву, дівчина загонисто сміялася.

— Ну і що ж?— запитав капітан унтер-офіцера, нічого не второпавши через той сміх.

— Наказано відвести їх до вас, пане капітан.

— Так, відвести. І що ж?

— Не можу знати. Може, якось... особливо втопите їх в морі?

Аж тоді фон Пуффер подивився на унтер-офіцера, зміряв його поглядом, від якого тому закололи кольки аж у п'яти.

— Передайте вашому Гешке, що він дурень, а капітан фон Пуффер не акула і не функціонер гестапо... А втім, давайте сюди цей штаб. Хочете, Жюлі, я вам їх подарую?

— Жюлі, Жюлі... Капітан хоче відчепитись од мене і дарує якихось...

У цю мить той же унтер впустив до кімнати чотирьох наших героїв. У Романа був синяк під оком, у Вані на підборідді через губу засохли струмки крові.

Але хлопці почували себе досить бадьоро. Олег навіть невимушено посміхався, побачивши дівчину з такими зіпсованими пергідролем косами.

Капітан зареготав. Його підтримала дівчина, безцеремонно підштовхнута рукою свого кавалера.

— Ну й штаб! Усе ж передайте вашому боягузові Гешке, що він йолоп. Так оце — штаб?

Піонери озирнулися на конвоїрів, розуміючи, що питання не до них стосується. Тим більше, що німецької мови жоден з них майже не знав.

Але й унтер-офіцер сприйняв репліку капітана не як запитання, а просто як констатацію неприємного факту. І теж не відповів.

Капітан і не наполягав. Він думав. Дивився на піонерів, а думав невідомо про що. І

коли б унтер не догадався запитати дозволу йти, капітан, мабуть, Ще довго не повернувся б до дійсності.

— Йти? Так, можете йти... А втім, покличте ад'ютанта.— І до піонерів: — Так ви штаб?

Хлопці зрозуміли слово "штаб" і тон запитання. Стверджувально хитнули головами. Юра вийшов наперед, щоб затулити собою Романа з підбитим оком.

— Ми піонерський штаб, а не військовий,— чітко пояснював Юра з виразним грузинським акцентом. Він і не думав виправдуватися. Але можливі неточності в з'ясуванні, хто вони, непокоїли Юру, як непокоїть чесну людину найневинніша неправда.

Офіцер повернув голову до дівчини, запитально дивлячись на неї, і вона негайно ж переклала ту фразу, безбожно перебрехавши останні слова. З того капітан зрозумів, що "піонерський штаб — це те ж саме, що й військова організація з дітей радянських офіцерів".

— Он як! Юні партизани! — вигукнув капітан, неначе знайшов саме те, чого йому так довго не вистачало. Радянські патріоти справді починали то в одному, то в іншому місці дошкуляти наступаючим гітлерівським військам. Слово "партизани" починало дедалі частіше з'являтися не лише в штабній, але й загальновійськовій мові гітлерівців. Воно змушувало насторожуватись і викликало жовчну злобу, особливо в офіцерів.

Увійшов ад'ютант. Коротенькі вусики, що стирчали під самісіньким носом на молодому, майже юному обличчі обер-лейтенанта, свідчили про його далекосяжні симпатії до особи "фюрера".

— Літаки готові до старту, пане капітан гідроавіаслужби! — відрепортував ад'ютант, проскочивши між піонерами.

— Так. Курту Веберу вести авіаескадрилью. Вейгту — її замикати. Старт — зелена ракета з мого літака. До речі, цей штаб,— вказав на піонерів презирливим кивком голови,— нам не потрібен... А втім, передайте про це Вейгту. Пробачте, Жюлі, може справді подарувати вам на пам'ять?

— О, ні, не треба!— відсахнулася Жюлі.

Наші герої чули цю розмову, догадувалися, що говорять про них, але, крім слова "штаб" та прізвища Вейг-та, нічого не зрозуміли. Слухняно повернулися під штовханами унтера, який намагався догодити вибраному морському льотчикові-офіцеру, і вийшли з кабінету.

Їх повели до моря, туди, звідки неслося двигтуче ревіння двох десятків тяжких бомбардувальників морської авіації. Бомбардувальникам вторило стільки ж заведених моторів винищувачів, які мали прикривати неповороткі, хоч і швидкохідні, бомбардувальники.

Ад'ютант квапився, і кожен раз, коли він спинявся, наджидаючи, хлопцям доводилося підбігати на його пискляві покрикування. Конвоїри теж намагалися швидше здихатися своїх арештантів і не шкодували штовханів та лайливих погроз.

Хлопці аж упріли. Коли підійшли до моря і ад'ютант щось гукнув у простір над

хвилями, здалося, що він гукає в домовину. Це було так зване спокійне в бухті, а насправді глибоке й грізне море. Ніякого вітру, а воно коливається гінкими хвилями, немов дихає від тяжкої праці. З того, як конвоїри квапляться, хлопці зрозуміли, що в цих грізних важких хвилях їх чекає страшний кінець.

Ваня підійшов до Олега і потиснув йому руку. Немов хотів сказати: тримайся, авіаторе, бачиш, гідролітаки. Хлопець мав би посміхнутися на підбадьорливий жест товариша. Та Олег страждав, як дитина, несподівано покинута батьками. На очах його блищали сльози.

Роман чомусь узяв собі в голову, що, насурмочившись і дивлячись спідлоба на всіх льотчиків та конвоїрів, він умилює їх чи переконає в тому, що в радянських піонерських таборах нема нічого поганого. Він теж помітив ті сльози в Олега, химерно підморгнув йому налитим кров'ю, підбитим оком і похмуро вимовив:

— Не дрейф, авіаторе! Ми піонери... Чув, партизанами назвав, собака!

До берега, де вони стояли, чекаючи своєї долі, під'їхав човен з двома льотчиками, судячи з уніформи. Це їх покликав ад'ютант командира своїм писклявим голосом.

— Капітан передає їх Вейгту!— лаконічно сказав гітлерівець.

— Стривай!— владно гукнув той, що сидів на кормі човна. Хлопці помітили, що і в нього на погонах такі ж позначки, як і в ад'ютанта.— На якого диявола нам ці шкети? Ми беремо великий запас пального.

— А хто каже їх... брати? Капітан наказав передати їх Вейгту.

Олег закусив губу, щоб не заплакати. Але не міг. Йому здалося, що товариші не розуміють ситуації. Хоч німецької мови він теж не знав, але кілька слів розумів — його батько, інженер, чудово володіє цією мовою.

І чомусь виникла певність, що оце вже їм кінець. Тепер нічого не придумаєш. Загибель за якихось кілька хвилин здавалася для нього неминучою.

Їх підштовхнули в човен. На березі лишилися конвоїри і ад'ютант.

Човен рушив. Морська вогкість нагадала Романові пляж піонертабору, скелля з птахами, щебетливі, ніжні дівчачі голоси, Любку Запорожець...

— Ви хто за одні? — спитав з корми льотчик якоюсь ніби й чужою, але разом з тим наче знайомою мовою. Піонери не зразу відповіли, хоч і добрали запитання. Інстинкт велів розібратися, дослухатися до тону, щоб знати, хто саме говорить. Але суворий вираз обличчя льотчика мало пасував до буденної фрази запитання.

— Ми школярі,— відповів Роман.— У таборі були.

— А як же... тен штаб? — допитувався льотчик, не міняючи виразу очей, лиця.

На це вже відповів Ваня, якому здавалося, що саме цьому льотчикові треба сказати все, як воно є насправді, без недомовок.

— Ніякий не штаб. Ми так, граючись, штабом себе оголосили.

— Умгу... Значить, Вейгт утопить...— прорік льотчик жорстоке резюме і ніби з ніяковості відвернувся.

Човеи підходив до великої двомоторної машини. Вона легко й величаво гойдалася на спокійних брижах моря. Гвинти могутніми кроквами своїх трьох лопатей немов у

дрімоті втихомирилися, звисаючи над водою.

— Про чехів чулисте, народ такий є?— ще тихше і грізніше запитав льотчик, гостро дивлячись знов на хлопців у повечорілому мінорі дня. Здавалося, що і не побачить він їх за раптовою думкою про власну долю...

— Ми добре знаємо чеський народ. То наші друзі!..— похопився Олег, неначе вчувши в тому порятунк. Навіть сльози витер долонею на щоках.

— Чех ісем!— уже зовсім тихо і, здавалось, пригальмовуючи нерви, вимовив льотчик, хапаючись за поплавці, на яких гойдався літак. І підсаджував по черзі всіх чотирьох, щоразу пошепки вимовляючи: "Савезніці друзі..." Кожне слово хотів вимовити так, як його сказав Олег.

На борт авіакорабля гукнув товстому, ніби опухлому офіцерові, що показався в дверях:

— Гер Вейгт! Капітан фон Пуффер наказав узяти їх на борт!

Товстий Вейгт вередливо проводжав очима кожного з хлопців і сам до себе висловлював незадоволення командуванням:

— Запас горючого — до Вейгта. Замикаючий ескадрильї — теж Вейгт. Іграшку для фон Пуффера, якихось молокососів більшовицьких возити — знову Вейгт... Пранек! Розпоряджайся ними сам, ну їх до дідька. Все одно в рейсі доведеться за борт викидати.

— Єсть!— надміру звичайно в умовах служби відповів чех.

Зовсім повечоріло. Ескадрилья літак за літаком знялася з моря, взявши курс на захід.

Літак лейтенанта Вейгта піднімався в повітря останнім. Він довше за інших розганявся по морській гладіні і дуже важко, не з одного разу, відірвався од води. Пілот Вейгт незадоволено озирнувся з кабіни, мовчки поглядом висловивши своє незадоволення перевантаженістю літака.

— Пранек!— гукнув він у слухівку до бортмеханіка машини, чеха.— Вантаж фон Пуффера прив'язати або пристрелити. Щоб вони не переходили з місця на місце.

— Єсть!

Пранек у літаку був і за борт-механіка і за стрільця на баштовому кулеметі, а в далеких рейсах підміняв навіть пілота. Спостережливому Юрі Бахтадзе відразу здалося, що чех — досвідчена і точна щодо виконання служби людина. Проте німці при найменшій нагоді намагаються безцеремонно підкреслити свою арійську зверхність.

Навіть і в цьому наказі щодо піонерів Вейгт міг би не зачіпати чеха — він стоїть біля кулемета. Відомо-бо, що ні один борт-механік ескадрильї не стріляє так влучно по ворожих літаках, як Пранек. Саме з-за Пранека, як бортового стрільця, Вейгта завжди лишають замикаючим в ескадрильї.

На борту літака був ще один гітлерівець — штурман. Службу свою знав добре, добросовісно її виконував, але вважав, що тим приносить неабияку жертву на алтар нацизму. Не будучи графом, він не скаржився на недостачу друзів з графських синків, які пленталися за ним, приворожені необмеженим багатством його батька. Серед членів екіпажу штурман тримався відокремлено: В рейсі тільки він один ніколи не

розлучався з парашутом і кожен раз на стоянках робив масаж плечам. Під час повітряних боїв штурман хоч і брався за ручку свого нижнього кулемета, але ще ні разу ним не скористався.

Проходячи до верхнього кулемета, Пранек оглянув усіх чотирьох. Хлопці сиділи в різних місцях, незручно вчепившись хто за каністри з паливом, хто за трап до баштового кулемета. Юра прикипів у куточку так, що його з першого разу і не побачиш, доки не звикнеш до темряви.

До нього і підійшов чех.

— Боїшся?

— Боюсь? — перепитав Юра, гордо випроставшись і заперечливо хитнувши головою.

Чех не бачив того хитання, пригнувся до хлопця ближче, роздивлявся.

— Я не вперше лечу, пане... чех...

— Пранек я сі зву. З судетів я, цивільний авіатор... Юра відчув, як по всьому його тілу пройшли кольки.

Не спускав очей з льотчика, до болю в голові вдивлявся, як той одвернувся, потім, щось згадавши, ступив до трапа, на ходу виймаючи з кобури довгий маузер. Хлопець спробував притиснутися щільніше в своєму кутку. Про маузер він дещо знав з розповідей керівника стрілецького гуртка. Наміри чеха йому здалися погрозливими. Вони ніяк не в'язалися з тим уявленням про друга, яким здався їм чех з першого погляду. Поволі випростував праву ногу, щоб, коли борт-механік захоче стріляти, штовхнути його в живіт. Судетський чех у гітлерівську авіацію потрапив...

Чех мовчки клацнув запобіжником у маузері і знову замислився. Червона лампочка під трапом, ледве моргнувши, немов розбудила борт-механіка з тої важкої задуми. Він швидко поклав револьвер біля себе і вхопив переговорну трубку, навіть виструнчився за звичкою, слухаючи якісь накази командира.

По тому рішуче підійшов до Вані, що стояв зігнувшись біля обшивки в другому кутку. Ваня відчув, як тяжко дихав чех, ставши зовсім близько. Було вже поночі, і тінь у кутку ховала Ваню від найпильнішого погляду. Що чех лишив і, певне, забув зброю — того ні Ваня, ані інші хлопці, крім Юри, в темряві не помітили.

Льотчик постояв біля хлопця, так само важко дихаючи, як після втомливої праці. Раптом натрапив на Ванину руку, смикнув і показав другою рукою в колі сірого світла з верхнього люка на картонний короб.

— Гладні есте?— пустив руку піонера,

Ваня нічого не відповів, вирішував. Але сумнівів не було, чех доброзичливо пропонував узяти їжу з того короба і попоїсти.

...Коли хлопці перехватцем доїдали якісь бутерброди, Пранек знов спустився до них від кулемета. Хлопцям здалося, що він схвально посміхнувся. На місце, де лишив зброю, навіть не позирнув. Невже забув?.. Потім якось болісно подивився на всіх і показав рукою на середину підлоги:

— Люк...— безнадійно махнув рукою.

З того жесту Ваня безпомилково зрозумів, що може чекати їх.

А чех знов став біля кулемета, піднявшись на два східці по трапу. Його голова й плечі були в целулоїдній круглій башті.

Летіли довго, хлопцям страшенно хотілося перекинутися хоч словом про своє трагічне становище. Олег кілька разів збирався підійти до чеха і просто запитати його про все. Невже... їх скидатимуть у той люк? Але не наважився не тільки зійти з місця, а навіть поворухнутися. Дивувався Романові, рука якого весь час торкалась ноги чеха. Чому він не заговорить з чехом? Чому не спитає, що затіяли вчинити з ними?

Ішлося ж бо про їхню долю, про життя чи смерть. Кожного з них невідступно переслідували страхітливі думки. Юра кілька разів торкнувся рукою холодної ручки маузера, міркував, навіщо чех залишив зброю. Може, це провокація? Певно ж, саме так і починаються фашистські провокації.

В літаку стало так поночі, що тільки отвір над головами, де вартував чех, ледве вирізнявся блідою плямою, всіяною зірками.

На циферблаті у пілота стрілки показали дванадцять годин. Вейгт по черзі приймав з керма то одну, то другу руку, щоб розім'яти їх. Злегка стукав нігтем по склу приладів, позіхав. Раптом штурман збоку подав якийсь ' знак, Вейгт швидко накинув радіонавушники.

— Вейгт, я — капітан Пуффер. Де ви є? Ви відстали від ескадрильї. Летимо з швидкістю чотириста двадцять... Яка у вас?

— Чотириста, точніше — триста дев'яносто, гер капітан. У мене перевантажена машина.

— Чим? У вас один комплект бомб. Кожна машина іде з двома, гер Вейгт. Спите...

— Сорок каністр пального, четверо ваших трофейних руських. Якись діти за наказом ад'ютанта, гер капітан.

— Діти? — Вейгт уловив злу нотку в голосі командира. — На якого диявола ви взяли на борт цю шушваль? Відповісте потім... Негайно ж — за борт!

— Єсть, гер капітан! Будуть ще накази?

— Ми прилітаємо в Італію, за півгодини чи за сорок хвилин будемо знов над землею. Сідаємо, згідно з маршрутом, не раніше як через півтори години. Дозволяю в Середземному морі викинути частину бомб, якщо, позбувшись більшовицьких дітей, не зможете набрати потрібну швидкість... Виконання доповіді негайно! Все...

Вейгт по-ведмежому озирнувся. Нервово гукнув: "Пранек!" — хоч розумів, що борт-механік не почує. Потім натиснув кнопку.

Біля верхнього отвору двічі засвітилася лампочка. Вона тьмяно висвітлила мальовничим конусом вниз звичайний закритий люк. Поза тим конусом стало ще темніше.

Помітивши сигнал, Пранек швидко спустився і підійшов до командира. Так було завжди, і Пранека це не здивувало. Як і завжди, Вейгт кивнув непокритою головою на сектор руля і, знявши навушники, встав з сидіння пілота.

Для Пранека не новина — така мовчазна розмова в рейсі. Навіть уже виробилася

професійна послідовність рухів при рейсовій заміні пілота. Пранек узяв руль, протиснувся повз Вейгта і сів на його місце.

Стрілочки на приладах ледве ворухнулись і знов стали в своє нормальне положення. Тільки стрілка швидкості нервово стрибала між позначками триста вісімдесят і триста дев'яносто.

Вейгт стомлено ткнув пальцем, показуючи на ту нервуючу стрілку, вийшов з кабіни пілота, щільно причинивши за собою скляні двері, і рушив у глиб літака. Пранек ще біля кулемета догадувався про можливість такої дії пілота, а тепер відразу зрозумів жахні наміри командира, і його руки помітно затремтіли на секторі руля.

Ввійшовши важкою ходою в тьмянний конус фіолетового світла, що падало згори, Вейгт озирнувся, потім засвітив ліхтарик, що висів на гудзику розстебнутого френча.

Промінь відразу натрапив на Романа, який стояв майже поруч Вейгта, тримаючись обома руками за трап. Руки наче поприростали до металу. Вейгт не міг не помітити переляку в єдиному оці піонера, бо друге зовсім запухло. І не жаль, а якась звірина радість відбилася у фашиста в очах. Сите, аж обвисле з перепою обличчя розпливлося в хижацькій посмішці.

Обернувся і вже довше висвічував обличчя й усю постать Вані. Хлопець, як розіп'ятий, стояв, тримаючись руками за виступи дюралюмінійової обшивки. Вейгт простежив ліхтариком за тими руками, освітив і ноги, затримався поглядом на них, щось обмірковуючи. На Юру, що притулився в кутку, поглянув мимохідь, по Олегові між каністрами тільки ковзнув злим поглядом— він поспішав. Важко нагнувся до люка, передбачливо розстебнувши кобуру з маузером на поясі. Металічний лязк потонув у ритмічному гоготі моторів, у витті пропелерів.

Пілот звичним рухом розкрив люк, і страшний рев літака увірвався всередину. Розгинаючись, Вейгт почав загібати рукою позаду себе, щоб схопити Ваню. Але з такого незручного положення не міг дістати. Тоді передумав, оглянувся, подивився знизу вверх на Романа. Лице фашиста в холодно-зеленому світлі було перекошене страхітливою гримасою: вираз звіриноного задоволення, усмішка диявола, підкресленої злості.

В цю напружену мить і вистрілив Юра Бахтадзе. Пілот зігнувся, вуста вередливо смикнулися жахом. Ворухнувся, як сильний ведмідь на цепу, намагаючись не впасти в люк, гребнув обома руками, щоб ухопитися за щось. Чіплявся за життя, яке вже назавжди залишало його.

Ваня штовхнув гітлерівця ногою і тим довершив справу. Важкий Вейгт, остаточно втративши рівновагу, пірнув у люк. Падаючи, ще раз глянув налитими кров'ю очима, за кого б ухопитися. Чіплявся руками, неоковирними ногами за борти люка. А внизу під ним двигтіло гулом порожнє провалля ночі...

Роман відірвався однією рукою від трапа, смикнув ляду і грюкнув нею, закриваючи. Неначе відчахнувся надвірний гамір — і літак знову сповнився нормальним, звичним і заспокійливим гулом.

Ні один з чотирьох наших героїв по-справжньому не збагнув усієї глибини цієї

надзвичайної події. Те, що в літаку на одного гітлерівця' стало менше, здавалося якимсь примарним сном. Хоч у той же час троє хлопців ні на мить не сумнівалися, що тільки-но стріляв саме Юра, а не хтось інший. Але звідки потрапив йому до рук бойовий пістолет?

Чому решта екіпажу ніяк не реагує на таку надзвичайну подію?

Олег перший насмівся підбігти до свого друга. Не сказавши й слова, кинувся обнімати й цілувати його.

— Юрочко! Який же ти... мій! Наш... Ти, Юрочко, Герой Радянського Союзу! — примовляв Олег, обціловуючи гарячу голову Юри Бахтадзе.

— Це він... чех залишив,— прошепотів Юра на вухо другові, неначе виправдувався.

— Чех? — вирвалося перелякане в Олега. Аж присів хлопець, вражений такою звісткою.

Ваня теж перестав триматися за обшивку, спробував устояти по-матроському, розставивши ноги.

— А що, гадино! — сам до себе промовив Ваня, озирнувшись на закритий люк. Потім гукнув до Романа, який стояв у фіолетовому конусі світла: — Ромко! Романе, живемо!..

Хлопець відірвався од трапа, ступив назустріч Вані. Мабуть, він чекав, сподівався, що Ваня буде бадьорити його на правах старшого. Може, догадувався навіть, якою фразою почне. Тому сам озвався назустріч Вані:

— Порядок, Ваню! Молодець, Юро.

Ваня з не притаманною йому ніжністю обняв Романа, навіть схлипнув у тривожно-радісному збудженні над вухом друга.

— Це Юрочка Бахтадзе. Герой! — прошепотів.

Юру хвалили, обнімали. Всі лиха, невідоме і напевне ж трагічне майбутнє були затьмарені цією дивовижною перемогою. Юра від хвилювання й слова не міг вимовити.

Стояли вчотирьох, міцно підтримуючи один одного, в цьому тепер була їхня сила! Літак гримів, здригався, наче падав у якісь вибоїни і знов вирівнювався. А вони стояли мов зачаровані, наївно радісні, на мить забувши, що летять невідомо куди на ворожому бойовому літаку, який мусить же десь приземлитися.

Юра вже не кидав зброї, що тепер стала для нього милою й дорогою, як тепла і надійна рука матері.

Аж тепер усі четверо зрозуміли, що чех не випадково залишив маузер, і змінили про нього думку: Пранек був своєю людиною!

— Де він? — в тривозі спохватився Олег.

— Веде машину,— поінформував Ваня, єдиний, хто бачив через скляні двері, як Вейгт загадково передавав руля лейтенантові Пранеку.

— Ура! — вирвалося в Олега. Та Роман закрив долонею уста збудженого друга. Адже вони були в повітрі десь над невідомою землею чи океаном.— Літак веде друг, але на ньому ще є й фашист. Найменша його догадка про подію біля люка, і він...

— Що ж він? Один проти п'яти, в повітрі...

— Він пристрелить чеха за рулем, а сам викинеться на парашуті у люк під ногами.

Недаремно Ваню визнали верховодом не тільки ці четверо, долею закинутих подорожувати між небом і землею, а й весь піонерський табір. Як тонко і всеохоплююче він збагнув становище.

— Ти, Юро, стань на моєму місці, біля стіни, і цілься йому в голову. Цілься добре, але не стрілай без потреби, доки я довідаюся в чеха, як маємо повестися, що чинити.

Команду виконували блискавично. Юра прожогом кинувся до стіни. З-за неї крізь скло дверей, в скупому світлі зелених ламп, над численними приладами силуетом вирізьблювалася голова штурмана.

Ваня попрямував до кабіни пілота і зупинився біля скляних дверей, набирався духу. Адже цей третій гітлерівець, побачивши біля борт-механіка за рулем не пілота, а одного з чотирьох радянських піонерів, зрозуміє, що означав той постріл, який прозвучав кілька хвилин тому.

А штурман справді міг почути звук пострілу. Адже чех Пранек його прекрасно чув, перебуваючи в кабіні по сусідству з штурманом. Щоправда, Пранек чекав того пострілу! Але чув його і штурман. Він на мить одірвав погляд від карти та приладів, надто різко, запитливо глянув на чеха. Їх погляди зустрілися, очі засвітилися зеленим блиском, відбитим од приладів. І чех у тому тривожному погляді штурмана зрозумів стандартне запитання:

— Що це?

Пранек грайливо підморгнув штурманові, злегка хитнувши головою назад. І штурман багатозначно кивнув головою у відповідь — мовляв, усе ясно. Він знов схилився над приладами і картами. Але Пранек теж чудово грав свою гру. Куточком правого ока він стежив за штурманом. Від його тривожної уваги не приховалося, як той тремтячою рукою, злодійкуватим рухом вимкнув радіонавушники Пранека.

— Послухайте, штурмане. Ви випадково вимкнули мої навушники. Що сталося?— гукнув чех у рурку.

— Цілком можливо,— поквапився штурман, у ту ж мить вмикаючи навушники пілота.

— Гер борт-механік!— звернувся штурман до Пранека. За час свого перебування на кораблі він взагалі нікого не називав на прізвище, як прийнято в ескадрильї за спеціальним наказом командира.— Послухайте, гер борт-механік, куди подівся пілот?

— Управся з більшовиченятами і, певне, спить,— відповів Пранек.

— Сном праведника? Ви чули постріл? — знов запитав штурман, пильно дивлячись на чеха.

— Цілком можливо, гер штурман,— відповів чех, помітивши, що до нього в кабіну проскочив найстарший з хлопців. Тепер Пранек уже не мав сумніву, що той єдиний постріл потрапив у ціль.

— ...Вейгт! Вейгт! Я — капітан фон Пуффер... Вейгт!..— почув чех у навушниках, але не відповідав командирові ескадрильї.— Вейгт! Я — капітан фон Пуффер... Де ви є? Готуємося до посадки, де ви, хай вам чорт?

— Вейгта вбито! На кораблі партизани...

Штурман уже встиг закінчити ту фразу, коли оторопілий чех спохватився і вимкнув своїм аварійним вимикачем його передавач. Штурман зрозумів: єдиний порятунок — це вистрибнути з літака на парашуті. Але для того, щоб зняти навушники, підвестися з сидіння і простягнути руку, аби смикнути на себе ричаг люка під ногами, йому треба витратити не менше як півхвилини часу.

Це ціла вічність у його становищі.

Пильному Юрі Бахтадзе потрібна була лише одна мить, щоб збагнути намір фашиста. А другої миті цілком вистачило, щоб натиснути на гашетку маузера.

Штурман незграбно впав упоперек відкритого люка. Конвульсивно вхопився рукою за ніжку крісла, на якому сидів, і... повис над прірвою.

— Алло, ви... як там вас. Піонери, чорт забирай! Лечу до Америки, капітулювати буду. Хто з вас водить 'автомашину?

— Звичайно ж, Олег! Він і літак уже вивчав в авіа-гуртку! Олег! — гукнув Ваня.

Олег не чекав повторення. Ледве почувши своє ім'я серед неймовірного шуму, підійшов і нахилився до чеха. Та надвірний гамір, вриваючись у відкритий штурманом люк, не давав можливості вільно говорити борт-механі-кoeі. Чех натиснув на ручку збоку, яка синхронно з'єднувалася з ручкою штурмана. Але люк не закривався. Здивований Пранек трохи підвівся з місця — хотів побачити, що йому заважає.

Ваня спритно відскочив убік, ухопився за спинку крісла і ногою збив з ніжки задубілу руку штурмана. В ту ж мить люк, ляснувши, закрився. А чех давав уже наступний наказ, чітко вимовляючи кожне слово:

— Відкрити той, внутрішній люк,— кивнув головою назад,— і викинути за борт усі банки з пальним, усе, що можна,— геть, геть! Зняти двері з петель, бічні лави з гнізд, брезент, речі екіпажу — все за борт! Нам потрібна стеля... Олег! — гукнув, ледве передихнувши, бо відчув, як усі четверо кинулися виконувати наказ командира.

Олег повернувся і ніяково став, ледве доторкнувшись до ліктя пілота, бо гадав, що той не бачить його збоку.

— Оле-ег! — ще раз гукнув чех. У надзвичайному спокої Пранека Олег відчув найвищу міру хвилювання.— Може бути повітряний бій... Це є основні керма. Берись за мою руку зверху на штурвалі. Коли злегка, наче граючись, повести рукою сюди або туди, корабель слухняно піде в той же бік. Але нам летіти тільки на захід. Оця стрілка вказує напрям. Ясно?

Олег догадувався, до чого йдеться, і не зовсім охоче хитнув головою.

— Сідай! — невмолимо наказав чех.— На учбовій машині літав? Сідай і тут.

Не відриваючи руки од штурвала, Олег просунувся на звільнене чехом місце. Той усміхнувся, ледве приховуючи вимушеність посмішки. Хотів-бо заспокоїти хлопця.

— І пам'ятай: Пранек тут завжди і автопілота я ввімкнув, рівновагу триматиме сам,— заспокоїв лагіднішим тоном, але вже кричачи, бо хлопці відкрили люк і надвірний гамір бурею ввірвався всередину.— Візьми себе в руки! Хвилюватися можна тільки на дні океану, над яким летимо, або в шлунку акули... Ну ось, правильно! Тепер

беремо штурвал на себе. Корабель піднявся вгору. Браво, браво!. Давай ще вище, Олег! Тепер вирівняй. І ще вище, вирівняй...

Олег відчув у себе на щоці ніжний, батьківський поцілунок. А може, то тільки так здалося. Бо в наступну мить коло нього вже нікого не було.

— Ой! — аж зойкнув хлопець. І тут же засоромлено стих.

Лейтенант Пранек стояв на відстані одного метра від хлопця і пильно стежив за приладами та за спітнілими руками хлопця. Потім обернувся на брязкіт ляди люка.

— Виконано, товаришу командир! — відрубав Ваня, уклавши в те сміливе "товаришу" і любов, і подяку, і піонерське завзяття.

Після кількох маневрів рулем "на себе" машина досягла стелі. Майже роздягненим хлопцям ставало холодно. Крім Олега, з якого від напруженої праці струмками спливав піт. Але й він потроху заспокоївся, охолов.

Стрілка швидкості все ще нервово гойдалася, але тепер уже між цифрами 410 і 470.

Пранек, стоячи біля Олега, час від часу вмикав навушники, позирав на прилади, збільшував подачу газу в мотори. Корабель починав чутніше стогнати на несподіваних ямах, наче потрапляв у хмари, яких насправді не було. Чисте, чорне небо сіріло над головою численними зірками.

Раптом Пранек почув у навушниках слабкий голос:

— Капітан Б, капітан Б. ...Пранека на курсі не знайдено...

— Йолопи! Пранек на кілометр вище за вас... Висилаю Горна та Кюхельвейса.

Пранек гойднувся. Горн та Кюхельвейс!.. Це ж відомі на всю гітлерівську армію винищувачів аси-нічники. Хто не пам'ятає нічних операцій цієї смертоносної двійки!, Працюючи в парі, кожен з них має свій облюбований прийом нападу. Про горнівський маневр переходу з "свічки" в атаку, коли машина йде ще в мертвій петлі, говорила не тільки вітчизняна, а й світова преса. Прийом знали, але протистояти йому не могли.

Пранек теж гаразд знав ці смертельні прийоми обох своїх теперішніх суперників, і мимовільний дроз проїшов по його тілу. Поєднані маневри цих двох асів були непереборні. Єдина надія на ніч і непередбачену нормами швидкість його літака. Чех поволі зняв навушники, машинально надів їх на голову Олега. Вслухався чи думав, нерухомо застигши на місці. Кюхельвейсівська лобова атака!.. Вслухався, думав. Може, пульс якогось з моторів змушував його вслухатися? Може, каяття за свій відчайдушний вчинок оволоділо ним? Мрію перекинутися до армії великих союзників лейтенант Пранек плекав давно. Він докладно обміркував план утечі ще з першого дня війни.

Лейтенант Пранек приймає повітряний бій з Горном і Кюхельвейсом!

— Ану, екіпаж! Пан стрілець нехай стане за тамтим кулеметом штурмана,— звернувся він до Юри.— Ти,— Пранек торкнувся плеча Вані,— вартуватимеш біля мене на башті, коли що — підміниш! Пан з одним оком пильнуватиме біля Олега. Пан Олег, браво, пан Олег! Коли б його друг чи й сам пан Олег помітив Кюхельвейса... попереду, в просторі, нехай тільки візьме його в те перехрещене коло і натисне на ці гудзики. Малий гудзик — кулемет, більший — гармата. На Кюхельвейса не завадить натиснути на обидва разом, пане Олег. Курс — на захід, по стрілці, і... девіз — перемога!

Раптом Пранек обірвав мову і в наступну мить уже був на башті біля Вані. Олег тільки помітив, як стрілка одного з приладів раптово заворушилася, неначе на неї впливали якісь сторонні магнітні чинники.

Олег прочитав над приладом:

"Люфтахтунг!"

"Люфт — повітря, ахтунг — увага",— добирав Олег, згадуючи свої скромні знання мови. І відчув радість, не похолонуло йому від страху в грудях, не затремтіли руки.

В повітрі ворог, з яким вони боротимуться. Тут не так, як з конвоїром унтером, що штовхав Ваню у кювети, чоботом бив у зуби. І Романові заліпив під око ще й автоматом пригрозив. Тут кулемет, гармата. Малий гудзик, великий гудзик... Так і кортіло спробувати натиснути їх.

Очима намагався проникнути в темряву ночі. Навіть шкодував, що за склом була все та ж порожнеча, масна тьма, мов густе решето, подзьобана міріадами зірок.

На башті вартувало четверо очей. І майже разом помітили, як десь праворуч, обходячи їхній літак, неслася чорніша за ніч пляма. Власне, вона така ж, як і ніч, тільки, проносячись, то закривала собою зірки, то відкривала, залишаючи їх позаду.

Ваня торкнув ліктем борт-механіка. Пранек уже ладнав свій кулемет. Тільки й мовив:

— Горн!.. Нас іще не помітив...— Але за мить додав:— Помітив, проклятий. Певне, гадає, що Пранек за штурвалом, бо не наважився б так ризикувати. Ні-ні... Пранек — бортовий механік, гер Горн!

Пляма зменшилася — винищувач "Мессершмітт" пішов курсом літака з утікачами. Стріляти по ньому було ще рано, але винищувач ішов на кулі з катастрофічною швидкістю. Пранек міг ризикувати. Єдине стримувало: може, Горн повернув десь убік. Стрелиш — тільки себе викажеш.

Та чекати далі не можна було. Настала критична хвилина, коли і Горн міг розпочати бій. Горн хоч і знав смертельну точність стрільби Пранека, але був певен, що в літаку нема кому вести машину, крім чеха, і постріли Пранека перепадуть лише Кюхельвейсу.

Але чех натиснув кнопку. Кілька точних влучань— позначилися на винищувачі яскравими крапками...

І в ту ж мить з винищувача теж зірвалися кинджальні струмені вогню. Короткі, але нервові і неточні.

— Горн упився, як висловлюються радянські льотчики,— сповістив спокійний чех.— Стріляє пораненою рукою.

"Мессершмітт" на мить зник, але відразу ж знову виринув з того самого боку, набираючи висоту. Це вже був класичний горнівський маневр, з якого тільки радянські льотчики спритно виходили живими. Та... в одній частині горнівського літака розгорялася пожежа. Саме вона і була орієнтиром у пітьмі для кулемета чеха. До того ж стріляв справжній кавалер фатального пострілу — лейтенант Іржі Пранек!

Борт-механік плавно повернув кулемет і, ніби зовсім не цілячись, рубонув ворога

короткою чергою в кульмінаційній точці його мертвої петлі.

Машину Пранека теж рвонуло праворуч униз... Чех миттю опинився біля Олега за штурвалом. Але машина знов набирала висоту, вирівнювалася на курс.

— Літак стріляв...— коротко пояснив Роман.

— Браво, Олег!— гукнув Пранек і кинувся на башту.— Вони обидва тут.

— Хто? — запитав Ваня.

— Аси — Горн і Кюхельвейс.

— То ж... тільки один. Бо другий загорівся і вибухнув... Сам бачив!

— Браво, хай йому чорт! Промазав Горн. Тепер Кюхельвейс, цей більш поміркований. Наш Олег добре тримається...— в захопленні чи в нервовому збудженні говорив Пранек.

Машину знов кинуло з боку на бік.

— Кюхельвейс тут. Відчуваю його почерк лобової атаки. Дати б штопор, Олег, штопор!..— майже мрійно вигукував заклопотаний боєм борт-механік.

Знизу почулися постріли Юриного кулемета. Дві кулі знизу пробуравили обшивку корпусу машини і вибухнули вгорі. Осколком з другої пробило башту саме над головою Пранека.

Ваня не знати з чого впав на підлогу літака. Чи злякався, може й справді, як здалося, чех, рятуючи хлопця, щосили штовхнув його вниз. У цей час Ваня почув, як разом заговорили гармати й кулемет Олега.

Літак знов кинуло вліво, вправо. Ваня почув, як до нього з трапа зсунувся лейтенант Пранек. Він тяжко стогнав і щось нерозбірливо повторював, затихаючи. Вані здалося, ніби чех говорив:

— На долину! На долину...— Голос його обірвався разом з життям.

Ваня озирнувся. Біля Олега лежав Роман і щось викрикував. Машину несло вниз, у прірву. А попереду ще стрімкіше летів униз цілий клубок вогню.

"Літак горить!" — зрозумів Ваня, не знаючи, радіти з того, а чи сумувати.

— Олег, то ти? — викрикнув запитання.

— Я, Ваню, я! Але ж і ми... горимо! Он...— кивнув він на праве крило літака.

Справді, там проривався знизу вогонь, і тільки сильний зустрічний струмінь повітря збивав його. Збивав, але не тушив...

Коли це передній клубок вогню раптом ніби вдарився об якусь тверду перепону, бризками вогню залляв скелю та ліс унизу. Олег інстинктивно смикнув руль на себе. Слухняна машина аж застогнала, зломивши гін угору. Аеронавти неминуче мусили б врізатися в ту кручу якогось материка чи острова в океані, де вогняними бризками розлетівся збитий Олегом нічний винищувач Кюхельвейса.

Вогонь від розбитого літака пірнув у безодню і зник. Олег відчув, що його літак, підіймаючись вгору, разом з тим стомимо його волі став круто завертати ліворуч. Довелося вирівняти підйом. А на горизонті вже загорявся ранок. Тільки тепер якось ніби раптово починали відкриватися неозорі простори.

"Значить, ми повернули на схід",— догадався Олег і на допомогу автомату

вирулювання натис ліво руля, подавши його ще від себе.

Перед очима — безмежний, ще чорний океан. Він, як космічний диск, обертався просто перед очима, з катастрофічною швидкістю наближаючись до Олега, до літака.

— Ой братці! — панічно закричав Олег, збагнувши неминучість загибелі.

Праворуч уже палало все крило. Раптом правий мотор літака стих. За мить почав підозріло чхати й лівий мотор і... вщух. Літак неначе спинився в повітрі. Тільки свист лишився з усіх шумів, та й той повільно знижувався, спадав.

Баня схопився на зойк Олега. Юра теж кинувся від свого кулемета. Літак неначе прокрадався до океану, автопілот перестав діяти.

В останню мить Олег ще намагався правувати машиною. Він розумів, що літак слухається вже не так, як раніше. Але ж інерція піке діяла з не меншою силою, ніж мотори. Олег смикнув руля на себе. Намагався робити це повільно, як показував чех. Та яка тут повільність, коли океан так катастрофічно наближається космічним рухливим диском. Щемливо холодна боязнь підштовхувала руки, квапила робити все блискавично. А палаюче чудовисько немов через силу все-таки слухняно рвону лося, щоб вийти з смертоносного піке, затріщало в жахному безсиллі. Всіх трьох хлопців як ураганом збило з ніг, вони попадали на підлогу...

Чи запізно Олег збагнув становище, а чи вогонь на крилі літака, що загрожував вибухом пального, паралізував його свідомість, тільки його відчайдушний жест, який мав вивести літак з катастрофічного піке над океаном, запізнився на кілька секунд!

Літак стрімголов пірнув у хвилясту пучину океану.

5

Паніка охопила не тільки тих, хто лишився у піонерському таборі. Вона перекинулася на все узбережжя моря. Навіть коли щасливіші з піонерів Лузанівського табору біля Одеси, куди прибилася Любка Запорожець, вирушили поїздом з Одеси додому, тривога серед них розгорялася, мов полум'я на вітрі. Десять на вузловій станції вночі їх збудили тривожні сирени і гудки паровозів. Діти розгубилися, падали на підлогу і не помітили, як Люба вискочила з вагона. В ту ж мить поїзд рушив і понісся на стрілках, повз палаючі вагони. Земля здригалася від вибухів бомб, зацімлілі дівчатка лежали на підлозі вагона. Деякі з них плакали, але то вже був не плач, а якесь напівтваринне виття з відчаю.

Така була подорож у тих найщасливіших. А що ж у тих, хто залишився ще в кримському таборі, наджидаючи батьків, або рушив пішки чи поплив морем?

Оце все і пригадала Любка Запорожець, коли від страху вискочила з вагона на тій розбомбованій вузловій станції. Вона часто думала про своїх друзів з табору. Згадувала Романа. Він лишився в таборі, щоб виїхати останнім. Щоправда, з ним лишилося ще троє.

І все це через неї. Що подумає про неї Роман, який завжди кидав їй на пляжі лісову квіточку і гукав: "Лю-бочко-о!"

Що саме вкладав він у той вигук, може просто дражнився, але Любці здавалося

тепер, що то було дружнє, пестливе милування її ім'ям.

У таких ваганнях дівчина і вирішила...

Хлопець із-за неї лишився в такому нещасті. Карати страшною небезпекою загибелі у вирі війни — це занадто.

Поїзд пішов без Любки. Трохи поплакала, навіть жаль заятрив душу. Але залилася вірна своїм благородг ним намірам.

Звідси до Криму поїзди не йшли. Залізнична адміністрація нічого до пуття не змогла їй сказати і про поворот до Одеси. Дівчина вирішила пішки йти від станції до станції. Першу ніч переночувала в залізничній будці. Сторожиха розповіла, що гітлерівці прорвалися далеко на схід, навіть і цю залізничну колію ніби перехопили. Даремно дівчина силкується тут пройти на південь.

— Та я ж повинна, тьотю. Там... мій брат!

— Хіба що так. Шкода хлопця,— побідкалася жінка. І знов ішла Любочка понад залізницею. Справді — наблизилася до лінії фронту. Власне, яка там лінія! Часто почали літати наші й ворожі літаки. Понад колією з'явилось багато страшних, рваних ям від бомб.

Занервувала дівчина, втратила рівновагу. Яка ж була рада, коли біля одного зруйнованого мосту зустріла аж трьох хлопців з Лузанівського табору! Ні одного з них не знала, а зустрічала так, немовби всі вони були близькими її друзями. Вітя Довженко, Боря Гольдін... Третій, мовчазний такий, назвався Аликком.

Це ж просто щастя! Одинокa, знервована дівчина вже губилася в мандрах. І раптом — аж трое товаришів! Назустріч Любі кинулися. Той Алик узяв у неї кошик з рук.

Сіли, навперебій розпитували одне одного, хвалилися. Хлопці щиро вговорили Любу йти разом з ними, бо в Одесі вже осілися гітлерівці... Люба вагалася. Здоровий глузд підказував їй, що хлопці мають рацію. Через Одесу їй уже не потрапити в Крим.

— Ми напишемо твоєму братові Роману, що ти, Любо... Що ти,— розігнався був Вітя заспокоювати дівчину, та так і не знайшов потрібного слова.

Тепер уже вчотирьох їм не страшно було заночувати і в полі, під копицею пирію. У Любочки ще були харчі, вона поділилася ними з друзями. Так і поснули, ганяючі комарів.

Уночі проснувся Алик, розбудив обох хлопців. Попереду, куди вони йшли, чулася стрілянина, в небо злітали ракети. Це було грізною пересторогою. Такі ракети вони вже знали — то фронт. Тільки тепер ті ракети і стрілянина не позаду в них, а попереду. Та чи й розбереш тепер, де те "попереду", а де "позаду". Земля обертом пішла, губилися шляхи, втрачалися надії. Були батьки, теплий спокій і дитячі шкільні принади. Раптом стало небуття, як сон у гарячці...

Чимало днів і ночей вони йшли, і їм щастило не потрапляти до рук ворогів. По селах здебільшого було порожньо. Жінки, бабусі охоче їх приймали. Споряджали в дорогу харчами, напучували чим і як могли. І друзі йшли далі. Зруйновані мости обходили далеким бродом, обминали жахливі пожарища.

Ворожі війська тим часом осідали на окупованій ними радянській землі, садовили

комендантів, розпочинали свої мерзенні тиллові діла. По селах з уст в уста передавалася жахлива звістка: фашисти нищать радянських людей, знущаються з жінок, убивають комуністів, радянський актив та єврейське населення.

І як не намагалися обходити міста, а якось надвечір на околиці одного з містечок наших мандрівників затримав військовий патруль. Це були перші гітлерівці, яких їм довелося побачити зовсім зблизька.

Боря Гольдін добре розумів німецьку мову. Розумів він і те, що йому за всяку ціну треба ховатися. Хоч в одному селі жінка і заспокоїла їх, сказавши, що Борі нема чого боятися,— хлопець боявся.

Гітлерівські солдати навіть і не розпитували ні про що. Нагримали і повели до коменданта. Робили це з якоюсь особливою пристрасстю. Неначе в цих чотирьох радянських виморених мандрами підлітках була і запорука їхньої перемоги на фронтах, і благополуччя цілого фашистського роду.

Комендант сидів за шкільною партою, перекладав папери, щось підписував, у щось вчитувався. Своєю зовнішністю не міг привернути нічийої уваги і, мабуть, знаючи про це, намагався надолужити все діями. Бо увага сторонніх — то один з елементів, які стимулювали життя Фріца Дейка. Своєю службою на комендантстві в Польщі відзначився як ретельний поборник расової чистоти гітлерівського райху. Колеги та друзі навіть заздрили його вмінню викручуватися в найскладніших обставинах. Він винахідливо вмів "очищати" неарійські народи і... ховати кінці свого злочину. Якись представники Міжнародного Червоного Хреста чи експедиція святого папи римського наскочили на нього після жахливих оргій у містечку з єврейським населенням. Наскочили десь на третій день після "арійської чистки". Комісія жодного сліду порушень міжнародної етики не знайшла, ніяких скарг не тільки від мертвих, а й від живих не збрала.

Коли солдат патруля скоромовкою доповів про затриманих чотирьох дітей, Фріц, не відриваючись од паперів, запитав:

— Більшовики?

Солдат, природно, не знав, що сказати, і не відповів, тільки винувато озирнувся та знизав плечима. Потім за наказом коменданта підштовхнув усіх чотирьох наперед, ближче до вікна.

Замурзані, босі й худі підлітки боязко збилися купкою.

Комендант устав, випхався з-за парти. До дітей ішов, виставивши наперед живіт, хоч живота того і не було — офіцер був тонкий, як скалка. А тим, що закривав руки за спину, ніби пригинав себе назад,— тільки робив з себе злу карикатуру. Ноги не постигали за животом.

— Хто ві, геб'ята? — вдаючи зовсім миролюбного, запитав каліченою мовою.

Відповідала найдоросліша з них Любка Запорожець. Їй одній чомусь здалося раптом, що цей перегнутий дядя зовсім таки миролюбна людина. У нього є до біса своїх військових справ, і дітей йому нав'язали оці нерозумні солдати з патруля.

— Ми відпочивали на курорті. Школи посиляли за відмінні успіхи в навчанні.

— Умгу... За відмінні успіхи? А скільки ті єсть лет, дівішка?

— Мені? Одинадцять, десять і один, пане офіцер. Я з четвертого класу,— не вагаючись, збрехала Любка.

— Умгу. Одинадцять лет. Родітель був комісар?

— Я? Родителі? Чи нам кажуть? Я — Любка Запорожець. Мій батько — електромонтер у місті.

Гітлерівець не відразу збагнув таку відповідь. Але для першого разу, очевидно, був цілком задоволений. Ледве чутно пробурмотів:

— Люпка Сапорошець...— і підійшов до Борі.— Ті хто? Я вішу... твій отец не біль електромонтер.

Боря розгубився і мовчав. Любка розігнала ся щось сказати, на захист Борі стати, але офіцер грубо відкинув її геть рукою. Взяв Борю за плече, потягнув ближче до світла. Як хижак, вдивлявся, не моргаючи очима. Потім, ледве примруживши очі, усміхнувся, розправляючи гнучку постать.

— Отець біль комісар! — коротко прорік до патруля і відійшов на своє місце. Перед тим як сісти, махнув рукою. З того жесту можна було зрозуміти і просте: не заважайте, мовляв, ідіть геть.

Але патруль зрозумів його так, як привчив розуміти свої жести комендант. Ухопивши Борю за руку, плюгавий солдат грубо потягнув його у відчинені двері надвір. За Борею пішли і троє його друзів. Ніхто не затримував їх.

— Мене хочуть розстріляти... Десь на шосе біля залізничного мосту! — гукнув Боря вже на вулиці як прощання.

Друзі зрозуміли, що Боря підслухав розмову своїх катів. Двоє гітлерівців немилосердно підштовхували його, тримаючи автомати наготові.

Той міст вони пам'ятають. Сьогодні ж проходили повз нього, довго і марудно обминаючи проваллями та лісами. Глибокий яр з прямовисними скелястими стінами, а через нього — залізничний міст. Він лишився не пошкоджений, і дітей дуже здивувала ця обставина. Солдат походжав біля мосту, як маятник, туди й назад, наспівуючи якийсь марш у такт своєї ходи.

Находив вечір. Троє підлітків де городами, а де глухою вулицею завмерлого, настороженого містечка бігли геть за околицю. Вони пам'ятають, що близько до провалля біля залізничного мосту підходить густий високий ліс. Там є де сховатися від цього фашистського жаху. Тільки... Як же Боря?

Мабуть, і вигляд дітей, і їх плач привернули увагу самотньої жінки, яка, причаївшись серед руїн залізничної будки, довго стежила за ними. Друзі бігли озираючись, спотикалися, падали. І знову схоплювалися, доганяючи одне одного. Двоє хлопців кожен раз родинно наджидали дівчину, тягнули її за руки, допомагаючи бігти.

У жінки скотилася по щоці гаряча сльозина.

— Куди ви, діти?— запитала, висунувшись із схованки.

Не відразу побачили вони жінку. Але в тому запитанні відчули матір.

Спинилися на голос. Потім придивлялися і сторопіли. Чи може бути жінка так

зодягнена? У неї ж, здається, солдатські штани визирають з-під спідниці, аж на щиколотки зсунулися. Щоправда, ні спідниця поверх тих штанів, ні закладена коса на голові під хусткою, ні туго застебнута блуза не викликали жодного сумніву. Проте довгі холоші тих штанів під спідницею справили на підлітків дивне враження. Всі троє завмерли — розгадували, хто вона. І враз збагнули — це друг.

— Тьотю! Ой тіточко! Ваші солдатські холоші нас налякали! А Борю он ведуть убивати отут над кручею, біля мосту,— заволали наперебій.— Ми з піонерського табору! Біля моря були. Тіточко, дорога... Його уб'ють, він знає їхню мову. "Комісар, комісар",— дражниться фашист.

— Біля мосту? — запитала жінка. Тепер тільки вони побачили, що жінка молода, засмажена вітром, гартована життям, що в неї великі круглі очі. І зрозуміли, що тітка теж ховається від гітлерівців, які так жорстоко порядкують у містечку. Озирнулися, знову застогнали, плачучи. Жінка відкинула кленовий лист, яким бавилася знічев'я, спритно підсмикнула штани.

Це була Марія Кленова. Вона вийшла розвідати, як з автомашиною перебратися з великого лісу через той глибокий яр. І чекала, поки смеркне, щоб повернутися до своєї, тепер уже визначеної життям партизанської групи в лісі, яка, заховавшись із легковою автомашиною, очікувала її, свого командира.

— Нещасні діти, матінко моя! Чого ж це ви? Та не плачте! Оцією лісовою посадкою мерщій тікайте в отой ліс. Біля беріз над ярочком заждіть. Я — тьотя Маруся, фашистів не боюся, запам'ятайте це! А Борі... звісно, шкода хлопця.

Діти слухняно зникли в густій посадці. Тьотя Маруся так з ними говорила, немов учителька або піонервожата. Не повірити їй не могли! А жінка якусь хвилину стояла, згадуючи лице та вираз очей дівчини.

"Такою вже я не побачу своєї Ніночки..."

Потім вибралася з руїн і ровами та посадкою прокрадалася в напрямі до мосту. Біля шляху, що слався з містечка, залягла в цементовій рурі шляху, зарослій бур'яном. Озирнувшись на містечко, встигла ще помітити в передвечірній сутіні смертний кортеж невідомого їй Борі. Уявилася його мати. Як жива, впала перед нею на коліна...

Ні на мить не роздумувала Марія над своїм становищем у цій випадковій ситуації. Борю ведуть двоє озброєних солдатів. За півкілометра на залізничному мосту ходить ще один. Мабуть, їх біля мосту кілька чоловік. Певне, мусить бути і фашистський офіцер.

А вона одна-однісінька жінка радянська і має тільки пістолет. Як добре, що Віктор застережливо дав їй його. Ішла сюди зовсім легко, щоб у розвідці не викликати нічиєї підозри. Затамувавши подих, стежила за гітлерівцями.

Здалеку почула монотонний плач хлопця і уривчасті вигуки солдатів. Мабуть, фашисти ще й б'ють його — не бачила із своєї схованки. Тільки шепотіла:

— Хоч би ж не застрілили, доки дійдуть. Хоч би...

А в уяві — заплакана жінка, мати на колінах перед нею.

Вечоріло. Гітлерівці можуть поквапитися і розстріляти хлопця, не довівши до провалля. Обережно визирнула на шлях. Солдати гнали хлопця поперед себе не

шляхом, а ровом збоку. Боря інколи підбігав, різко озирався на втіху своїм катом.

Марія пролізла брудною рурою на другий її край. Зовсім близько біля неї пройшов Боря і його кати. Маруся дістала пістолет, прицілилася крізь лободу. Пострілу навіть сама не чула. Передній солдат якось по-псиному плигнув з канави і впав, загрибаючи руками землю. Другий, мов лялька на шнурку, обкрутнувся на одній нозі. Постріл несподівано ляснув і пролунав у рурі, ніби над самим вухом. І коли гітлерівець знову повернувся, Маруся вже в упор цілилася йому в голову.

— Пропадай, гадове покоління!— прирекла і ще меткіше пристрілила й цього.— Борю! Синку, до мене!— гукнула бідному хлопцеві, що впав, закриваючи руками голову, як тільки гримнув перший постріл. Йому здалося, що стріляють в нього і, лише граючись, не поцілили в голову.

Але голос матері, природна теплота у слові "синку" вщент розбили всі страхи, розвіяли тисячі смертей по вітру і голубили, обнадіювали.

Хлопець схопився, очманілий від радості. Тільки тепер побачив свою рятівницю.

— Мамочко!— гукнув первородне слово дитини, не пам'ятаючи себе від радощів і подиву.

Жінка владно вирвала автомати із скорчених рук гітлерівців.

— На, Борю! За мною, і якнайшвидше тікаймо в ліс.

Боря схопив автомат і що є сили кинувся за жінкою по канаві до руїн залізничної будки. З мосту вистрілив вартовий. Потім заговорив ручний кулемет. Уперше почув Боря, як дзвінко і грізно свистять кулі. Та він увесь був у казкових чарах непереможності цієї рідної, мов мати, жінки.

Марія розуміла, що міст од них досить далеко, і тільки випадкова куля могла їм зашкодити.

Але в містечку почули стрілянину. На той час благородний партизанський рух ще тільки-тільки розпочинався. Далеко не всі гітлерівські коменданти знали, що то за радянські партизани. Зведення з штабу головного командування нагадували про це, та їх читали з обов'язку, не уважно.

Але Фріц Дейк ще в Польщі пізнав, що таке червоні партизани. Почувши крізь відчинене вікно нагальну стрілянину біля мосту, він підняв по тривозі увесь свій гарнізон.

Коли Марія Кленова з захеканим Борею доскочили до березняка, десь на околиці лісу позад них уже гавкали вівчарки, чути було тривожні голоси команди. Комендант оперативно організував погоню на чотирьох вантажних автомашинах, підкинувши до лісу значну частину гарнізону з собаками. Проскочивши з солдатами в ліс, Фріц ледве не перехопив Марію з хлопцем.

Марія на бігу веліла трьом підліткам, які в тривозі чекали її в березняку, бігти за нею понад ярком аж до автомашини. Обрадувані врятуванням Борі і в той же час перелякані, та ще й почувши погрозливе псине гавкання в лісі, друзі не чекали пояснень. Підхопивши з собою Борю, вони кинулися за жінкою. Вітя Довженко мовчки взяв з рук Борі важкий німецький автомат, полегшивши тим становище змороженого

хлопця.

До автомашини було не більше кілометра. Та бігти ставало важче — нагору, по бездоріжжю. Часом хтось спотикався об корінь на схилі і падав. Але схоплювався, і знову всі неслися вперед, не знаючи та й не розпитуючи, куди їх веде ця така сильна в їхніх очах, така дорога тьотя Маруся.

Погрозливе гавкання наближалось. Напавши на слід, собаки рвалися вперед, солдати ледве встигали за ними. Комендант раз у раз підганяв їх лайкою та погрозами.

Нарешті, Марія добігла з дітьми до автомашини. Вітя з двома саперами стояли наготові зі зброєю в руках: у обох солдатів — гвинтівки, у Віті — німецький автомат. Мотор авто чітко працював на малих обертах. Навіть дверцята розчинені, щоб ні одної зайвої миті не затримуватися. Адже там... погоня!

Але ж їх тепер не четверо, як було, а восьмеро! Нехай це й підлітки. Їх четверо, до того ж Алик і Довженко були досить високі на зріст. Тому Маруся на бігу вже прийняла рішення.

— Дітей у машину! Вітю, проскочиш між болотами старим слідом аж... щоб через той міст на магістралі...

— Міст у містечку, Маріє Йосипівно,— поправив Віктор.

— Правда, ми ж і досі з цього боку. Тоді давай спочатку за ліс, потім знову понад цим ярмом-річкою! Десь проти залізничного мосту в глибині лісу маскуйся, доки ми водитимемо погоню. Я з товаришами затримаю її.

— Маріє Йосипівно! Марш за руль! Самі везіть їх — ви ж мати. Що я з цією дітворою робитиму? Смішно... сідайте за руль, швидко! А ми — на дерево. Гайда, хлопці!

І вже здираючись на високий кучерявий дуб, Вітя виправдувався.

— Хотів би я побачити, як то жінка на деревину дерлася б. Маріє Йосипівно, бензин я залив увесь, майже повен бак. Гірку беріть з третьої, візьме! Без підсосу, а то...

Заревів мотор, і, виплюхнувши клубок сизого диму, авто рвонуло між деревами вперед.

Комендант з собаками гнав щодуху. На місце стоянки автомобіля доскочив, уже хапаючись рукою за груди біля серця. Він чув гуркіт мотора, навіть встиг побачити, як у просвіті між деревами блиснула іскра сонця на лакованій поверхні кузова.

Пси прискочили і забігали на місці стоянки авто. Не перестаючи заклопотано гавкати, вони кружляли поміж деревами, на яких сиділи троє партизанів.

— По сліду авто!— наказав комендант.— Обер-єфрейторе! Негайно ж повертайтеся до решти солдатів. Широким строем прочешіть ліс. Партизани через яр не переїдуть. А в тому кінці лісу — багно. Живо!

Шофер Вітя сидів у розлогому гіллі і весь час цілився з автомата в голову комендантові. Один пес раз у раз повертався до дуба, обнюхуючи його з усіх боків. Вітя чекав. Якщо його помітять, він негайно ж пристрелить коменданта. Тільки б його товариші на сусідніх деревах не дали маху. Тоді навіть з цього скрутного становища можна знайти цікавий і, безперечно, корисний партизанській справі вихід.

Побачивши, що партизанська автомашина вислизнула з його рук, комендант втратив рівновагу. Де й поділися його винахідливість і спритність. Він з досади нестримно копнув ногою пса, відіпхнувши його геть від дуба, спрямував розумну тварину вперед і рушив з своїм загonom по виразному сліду автомашини на прим'ятій лісовій рослинності, на зворушеному сухому листі, на квіточках поміж листям.

...Маруся поспішала. На спідометрі стрілка часом показувала швидкість вісімдесят кілометрів за годину. Місцями, вивертаючись поміж деревами на такій швидкості, колеса прогортали листя аж до вогкої землі. Машину кидало з боку на бік, черкало об стовбури дерев. Але правувати Марія вміла не згірше за самого Віктора.

Перехопившись через високий гребінь, авто понеслось униз. Марія згадувала, мусить проїхати десь там поміж озерцями та болотами у долині. Вчора ж якось об'їздив їх Віктор. Щоправда, то було вдень, а зараз ось-ось зайде сонце. Засвітити ж фари — значить безрозсудно виказати себе.

Проскочила просіку, що йшла праворуч, очевидно десь на шлях до містечка, і раптом, навіть не помисливши, звернула на ту просіку в лісі. В голові блискавично майнуло рішення. Це може спричинитися і до цілковитої загибелі всіх. Але смерть усе одно катастрофічно висить у них над головами. За кілька тижнів свого партизанського життя Марія Йосипівна вже трохи звикла смертельно ризикувати ним.

А рішення виникло просте: містечко невелике, тільки залізнична станція з військовими складами та два мости через глибокий скелястий яр-річку. Проскочити міст і на

трасу. Напевне комендант вислав увесь гарнізон ловити партизанів, Лишивши той міст, як і все містечко, на кількох вартових. Проскочити повз них на повному ході автомашинною — зовсім легка справа. Може, і вистрілить якийсь згарячу. Та хто згарячу поціляє куди слід!

І, надаючи газу, понеслася рівною лісовою просікою, не збавляючи швидкості. Діти збилися до купи, зі— . шулилися в авто, жодним звуком не заважаючи Марії.

Коли комендант майже за годину інтенсивної погоні по сліду доскочив до просіки і вже з допомогою ліхтарика простежив крутий поворот, а потім і виїзд машини на шлях, його обдало холодним потом. Адже в містечку залишилося лише кілька чоловік вартових і дівчина-друкарка в штабі. Та й ті солдати розкидані по всьому містечку. Двоє — на складах вокзалу, один за ворітьми штабу біля школи. І тільки один на високому бетонному мосту через провалля.

Лише на нього була надія в коменданта. Мусить же він затримати автомашину на мосту.

Емка з розгону вскочила в містечко і, знявши стовп куряви, пронеслася мимо школи-десятирічки, де містилася фашистська комендатура. Навіть визирнути за ворота не встиг комендантський вартовий. Марія круто завернула на великий стовповий шлях, який ішов повз залізничну станцію на переїзд, а за ним — у вулицю, до величної арки мосту.

Переїзд відкритий. Маруся кинула оком на довжелезний залізничний пакгауз,

доверху забитий коробами, плетінками... Та роздивлятися не мала часу.

Попереду, в кінці вулиці, міст. Вона вже помітила вартового солдата. Він стояв посередині, зіпершись на прогон арки. Поява автомашини радянського походження була такою несподіванкою, що солдат аж стрепенувся і скочив на середину проїзду.

Винятковий випадок! І цей та, мабуть, і сотні, а може, й тисячі фашистських вартових на мостах у той час ще не знали про існування партизанських командирів-жінок. Та й які там партизани! Сам комендант з гарнізоном десь у лісі гонить їх і напевне ліквідує. Адже то лише кілька сільських колгоспних активістів, комуністів... Проти озброєного загону регулярних військ СС це просто нікчемна купка відчайдушних більшовиків.

Тому навіть автомата з шиї не зняв, лише підтримував його правою рукою. Ліву ж звикло підніс вгору, вимагаючи спинитись.

Вскочивши на міст, Марія справді загальмувала, аж застогнали, запищали гальма. Вартовий трохи посторонився, щоб дати спинитись розігнаній автомашині. Тоді Марія знову додала газу, набираючи швидкості, біля самого вартового крутнула руль. Слухняна машина рвонула вліво і збила вартового крилом.

Клепана арка утримала фашиста на мосту. Але сталь розтрощила неостереженому вартовому спину й голову. Немов спорожнілий мішок, він упав на настил мосту, коли машина вже проскочила на бруківку траси і зникла...

За півкілометра від мосту Маруся звернула з шляху, вскочила в ліс, зменшила швидкість і, звично маневруючи, заглиблювалася в нього, петляла між густими деревами, їй важко було орієнтуватись, але відчувала, що треба держатися приблизно одного напрямку, щоб не одірватись від магістралі. Машину кидало в скіпцях, стовбури дерев обдирали і гнули крила. А їй ніколи було думати про безпеку крил. Безпека дітей була для неї найголовнішою у цю мить.

6

Кабіна гідролітака справді пірнула в пучину океану. Але та пучина виявилася лише пінястим гребенем — рештками океанської хвилі, яка з останніх сил викотилася на берег.

Коли б не той гребінь, літак на такому різкому зламі руля міг би не витримати і розірватись. Та й люди в ньому неминуче знепритомніли б, а може, і не встали б ніколи живими.

Хвиля загальмувала різкий вихід літака з піке. Щоправда, літак зовсім вийшов з ладу. Праве крило, охоплене полум'ям, що у польоті погрожувало вибухом баків з паливом, тепер від удару об хвилю деформувалося, приплюскло до кабіни, як неоперене крильце пташеняти. Вогонь на ньому потушило хвилею.

Ліве крило з страшної інерції відчахнулося і впало в океан, а перекороблена, скособочена кабіна, рикошетом проскочивши гребінь хвилі, перекутнулася і впала у воду.

Силою інерції літак перескочив ще один гребінь хвилі. Та це була остання сила.

Літак ліг у смертельний дрейф, безвільною тріскою захитався на могутніх океанських хвилях.

Крізь розколини, які сталися від першого удару об гребінь хвилі, і верхній люк, де хвилию була геть знесена вся башта, кабіну заливало водою.

Аж цей факт привів до тьми чотирьох хлопців-аеронавтів. Вони збагнули катастрофу і відчували, що... ще живі! Доки людина жива, доки б'ється в її грудях серце, вона борониться, бореться. А ці хлопці були до того ж ще й радянськими піонерами!

Тут, на загибаючому літаку, після смерті чеха — борт-механіка і пілота — серед океану вони вчотирьох становлять цілий Радянський Союз! Ваня Туляков, як найстарший серед них, розумів, що він відповідає за трьох своїх друзів. Наддніпрянин Роман Гордієнко, Юра Бахтадзе, талановитий "льотчик" Олег з Дніпродзержинська — всі вони, як власне тіло, рідні йому.

Що могло пообіцяти їм життя у відкритому океані, де гульма гуляють розгойдані пінясті хвилі над зеленовою товщею мертвої води?

— Хлопці, гайда!— владно скомандував Ваня, неначе в домовині, яка поринала на дно холодного, не обжитого людиною океану.

Слово "гайда" в такій ситуації прозвучало незвичайно, не так, як сприймалося б десь у лузі, в запашних отавах або в дорідному, уздовж і впоперек сходженому лісі. Воно підстобнуло кожного, як електрична іскра. Навіть Олег у пілотському кріслі, боляче вдарившись об штурвал, скочив до трапа на башту. Холодна вода лилася зверху, підступала знизу, вирувала навколо.

Всі вискочили наверх, затрималися на уламку літака. Страшна безодня океанської стихії паралізувала живучу волю. Під ногами ще була якась опора. Вона щомиті осідала, занурювалась.

— Братці! Як же я... Пливіть без мене. Он туди, бачите, де горить літак...

Троє оглянулися на Романа. Він же погано плаває, майже зовсім не вміє. Попереду темнів острів, там догоряв збитий ними "Мессершмітт". Праворуч виринали з-за океану брунатно-червоне, жевріюче сонце. А безмежний океан став зеленим мертвим простором, укритим рухливими пінясто-білими хвилями. Вони бігли від сонця, неначе втікали від його променів,— вітер гнав їх із зеленової тугої маси океану.

Ваня зрозумів, що їх чекає серйозне випробування, відчув на собі відповідальність за друзів.

— Гайда, Романо. Не бійся!— гукнув Ваня. Він уже ввійшов у свою роль старшого.

— Не вмію ж я плавати. Та ще й хвилі які...

А хвиля вже виривала літака з-під ніг. Ваня з усієї сили підштовхнув Романа за хвилию, мить затримався сам і пірнув услід за ним.

Роман плюхнувся і поплив, дрібно перебираючи руками. З обох боків його підтримували Юра і Олег. Ваня знав, що хвилину-дві хлопець пливтиме, переборюючи якийсь неосяжний тягар власного тіла. Та як не старався Роман гребти ногами й руками, тіло його в воді ставало свинцевим і всією вагою тягло на дно.

"Аж оце загинув... Але ж хлопці плывуть!" По-тваринному таки вигрібався на

поверхню, одпльовувався гіркою зеленою водою і знову гріб. Він уже добре бачив попереду зелені дерева на острові, гострі скелі і дим з догораючого літака. А жодного з товаришів біля себе не помічав. Невже лишився сам? Лячно озирнувся, надсильно виборсавшись із чергового запіненого гребеня важкої хвилі.

Збоку не поспішаючи плив Ваня Туляков.

— Ромко-о! Давай брасом, брасом! — бадьорив він. І раптом, помітив, що Роман з останніх сил ковбаниться, переборюючи власну вагу і захльобуючись водою.

— Ваню-ю!.. Братці, прощайте...

— Я тебе прошу, дурню! — grimнув Ваня.— Хапайся за мої труси, а однією рукою гребти. Так. Спочинь трохи, Ромко. Е-ех, ти!

Вані ставало дедалі важче волочити за собою майже безвільне тіло товариша. Та сказати про це не смів. До острова ж лишалося ще добрих два-три десятки метрів. Біля берега гребені хвиль наростали. Кожен з них, винісши плавців у найвищу точку, огортав їх піною і знов кидав у глибоку гнучку прірву.

В одну з тяжких хвилин знесилений Ваня помітив, що Роман от-от ухопиться за нього обома руками, впадаючи в непритомність, підсвідомо рятуючись. Озирнувся навколо. До них, як навзаводи, підпливали Друзі — Юра і Олег.

— Не дрейф, Ромко! Лягай на наші руки...— запропонував Юра, порівнявшись з Туляковим та Романом. З другого боку був Олег. Узавши один одного за руки, вони зробили міст, який підтримував Романа під груди, і попливли.

— Гребти, чорт!— гукнув Юра.

Роман ніби прочумався, знову почав швидко і безладно гребти, надсилу борсаючи ногами. На такій зручній підпорі йому справді стало значно легше пливти.

Валя відчув, що в нього потекли сльози від радості, від почуття дружби і вдячності. Він перевернувся на спину і якусь мить спочивав на хвилі. Потім кількома пружними помахами догнав друзів. Неважко було помітити, що Олег гріб уже з останніх сил.

— Ромко, тримайся! — знов гукнув Ваня, порівнявшись.— Ану, сам трохи. Учись, якого біса! Кращої школи плавання в житті не матимеш. Пускайте його, хлопці, кілька метрів лишилося...

Роман чудово розумів усі ці маневри друзів. Не раз блискавично спадала думка: "Самі загинуть, рятуючи мене..." Але був певен, що вірні друзі не лишать його самотнім у смертельних хвилях. І докладав усіх сил, часом майже втрачаючи свідомість, щоб таки перебороти колючий смертю лоскіт хвиль.

Та й Ваня ці метри долав з останніх сил. Роман таки вчепився за нього обома руками за попереки, зв'язував рухи, тяг на дно, як стопудовий тягар.

Юра перший вибрався на косу і сів, не маючи сили вийти далі на берег. Хвилі раз у раз збивали його до рухливої гальки, боляче били нею постомленому тілу. За ним зовсім не по-людському, на всіх чотирьох, видирався Олег, щось несусвітне бурмочучи сам до себе. Він надсадно кашляв і ревів, вибльовуючи не лише воду.

І враз Юрі зробилося душно: помітив, що Ваня в катастрофічному становищі...

— Ваню-ю, тримайсь! — крикнув що є сили, кинувши на пісок пістолет, який

заважав йому за трусами. Немов обпечений схопився. Але тут же і впав, збитий хвилею. Та знов схопився і таки побіг, поплив назустріч!

Ваня несвідомо, наче з якоїсь надсильної інерції, ще махав руками, гріб. Але вже нічого не бачив, хоч очі були широко відкриті з натуги. В очах йому почорніло, ні на що навколишнє він уже не реагував.

Збоку підпливав Юра і майже над вухом крикнув:

— За мене хапайся, Ваню!

Ваня блискавично схопив обома руками Юру за попереk, як його самого вхопив майже знепритомнілий Роман. І всі троє каменем пірнули у воду...

Та то вже був берег. Розсипавшись на гальці, хвиля пінясто зашкварчала і лишила мілке рятівне дно, вистелене ворухкою, обточеною протягом тисячоліть галькою.

Юра що є сили волочив товаришів по гальці, весь час надсильно гукаючи:

— Ваню! Земля вже, земля, Ваню-ю!..

Хвиля нагонила їх і злегка ополіскувала, пестила. Ваня відкрив очі. Спробував підвестися, та його досі ще тримав за попереk Роман, тяг донизу своєю вагою.

— Романе! Та Ромко, чорт! Уже земля! — заволав і Ваня, до якого знову повернулися сили на твердому, надійному ґрунті.

Земля! В цю мить для хлопців більше нічого не існувало ні перед очима, ані в думці. Земля, про яку вони нещодавно мріяли в жахному напівзабутті, як про порятунок, як про радісне відчуття жити, мислити, працювати, тепер була під ногами.

Ранкова спека таки розбудила чотирьох хлопців на високій косі острова. Не так будили матері в недавньому дитинстві. Теплоти вистачало й тут. Але вона тільки пекла, та не пестила налякану душу.

Палахке сонце знялося над ними, неначе в топлених блакитних прозоростях безкраю, і вже починало смажити своїм майже прямовисним промінням. Легенький поземковий вітерець не здужав бодай освіжити нагріте сонцем повітря. Кошлатив вихри Олегового чуба та в океані грався ворухкими білими гребінцями хвиль.

А все навколо було страхотливо мовчазне, бо... гомонів океан. Гомонів без перерви, без відпочинку, нагадуючи тим вічність.

Жоден з чотирьох хлопців ще не підвів голови, не промовив слова до товаришів. Кожен розкривав очі і знову закривав, ніби хотів упевнитися, що досі все було тільки сном. Есесівець, гітлерівський капітан, унтер-офіцер і його важкі удари, льотчики, гідроплан, чех Пранек... Страшний сон!

Ось близько мовою хвиль говорить з берегами океан. Говір то наростав, підносячись до могутнього ревіння, то стихав, набираючи сил для нового удару об берег. І хлопцям здавалося, що вони не на острові, а в піонер-таборі на пляжі. Хвилі каскадом білих гребінців обдають берег, м'яко відкривають прополіскану, обточену гальку дна і присоромлено посуваються назад.

Ваня Туляков відкрив очі. Перечекавши надміру сильний розряд хвиль, натужно звівся на лікоть, оглянув білий світ. Попереду безмежжя десь злилося з розтопленим небом. Океан!

Безкрая рухлива маса з іскристо білими гребенями, які весь час безладно ворухаться, зникають геть, мов розтають під спекою сонця, і знову з'являються такі ж незмінні. Здавалося, наче вони народжуються й існують тільки для того, щоб оживляти мертву поверхню цього страшного водного пейзажу.

Збоку озвався Юра. І було приємно почути живий голос друга, який, змагаючись із гомоном хвиль, остаточно узаконював й іншу реальність.

— Приземлилися, кацо? Який сьогодні день, Ваню,— понеділок, середа, неділя? — перші слова Юри залунали на цій дикій косі.

— По-моєму, тут ще тільки людоїдів не вистачає,— обізвався збоку Олег.

Він лежав зовсім близько біля Юри. Почувши голос друга, Олег схопився і вже сидів поруч, досить-таки лячно озираючись навколо. Клапоть піскуватої землі, здавалося, зіщулювся перед гігантськими масштабами водної стихії.

Роман лежав осторонь, не озивався, з насолодою вслухаючись у розмову друзів.

"Може, неживий..." — майнуло в голові Тулякова, і він, схопившись, підбіг до Романа. Якусь мить насторожено вдивлявся в нього.

— Ромко! Ти що... ч-чорт?

Роман навіть не поворухнувся, лежав з розплющеними очима і на слова Вані лише тепло посміхнувся. Саме сонце не всміхалося їм тепліше в житті. Потім вимовив, неначе продовжував перервану розмову:

— А молодець Олег! Як він блискуче впорався з тою фашистською посудиною, га! Горить гадова машина, простір свердлить над океаном, аж стогне і загибеллю загрожує. А він... От, молодець, як посадовив! На всі точки! Качать Олега...

І справді підвівся: навіть не озирнувшись на цей здрібнений океаном, забутий людьми шматок землі, попростував до Олега.

— Вставай, ас, качать тебе будемо! Ану, хлопці!

— Мені їсти хочеться,— як холодним душем отверезив його Олег, підводячись з товстого шару заплави.

Запаморочення від пережитої події було настільки сильним, що в першу мить після пробудження хлопці лише приходили до пам'яті. Що голодні — про це нагадав Олег. Та чи до їжі тут, коли невідомо, де вони і яка небезпека чатує їх на цьому острові.

З коси відійшли спочатку подалі від набридливо бурхливих хвиль. Піщаний берег широкими гонами слався тільки тут, а далі, праворуч, кручею нависав над океаном. Хвилі несамовито атакували ту скелясту кручу, розбивалися на бризки, щоб блиснути заворожливою веселкою, і знов одкочувалися, неначе брали ще більший розгін.

Вибравшись із галькувато-піщаної коси, хлопці не наслідилися заглибитися в гори, покриті лісовими хащами. Щоправда, гори ті були невисокі. Найбільша з них була б немовлям, порівняно з тими горами, що в піонертаборі.

Але ж усе-таки гора! Де-не-де поміж зеленими хащами виднілися оголені, подекуди прицвілі мохом кам'яні хрящі. Напевне, там є і гірські провалля, і хижі звірі... Хоча де їм узятися на такому острівці? Навколо океан, цю безмежну стихію сповнює безперервний гомін хвиль. І жодних ознак звичного для юнаків земного життя.

Не змовляючись, не плануючи своїх дій, вони пішли вздовж берега, в обхід гори, сподіваючись, що за нею напевне десь знайдуть бодай якесь поселення, житло, хоч би й дикунів.

— Триматися, хлопці, дружно! В разі фашисти... виривайся з лабет і в ліс! Вони для нас гірші за дикунів.

Понад водою, де хвилі несамовито розбивалися об скелястий берег або промивали обточену гальку на косі, накриваючи її вихорами пінястих хвиль, іти було небезпечно — міг настигнути прибій. Коли й не затягне в океан, то хвилею вдарить об скелі.

Продиралися по верху. І помічали, що вони не перші проходять по цих скелястих косогорах. Щоправда, свіжих слідів не було, і це в однаковій мірі і радувало, і непокоїло. Хто коли топтав ці вбогі стежки, куди тікав, кого наздоганяв, продираючись крізь хаші понад берегом? Звірі, а чи людина?

Берег весь час відхилявся ліворуч, коса позаду хлопців сховалася за крутим поворотом. Навіть шкода стало: то ж було місце порятунку. Коса підбрала і приспала їх, як мати на світанку, виснажених, напівживих.

Незабаром і ця давно не ходжена стежка людини раптово обірвалася. Перед очима розіллється мальовничий ставок, околений скелястими кручами. Десь позаду чувся шум океанських хвиль, нагадуючи про грізну силу не загнужданої людиною стихії. У хлопців і досі гуло у вухах, під ногами гойдалася земля.

— Будемо вважати, що подорож наша завершилася чудовим результатом,— підкреслено іронічно, розводячи руками, промовив Олег.

— По-моєму, подорож ще не закінчилася,— втішив Вань.— Спробуємо обійти ставок... і знаєте, хлопці, що мені здалося?

— Ванюшко, що? Не муч! Село?

— Не село, а... онде в гущавині, бачите, якась руїна?

— Вігвам, клянусь бородою...

Олег ще раз озирнувся, чи не побачить ту саму косу з теплим шаром заплави. Але, крім просторів океану, за береговими кручами нічого вже не побачив.

— Може, то й справді якась халупа людожерів!— сказав, плентаючись позаду за товаришами.

Над головами густо сплелися віти якихось невідомих екзотичних дерев. Вони приємно ховали хлопців від палючого сонця. Товсті, вікові дерева впиналися корінням у розщілини каменю і п'ялися вгору, приглушуючи іншу рослинність на камінному ґрунті. Тільки мохи зеленими лишаями прикривали голизну репаного каміння.

Вже доходячи до краю ставка, хлопці помітили, як дрібненькими каскадами майже на цілій половині цього природного басейну спадає вода з невідомого ручаю. А ліворуч, де кінчалися каскади, під захистом дерев-велетнів причаїлася руїна якогось куреня. Руїною вона здавалася тільки з першого погляду. Справжньої будови, тут і не було. Звичайний курінь тимчасового користування, давно не пораний господарями, руйнувався. Осипалася листяна і трав'яна покрівля, курінь замулило дощовими зливами.

Хлопці довго і старанно роздивлялися цей слід перебування на острові людини. Боязко зазирали всередину, обходили зокола. На обламаному сучку деревини висіли якісь обривки рибальських сіток з пробковими поплавцями. Поруч, у заростях, лежало перебите і вивітрене, як перепрана ганчірка, весло. Кілька іржавих бляшанок з-під консервів та всіляке сміття, поросле бур'янами.

— Значить, рибалки,— байдуже констатував Роман. — Рибалки. А це значить, що близько тут ніякого поселення немає. Рибалки були на острові дуже давно, ще перед початком війни на Заході, коли океан не кишив підводними човнами ворогуючих держав,— докладно визначив Ваня Туляков.

— Ну, то й що ж, Ваню, які з цього висновки маємо зробити?

— Висновки? — замислено перепитав Ваня, кинувши погляд спочатку на став, а потім і на океан. Тоді глянув на хлопців.— Мені здається, що цей острівець досі був зовсім безлюдний. Рибалки приїжджали сюди на цілий риболовецький сезон чи на якусь путину просто з континенту.

— З континенту? — вирвалося майже разом у всіх трьох товаришів Вані. Це було швидше не запитання, а знак оклику, в якому вже звучала жахна певність, що вони опинились на безлюдному острові.

— Лишається розшукати П'ятницю та Робінзонову ламу.

— Ох, лама була б так до речі!

Роман перший спустився вниз до протічка і, прилігши, спробував напиться. Тут же і відірвався в захопленні:

— Ура, хлопці! Чудова вода! Нарзан, боржом... Шкода, пляшок у нас немає. Юро, давай мерщій сюди. Боржом тут, голова!

Вода в протічку справді порадувала хлопців своїм чудовим смаком і прозорістю.

— А знаєте що?— озвався Ваня вже на другому боці протічка.— Коли не знайдемо села, людей, то отут і поселимося в цьому курені. Ніякий літак не побачить, сонце не пектиме, і вітри не проймуть.

— Головне, вода!

— І вода,— згодився Туляков.

Обійшовши став, хлопці опинилися з другого його боку і знов вийшли на берег океану. Раптом майже одночасно помітили ліворуч димок над островом.

— Село!— вирвалося з грудей. Радість і в цьому випадку глушилася острахом. Хто ці люди і як поставляться до них?

Та вже здершись на першу прибережну кручу, переконалися, що то догоряв ліс на пагорбі, де впав підбитий гітлерівський літак. І розчарування, і радість охопили юнаків водночас. Розчарування, бо то не село, не людське житло привітало їх димком. А радість — бо знов же самі стають господарями вогню. У них буде багаття, щоб зварити рибину, зігрітись уночі.

Літак ударився сторч об камінну скелю і, сплюснувшись коржем, загорівся. Цілком можливо, що падав він зовсім не ушкоджений лише тому, що втратив керівництво, бо льотчик, діставши поранення, мабуть, викинувся на парашуті. Метал подекуди

розтопився і потік, сплющився в якусь безформну масу. Коли хлопці дісталися до місця падіння літака, ще жевріли стовбури столітніх дерев, але безформний стоп металу вже захолонув.

Обережно обійшовши це місце, хлопці розчаровано переглянулися. Кожен з них у думці сподівався, що з літака їм пощастить перенести до куреня якісь зручні деталі, щоб пристосувати їх у цьому новому, такому страхітливому своїм майбутнім побуті. Стояли і зажурено дивилися на безформні купи стопленого металу, на жевріючі оберемки гілля, стовбури дерев.

Ні хмариночки на небі, в повітрі загрозливий штиль. Пече сонце, допікають думки, повні суму та відчаю. З учорашнього дня хлопці нічого не їли і поки що жодної перспективи щось попоїсти й сьогодні.

Троє старших хлопців обернулись і подивилися на Олега. В очах друзів відбилосся співчуття, хоч їх теж мучив голод.

— По-моєму, ти, Олег, розбалувався в таборі,— почав Юра. Хоч це, безперечно, був жарт, але докір дуже щиро прозвучав у тих словах друга.

Роман кашлянув, немов крапку поставив на цій розмові, і Юра вмовк, не закінчивши думки. А Роман незалежно обернувся, оглядаючи навколишні зелені гори, безмежжя океану поза ними — може, намагався вгадати долю товаришів, що так гірко поплатилися через нього. Про свою долю мав мужність не думати, адже сам винен.

Раптом стеленуся:

— Олег, не дрейф! Шоколад для тебе. Для тебе, Олегцю, я маю шоколад! Хлопці, ура! Клянусь, на тому парашуті повис льотчик-фашист! Йому шоколад уже не потрібен, факт!

— Де, Ромо, де він, проклятий?

— Гайда за мною! Льотчики беруть із собою в політ аварійний запас. Сам Зевс не вигадав би споживнішого за шоколад аварійного запасу. А він фашистові тепер уже, як казала моя бабуса, до бульби. Будьмо ж розсудливими реалістами.

— Може, він живий, Ромо?

Та Роман уже не дослухався. Він стрімголов спускався з скелі вниз до густого лісу, де біліла на зеленому фоні виразна пляма парашута.

Льотчик ледве діставав ногами до землі, безсило повисіли на стропах парашута.

— Ого, друзі, це вже не купа розтопленого металу. По-перше, парашут...— бадьорився Роман, обходячи нерухомого льотчика.

— Поки що цей уже, здається, не літатиме,— констатував Ваня Туляков, обережно беручи льотчика за руку.

— Горн чи Кюхельвейс? Горна підстрелив чех, а я стріляв у Кюхельвейса,— гордо заговорив Олег.

— А я у Вейгта!

— Ти, Юрочко, у Вейгта. А зараз іди ось відстібай стропи. Я підтримуватиму, а ти... Давайте гуртом — фріц ще живий... І без ніяких, хлопці, тепер він знешкоджений, може, хоч тепер стане людиною,— наказував Ваня, порадкуючи біля повислого

льотчика.

Найпростішим виявилось відстебнути ремінь і звільнити льотчика від парашута. Пораненого обережно поклали на землю, швидко розстебнули кітель і зняли його. Бадьорячи товаришів, кожен переборював зрадливе почуття чи то страху перед ворогом, чи то жалю до людини. Перекошене в смертельних корчах обличчя, заплющені очі, ледве чути хрипке дихання...

— Наскрізна рана в правому боці,— визначив Баня.— Шукай, Юро, бинта в отій сумці через плече.

— А не вмере на руках у нас? — промимрив Юра, тремтячими руками розкриваючи сумку.

— Оце так стріляв Олег. Наскрізна рана! — захоплювався Роман, вправно і з достатньою обережністю протираючи на спині рану шматком бинта.

Лише один раз у школі вони слухали коротку лекцію про першу допомогу пораненому. А як глибоко врізалася вона їм у пам'ять! Олег миттю витер тампоном рану біля входу і виходу кулі, примотав поверх подушечки з марлі. В консервній банці, яку вичистили піском і обполоскали, принесли пораненому води.

Льотчик глибоко і голосно зітхнув, відкрив очі. Але що міг він зрозуміти з оточення, втративши стільки крові. Йому дали води, зручніше поклали на підстилку з листя і трави.

Аж тепер згадали про зброю. Швидко зняли з пояса важкий пістолет. Ваня виважив на руках, викликаючи схвалення друзів.

— Кольт проклятий, а чи парабелум?— запитав невідомо в кого.

— Нехай парабелум, Ваню! Забирай і обойми.

В наступну мить з руки льотчика зняли годинник. Ваня притулив до вуха, усміхнувся:

— Працює чорт! Ромко, гайда на дерево, знімай парашут.

— Єсть, товаришу командир, зняти парашут! Клянусь бородою великого чародія...

На невідомому, безлюдному, але такому затишному острові радянські підлітки не забули про людські обов'язки по відношенню до поранених. Ледве живий льотчик був у цю мить для них тільки нещасною людиною, якій дужі повинні допомогти боротися із смертю.

За цим клопотом хлопці забули навіть про власний голод. Перенісши пораненого до куреня і вмовивши зручно на траві, ще раз напоїли його і знову згадали про своє становище. Воно й досі було не блискучим, а тепер набирало характеру катастрофи. Турботи про пораненого тепер ставали на першому місці в їхньому й без того Жахному житті.

Лишивши Юру біля пораненого, хлопці пішли на пошуки чогось їстівного.

— Олег, тримайся, друже! Ти так мужньо бився з його напарником, доки вони нам загрожували. А тепер покажи в ставленні до цього пораненого наші радянські звичаї допомагати людині! Я сам, братику, шкодую, що наш добрий друг чех загинув, а цього, клятого, лише дряпнув. Але тепер він поранений і потребує допомоги...— говорив Ваня.

— Це — Горн. Я з документа впевнився, що це він. Його наш Пранек посадовив!

...Серед трофеїв у хлопців був великий шовковий парашут. Крім того, вони дістали ще один пістолет з чотирма повними обоймами патронів. А це багато значило для повного завоювання життя на безлюдному острові.

Знайдено й ще деякі речі, кожна з яких мала для "робінзонів" неоціненне значення. Чудовий портативний компас, майже не початий записничок з олівцем, фінка, запальничка і, нарешті, годинник з восьмидобовим заводом!

— Ти, Ромо, кажеш, що фашистські льотчики завжди беруть аварійний запас шоколаду на випадок чого... Гостинність у гітлерівців підгуляла.

— Це правда. Гостинність у гітлерівців підгуляла: ще на літаку, мабуть, пожер, проклятий, ганяючись за нами.

— Не було коли. Напевно, гітлерівці тепер і не нюхають того шоколаду. Хоч би хлібину брав з собою, нещасний. Летить, клятий, неначе до тітки в гості, за три дні виголодався... Нагодуєш його тепер...— бурмотів незадоволений Роман.

— А скіти з-за цього не слід, Робінзоне. У нас ще так багато невідомого попереду, давайте не впадати в розпач. Ходімо до куреня. Юра, напевне, там уже порозумівся з нашим полоненим. Треба щось вигадувати, думати треба, хлопці.

— Треба думати, гадати, як харчі тут здобувати,— доповнив Тулякова замислений Роман.

Сонце вже немилосердно припікало на скелях.

Думати, гадати піонерам було про що. На їхніх руках поранений, якому не тільки догляд, а головне — пристойне харчування потрібне. Та й про себе, про своє харчування подбати треба. І майбутнє їхнє теж лишається такою ж невирішеною проблемою.

Що по океану десь ходять кораблі союзників, у цьому не було жодних сумнівів. Треба тільки простежити, не помилитись. А як їх повідомити з такої відстані про своє становище?

Та доки з'явиться той спасенний корабель (чи й захочуть ще союзники возитись із якимись там хлопцями?..), треба самим шукати засобів до життя.

Другим вартовим біля хворого погодився лишитись на ніч Ваня Туляков. Перебивши голод якимись субтропічними щавлями та лопуцьками, хлопці вклалися спати у курені. Розпорядок дня, згідно з рішенням колективу, вступив у дію як незмінний за будь-яких обставин закон. Невідомий острів, поранений — усе це високо підносило свідомість кожного, мобілізувало увагу. Олег урочисто записав розпорядок дня у записничок льотчика. Туди ж записав і список чергувань. На окремому листочку вперше помітили: "Поранений двічі розплющував очі і знову засинав. Стогне, лише, коли впадає в нестяму або спить".

— Встановили, значить, час і обов'язки,— влучно сказав Роман перед сном.

Троє друзів лежали в курені на перебранім мотлосі пересохлих бур'янів та листя. В кутку поклали льотчика. Перегорнуте вдвоє полотнище парашута правило всім одночасно і за простирadlo, і за ковдру.

Ваня сидів на сухій колоді, приволоченій з лісу, вслухався в смачне дуже сопіння поснулих друзів і в хворобливе марення пораненого. Як шкода, що ніхто з них до пуття не знав німецької мови, крім хіба десятка окремих випадкових слів. Можна було б в пораненого допитатися про самопочуття, пояснити йому становище, вимагати дотримання хоч якогось лікувального режиму...

Одягнений у френч льотчика, озброєний пістолетом, з якого довелося ще звечора вистрілити для перевірки, Ваня почував себе досить мужньо і войовниче.

Під час перших коротких розшуків хлопці натрапили на мальовничу поляну між горами. До неї привів ручай, що протікав біля куреня. Ручай витікав з озерця на поляні ніжним струмком, але глибоке русло свідчило, що він буває часто і бурхливою річкою. Всі дощові та весняні води потрапляють звідси в океан тільки одним цим глибоким руслом.

Озерце те огортала запашна зелень бур'янів, трави, нехворощі та розкішних моложавих щавлів. Свіже соковите листя лопуцьок ламалися в руках, хрумтіли на зубах. Найдобірніші з них залишали для пораненого. Навіть двоє яєць видерли з гнізда якогось птаха і нагодували ними хворого.

Льотчик уперше, як укладали його вже в курені, оглянув усіх чотирьох цілком свідомим поглядом.

— Що, пане Горн? Гам-гам? — заговорили хто як міг, жестикулюючи руками на додачу.

Льотчик ледве здужав перевести погляд на інших і, застогнавши, знову заплющив очі.

— Здається... упився і наївся пан Горн.

Ваня стримав настирливу неприязнь товаришів.

Тепер ось вони сплять. Поранений, здається, теж. Завтра знов турботи з ним, усі підуть на той щавель, а йому розшукають яйце. Позавтраму те саме. Напевне, ще знайдуться і якісь ягоди. Ліс повний всіляких горіхів, птиці. Та все це — безперервні, марудні проблеми, а не бодай якась перспектива вижити і добратись до рідного краю.

"Неодмінно треба полагодити оцю рибальську сітку,— міркував Ваня.— Приладнаємо парашутні стропи і завтра ж затягнемо в отому ставку. Не може бути, щоб у ньому не плодилася риба. В консервних банках наваримо юшки, щавлем та сіллю з тої гори задобримо. Ого, ще й як можна розкошувати! А житимемо за розписом, вивчатимемо острів, виходжуватимемо німця. А як повернемося, надрукуємо свої нариси про острів, назвавши його островом Юних лєнінців! Напевне ж, тут є і якісь лами, кролі. Вловити, як Робінзон... А П'ятниця?.. Невже на острові немає ніяких людей?.. Льотчика охрестити П'ятницею? Але ж людина має своє ім'я. Перевелися часи П'ятниць, хоч робінзонад на світі ще вистачить".

Свіжа, темна, сповнена гомоном океану ніч змусила вартового спочатку щільніше загорнутися у френч льотчика, а потім і сісти, спершись на курінь. Звечора з'явилися були якісь комарі чи москїти, але скоро і зникли від прохолоди.

І Ваня заснув. Далі думки оформилися в сні. Він ганявся з пістолетом за ламою,

стріляв, щоб добути хоч м'ясо для пораненого, бо молока годі й сподіватися. А лама обернулася на страшного фашистського офіцера, і, замість доганяти, Вані довелося самому тікати від нього...

Від переляку і прокинувся. Пістолет лежав біля ніг на землі, весь мокрий від роси. Ніч кінчалася, наставав росяний, прохолодний ранок. Над ставком ледь-ледь здіймався туман.

— Ну ось, Олег, можеш записати в журнал: "Першу добу на безлюдному острові прожито!" Тепер починається наше нове життя.

Четверо друзів сиділи на крутому березі океану, відкритому для вранішнього сонця, вигрівалися. Як вартовий, Ваня попередив, що, поки поранений спить, тут відбудуться їхні "загальні збори", на яких вони мають виробити основний напрямок діяльності на острові. Чекаючи їм врятування з острова від англійців чи від американців — шкода й часу. Острівець безлюдний, для військових потреб непридатний. Навряд чи повз нього пройшов коли-небудь бодай один з тих військових кораблів. Певно, якісь підводні рифи навколо острова.

— Надії, звичайно, не треба втрачати, але й рук складати не годиться. Зрештою, колись же скінчиться ця проклята війна, і до куреня прибудуть справжні його господарі — рибалки. Тоді і звільнимися всі. А... від полоненого мови німецької навчимося. Жити мусимо, хлопці, жити!

Слова старшого товариша звучали переконливо, хоч, можливо, в них і чувся сум. Та хлопці більше фіксували увагу на позитивних перспективах, про які говорив старший товариш.

— Вірно, Ваню, жити! Давай викладай програму. По-моєму, так ми, власне, як в експедиції тут; вивчаймо так звану флору та фауну, контури острова, вітри — пасати і мусони... взагалі погоду. А наш П'ятниця... Справді, назв'їм його...

Юра не втримався, перебив фантазливго промовця:

— Ти, Ромо, хоч і син будівельника, а міркуєш, як останній непристосований інтелігент. Дорослий німець з континенту Європа, офіцер, має ім'я, а ти — "П'ятниця". Сам ти Середою незабаром станеш. Та і взагалі: так оце тобі все і далось. Ходи, вивчай, любуйся. А їжу хворому П'ятниці Захар Іванович по радіо присилатиме? Голова!.. Я пропоную з цього й починати нашу розмову, з якогось життєвого раціону, нехай і острівного. Он сітку знайшли. Сьогодні ж треба її полагодити.

— Чим? Шпагат тобі теж Захар Іванович по радіо пришле?

— Одріжемо трохи стропи, розсучимо її, оце тобі й шпагат. По-моєму, Ваня правий: не тільки ж з океану, а саме з того ставка рибалки живилися свіжаком рибою в час океанської путини. Інакше б вони не будували там свого куреня.

— Ставок весняними водами зроблено, це факт, я про це ще вночі думав, — говорив досвідченіший Ваня. — Але риба там є. Справді, Юра має рацію, стропи сукані з міцних м'яких шпагатин. На війну завжди все робиться добросовісно. Цю пропозицію приймаємо. Стропи ж нам допоможуть тягти невід з обох берегів ставу. Консервні банки, вогонь є — значить, і юшка сьогодні буде. А от як ви дивитеся на те, щоб наш

курінь перенести хоч би ось сюди. Вночі він захищатиме від холоду, а вдень — від сонця. Зате маємо тут стільки простору!

— Це вже, Ваню, не буде діла,— заперечив Роман.— У нас же хворий на руках. Не щодня ж його тягати з місця на місце від сонця. До того ж ми мусимо маскуватися тут від авіації, сам же ти казав, коли посилав мене знімати парашут з дерева. Це вже два. А третє — ми ж маємо підтримувати наше священне багаття.

— По-четверте, ще надійде і зима. В лісі хоч затишніше буде.

— Вірно, Олег, ще і зима. Я просто ставлю на обговорення нашу житлову проблему. Виходить, що куреню бути там же.

— І ось що, Ваню: давайте побудуємо кам'яну хату. З пічкою, з дверима і з вікном! Нам треба добре захищатися, бо маємо, як ті пани, на п'ятьох — одні штани. Один костюм льотчика лише для вартового і то... Доведеться ж його повертати.

— Лише для вартового! Видужає льотчик, сам зрозуміє всі, так би мовити, вигоди трусів на курорті.

Хлопці вперше зареготали, як і в таборі в Криму,— невимушено, щиро. Ваня ствердив:

— Так, Юрочко, для вартового. Він же і санітар, і медсестра, і лікар для хворого. Каміння тут вистачить, часу. У нас теж, здається мені, цілком досить. А глину будемо від озера з того боку приносити. Так схвалюємо, хлопці?

Пропозиції схвалювалися одноголосно і дружно. Схвалили також і першу Романову пораду — вивчити острів. Це, зрештою, було конче потрібно для них, щоб точно знати, скільки тут горіхів, яка птиця й звірина живе. Останнім пунктом "протоколу" Олег слово в слово записав лаконічну фразу Вані як наказ старшого: "Ранком щодня, доки спить поранений, замість фіззарядки, навчати Романа плавати..."

Олег економно, але досить повно виклав свій "протокол" на трьох сторінках записничка, і хлопці повернулися до куреня виконувати ухвали. Ваня розпорядився:

— Юра чергуватиме біля хворого і лагодитиме зі мною сітку. Роман з Олегом підуть на розшуки пристойних консервних банок.

— Ві єсть совієцькі піонірі, з літака Вейгта? Ві спа-саль моя жізен?..— з важким передихом раптом озвався поранений льотчик.

— Такий закон радянських людей: пораненому, нехай і ворогові, у нас не мстять. Але... судити ще будемо, після того, як... випишемо з цього,— Ваня показав рукою на благенський курінь,— з цього госпіталю.

Німець кілька разів заплющував і розплющував очі, ніби намагаючись збагнути щось складне і незрозуміле для нього.

7

Тільки після довгих поневірянь та нервування Адамові Безруху вдалося добитися до генерала. Генерал був надміру зайнятий, це бачив і розумів Безрух. Але ж він, як агент райху, виконував завдання саме цього генерала. Щоправда, він спізнився. Та хто ж знав, що так раптово розпочнеться давно очікувана війна!

— Ваш наказ виконано, пане генерал, дочка генерала Дорошенка з усіма належними документами ось який уже час на моїх руках! — відрапортував Безрух.

Генерал тільки самозакохано всміхнувся. Без будь-якої потреби лапнувся за зброю на добротних ремнях з блискучими латунними пряжками.

— На руках? — перепитав, майже глузуючи.

— На руках. Звісно, не в буквальному розумінні, пане Яуге. Годують, панькаються з мого наказу. А війна ж і до Гамбурзького порту добиралася вже кілька разів...

— Досить! Ви злочинно спізналися з виконанням наказу,— різко перебив генерал.— Тепер можете викинути цього виродка хоч псам голодним, не той час.

— Але ж...

— Не той час! Дитина потрібна була тоді, бо... нам потрібен був генерал Дорошенко. Зрозуміло? Викинути геть! Зрозуміло чи ні? А втім... удочеріть те щеня радянського генерала... Може, воно згодиться іншим органам райху...— Генерал уже нервувався. Раз у раз відчинялися двері, просовувалася голова ад'ютанта, але тут же зникала за енергійним помахом руки генерала: "Ні". Безрух зрозумів, що програв у цій операції. А можна ж було ще в перший день війни повернути Дорошенку дитя, дістати поцінну винагороду і працювати "на трьох богів". Тепер же всі три "боги" не потребують його найретельніших молитв.

"Майже всі",— мало не вголос спохватився. Бо архангели третього, найзахованішого божества, ще й сьогодні платять Безруху гроші, вимагають праці.

До представників цього третього "бога" і вдався Безрух, вийшовши, власне вискочивши, від пересиченого першими воєнними успіхами генерала.

За документами, це були звичайні собі кореспонденти нейтральної іспанської преси, насправді... спеціальні співробітники відповідного департаменту на заокеанському континенті. Що саме їм було потрібно, обер-лейтенант Адам Безрух міг лише догадуватися. Але, за давнім правилом шпигуна, не вдавався до з'ясування тих потреб заокеанських інформаторів. Навіть те, що справжнім іспанцем був тільки один з них, а двоє інших — з штату Біскайя, Безруха мало обходило. Сам він був "принциповий інтернаціоналіст".

— О-о! Сеньйор Безрух в чудовому настрої. Скільки?— вигукнув довготелесий "іспанець" із штату Біскайя, імітуючи пучками підрахування грошей.

— Відклав розмову,— видихнув Безрух. Він не хотів відверто висловлювати своє "незадоволення" рішенням генерала.

Довготелесий кмітливо присвиснув. Перечекав, доки захеканий поспішанням Адам Безрух сяде за стіл на лаві в цій радянській хаті "майбутнього комунізму", як, іронізуючи, називали вони хату літньої колгоспниці на околиці села, під лісом.

— Відклав генерал розмову, але я... Я так йому і сказав, що нянькою того генеральського щеняти не буду!

— Ого! Такого героїчного вчинку від вас я не чекав, але вважатимемо, що ви його зробили. Вірно, сеньйор

Адам? А ще вірніше буде, коли сеньйор прародитель людства так само мудро

поведеться й надалі. Дитя — справді зайвий клопіт для обер-лейтенанта такої армії! Бойовий успіх за успіхом. На якого диявола, скажіть, будь ласка, їм отой виродок?

— Вам він, правду кажучи, теж на такого самого диявола потрібен,— перебив скучним голосом Безрух.

— Нам теж,— охоче згодився високий "іспанець".— Але наші господарі працюють не тільки на себе і не тільки для сьогоднішнього дня, а й для завтра. Для завтра, зрозумійте, Безрух! У них — бізнес...

Високий замовк, набиваючи тютюну в товсту обгорілу люльку з вигнутим чубуком. По тому, як поглянув на нього Безрух, він безпомилково зрозумів, що торг з Адамом уже відбувся. Лишилося лише — скільки та... хіба що деякі формальності.

— Скільки? — запитав півголосом уже спокійний Безрух.

— Як і вчора. Попит на такий товар невеликий, але наше слово — закон! Як і вчора.

— А формальності? — допитувався Безрух, як ділок, даючи тим зрозуміти, що він згоден.

Деся біля печі з полу для спання підвівся другий "іспанець" і, трохи подлубавшись у спідній кишені, простягнув Безруху папірець — заготовлену для відправки телеграму.

— Тільки підписати і відправити з штабного телетайпу оцю телеграму,— промовив англійською мовою.

Телеграма була коротка, друкована на машинці. Безрух швидко перебіг її очима і, ніби тарілку, простягнув той папірець до високого — мовляв, кладіть.

— Відразу ж після підписання і відправки телеграми одержуєте половину, але... пристойними німецькими марками. Другу половину, доларами, одержите на сусідній залізничній станції, як тільки вирядите нас двох поїздом, а ще краще — авто аж до передових частин наступаючих військ фюрера.

Безрух усе ще тримав простягнутою руку з папірцем. Уста розпливлися в ядучу посмішку невіри.

— "Расскажите вы ей, цветы мои..." Ах, ви не розумієте наших благородних романсів. Коротше кажучи: перша половина кладеться на стіл при урочистім підписанні цієї хартії майбутньої долі генеральської доньки.

Валюта... Власне, валюта на території райху нехай буде і в марках. Але в порту мені потрібні долари! Я їду туди, отже, ви розумієте, як мені потрібна міжнародна валюта!..

Високий мить повагався і, то більше для форми, потім рішуче подав руку. Згода, цілковита згода, хоч шановний Адам... шкуру дере з свого ж брата, таємного співробітника.

Адам Безрух поклав папірець на стіл, пригладив його мізинцем правої руки, ще раз перечитав і в двох місцях оглядно виправив текст. Високий відрахував йому фашистські марки, викладаючи їх стопками поруч з телеграмою. Безрух переписував виправлену депешу на військовий бланк, але крадькома з насолодою стежив за руками "кореспондента", які з витренованою ритмікою відраховували кредитки. І коли "покупець" з розмахом азартно пришльопнув по стопці останньою кредиткою, Безрух пригнувся і добросовісно підписав своїм звичним розчерком телеграму:

"... Дочку радянського генерала Андрія Дорошенка негайно переправити надійним засобом нейтральний порт Сетубал здати міс Гревс Катабанья три обер-лейтенант Адам Безрух".

Підписав і відсунув мізинцем. Не спиняючи руху, важко поклав долоню на купу грошей. Нестримна посмішка задоволення, немов у дзеркалі, відбилася такою ж посмішкою перемоги на обличчі його щедрого покупця.

Господиня дому, літня жінка, ще з минулого вечора і цілу ніч вирішувала свою долю, долю хати, господарства під лісом у селі, долю якогось життєвого затишку. Вслухалася в незрозумілі їй гарячі розмови і по закінченні торгу старанно прибрала, підмела хату. Аж тоді тихо вийшла надвір.

Постояльці прифронтової лінії ніби й не помічали її. Лише бачили, як вона потім поралася в дворі, але... до ночі не повернулася в дім. Обер-лейтенант Безрух, єдиний з чотирьох постояльців, чудово говорив рідною їй мовою. Чи таку натуру нестримну мав, хизуючись перед чужою жінкою, а чи з інших якихось міркувань проговорився про якусь генеральську доньку, яку він нібито для безпеки в перший день війни вивіз з прикордоння до своїх знайомих у одне портове місто.

— Сирота. Майже безпритульне дитя, а тут така війна! Ледве вихопив, урятував...— хвалився обер-лейтенант добротою сердечною.

Навіть повірила жінка: чого не буває на світі. Цілком можливо, що фашист щось має в серці, коли так піклується про дитя. Про те, хто той жорстокий генерал, навіть хто мати, неоглядна жінка не допитувалася, бо вже вирішила кинути хату, господарство і піти десь пересиджувати війну вдвох з невісткою-солдаткою.

Фашистські вояки, її пожилці, пізно повернулися на квартиру і, хоч збагнули, що лишилися самі на господарстві, не надали тому особливого значення. Все одно мали виїздити.

Другого дня вирушили назад по трасі до найближчої залізничної станції. Документи у всіх були, як кажуть, у повному ажурі. Військова підлеглість для кореспондента була на війні скоріше умовністю, а в такій гарячковій хапанині переможців, кому там буде час цікавитися ще й ними.

Якихось два десятки кілометрів буде найбезпечніше їм пройти пішки. Тепер тут стільки ходить їхнього брата. Дороги ні в кого не питали, щоб не викликати підозру. Десь вночі в лісі їх і застала страшна грозова злива. Ні повернутися назад, ані йти в таку негоду далі не було рації. Довелося ховатись під найгустішими деревами, тулитися попід ними, перечікувати...

Цілісіньку ніч ішов заливний дощ. Гроловиця спалахувала майже по всьому небесному свічаді. Хмари несподівано закрили небо, зірки, уламок місяця, і ніч, ще звечора світла, відразу обернулася на непроглядну темінь.

Марія Йосипівна спинила автомашину з дітьми в непролазному лісі. Дощова злива зараз була їй на руку, сприяла партизанським діям, але разом з тим позбавляла можливості маневрувати автомашиною. Навіть у такій гущавині та зарослях було небезпечно залишатися на одному місці з автомашиною, коли десь поруч проходив

магістральний шлях. З цього погляду нічна злива була аж он як до речі. Навіть з псами тепер не

знайдеш сліду — дощ остаточно забив його. Полеглі під колісьми травинки піднімуться від дощу. А просто зі шляху сюди не продертися через гущавину зарослів. Та як розшукати тепер решту партизанської групи? — Хто з вас найстарший? — запитала вона, придивляючись в авто при тьмяному світлі до піонерів. Діти презирнулися, не наважуючись навіть обізватись. Тільки коли потухло світло, відповіла Любочка Запорожець:

— Та ми всі... піонери, тьотю Маріє. Мені вже тринадцятий. Ось Вітя... Віталій Довженко такий. Алик теж, мабуть, наших літ. Ну, а Боря на рік молодший.

Марія замислилася, прислухаючись до гомону нічної магістралі за чащобою лісу. Згадала дочку. Досі ще до пам'яті не могла дійти, так таємниче втративши дочку. Невже... він таки викрав і потай устиг вивезти Ніночку до своєї матері?

Як би то було добре, щоб це справдилося! А що коли Ніночка заблукала десь у прикордонних лісах, збилася з дороги і...

За серце вхопилася, застогнала жінка. Та в ту ж мить і взяла себе в руки. Не час тепер і не місце так терзатися тими страхітливими думками. Адже зараз головне — пробитися через лінію гітлерівських військ, вивезти оцих дітей.

Вивезти дітей... Напевне ж Ніночка в генералової матері! Аж легше, спокійніше стає від такого припущення.

Треба діяти! Розшукати в цих хащах автомашину, звісно, можна. Та хто її шукатиме в таку неgodу?

— Ну ось, діти: Боря лишається першим вартовим біля авто, а Люба йде зі мною. Віталій змінить Борю, коли той почне дрімати, а Віталія — Алик. Це вже десь аж ранком. Усе ясно? — запитала і насторожилася, чекаючи відповіді.

— Не все, тьотю Маріє,— озвався Боря.

— Що ж іще, Борю?

— Що маємо робити, коли б...— почав Боря.

— Коли б... машину помітили фашисти? Це неможливо, Борю, неможливо. Щоб сюди зайти, хоч би і по нашому сліду, то треба йти цілий день. А з шляху... немає тут навіть стежки.

— І нашого сліду вже немає,— скоріше себе заспокоїв Алик.

— І то правда, Алику. А за день ми встигнемо повернутися до вас і виїдемо геть далі. Ну, тепер усе ясно? — допитувалася, поглянувши на годинник, на якому фосфоричним світлом відсвічували цифри й стрілки.

Діти промовчали. Марія розуміла, що лишатися їм біля машини хоч і втрюх дуже небезпечно. Адже поруч проходить шлях, гуркочуть фашистські авто, перекидаючи війська. Краще б кудись у кущі, далі від дороги.

Ще раз спинилася на цій думці і вийшла з авто. Відчула, що й справді в машині якось страшніше, ніж надворі. Не хапаючись взяла автомат, немов жнець серпа за пояс, дві заряджені обойми поклала до зручної кишені в спідниці.

— Ходімо, Любочко. Бач, хлопці лишаються охороняти автомобіль. Краще буде, Борю, справді вартувати не в машині, а біля неї. Далі видно. Здається, біля тих кущів буде найзручніше.

— Справді, чого нам сидіти в авто, коли в лісі так хороше,— перервав мовчанку Вітя Довженко.

— Гайда в кущі, а то...— розігнався Боря і перший вийшов з авто.

За ним вийшли і ті двоє. Озиралися в темряві передсвітання. Та надворі їм здалося аж ніскілечки не краще, ніж в авто, яке має такі стіни, покрівлю, замки.

Дощ ущух, почало ніби розвиднятися, бо зникали в небі хмари. Лісова свіжість після дощу змушувала щулитись.

— Ходімо аж до отих товстих дерев,— запропонував Боря.

І хлопці рушили до тих сосон. Згодом, коли очі звикли до темряви, ставало видніше. Роса приємно лоскотала ноги.

— А як гадаєте, хлопці?..

— Тс-с! — попередив Боря.

Всі раптово спинилися. Але, крім віддаленого гуркоту з шляху та важкого двигтіння у верхів'ях дерев — відгомону війни, навколо нічого не було чути, ще панувала ніч. Але щось спонукувало хлопців захватися, і вони без слів пішли ще далі до сосон.

— Обсядемо оцю, найтовщу, щоб пильнувати з усіх боків,— знов зашепотів Вітя, бо мовчати було ще страшніше. Адже кожен найменший шелест у лісі лякав їх. То вже краще самим говорити!

Біля сосни спинилися і вперше озирнулись на авто. Звідси його видно було як на долоні, хоч ніч ще тільки збиралася повернути на світанок. Боря порадив:

— Давайте підемо далі, щоб нас не побачили фашисти, як часом навідаються до машини.

Пішли далі, обминувши товсті стовбури дерев. Такі сосни їм більше не траплялися, а з тоншої — яка схованка? До того ж емку і досі ще було досить добре видно. Так і продиралися далі, часом озираючись.

Нарешті, натрапили на густий чагарник ліщини. Мовчки продиралися в гущавину, тримаючись один одного. Звідси вже не бачили свого авто і навіть згубили напрям, де мали б його шукати ранком. Захлинувся в шумовинні лісовім і потужний гуркіт шляху.

— Як розвидниться, тоді й побачимо,— розсудливо міркував Вітя Довженко, уможуваючись на галявинці між густим чагарником ліщини.

І всілися спина до спини, тісно горнучись один до одного. Автомат Боря поставив між густими вітами, щільніше притулився до теплих спин друзів. Навіть не встигли як слід умотитися, а сон уже кліпав їм очі, голова у кожного стала важкою, так і хилилася на плече товариша...

Здалося обер-лейтенантові Безруху, що він почув знизу, десь у лісових хащах за плечима, якісь віддалені чи то дівочі, а чи дитячі голоси. Може, йому вчулося. І скільки не дослухався потім Безрух, жодного звуку більше не почув. Ліс гомонів лише своїм

гомонам, ледве відлунюючи далеке дихання війни.

Признався про це і своїм супутникам, бо в самого виникали якісь острашливі припущення. Найбільше заперечував цю вістку лише кореспондент фашистської преси. Обидва "іспанці", які ховалися від дощу окремо під сосною, глибше в лісі, раптом, ніби змовившись, посвідчили, що і їм почувся з того низового байрака чи то людський, чи совиний голос. Вони навіть порадили Безруху вийти на трасу, спинити якесь авто, щоб воно довезло їх на станцію. До речі, й злива вщухла.

Безрух і згодився. Але для власної певності все-таки наполог на тому, щоб заглибитися на якусь сотню метрів, спуститися в ці лісові провалля і перевірити. Не чекаючи згоди компаньйонів, рушив униз, розгортаючи росяні віти.

Емка Марії Йосипівни стояла зручно прихована за тими крутими проваллями. Спустившись слизькими зарослями немов у прірву в затишні чагарники ліщини та колючого глоду, майже всі разом побачили в світанковій імлі силует машини за деревами. Якихось людських звуків не було чути від неї, хоч як уважно дослухалися всі четверо, готові до будь-яких несподіванок. Тільки окремі важкі краплі, які зривалися з високих віт, стукотіли по авто.

— Вам, сеньйор Безрух, доведеться першому рискнути. Адже мову більшовиків знаєте лише ви! — запропонував високий, маючи себе за старшого в цьому рейді військових кореспондентів.

— Гаразд. То будемо вважати, що і цей перший трофей належатиме мені,— виторговував досвідчений крамар Безрух.

І, не діждавшись відповіді, рушив. Згодом тихо свиснув, хоч потреби в цьому не було. Всі троє вже й самі обережно наближались до авто.

— Радянська емка! — радів Безрух.— Я навіть знаю її. Генеральська емка. Невже і він десь тут тікає з фронту? Навряд.

— То обережніше ж! — застеріг високий.

— Байдуже. Міг бути лише водій Вітя, який, очевидячки, тікає від фронту, кинувши генерала. Значить, моя?

Відчинив шоферські дверцята, нагнув голову, щоб заглянути в авто. На сидінні поруч з шофером лежав німецький автомат. Безрух ухопив його, знизавши плечима, квапився. Ляснув ключем, нерозсудливо залишеним на своєму місці, аж дух захопило.

— Нікогісінько. Півбака пального, автомат...

І вихилився з авто, не відчуваючи бажаної підтримки в компаньйонів. Темна ніч, з дерев досі ще ляпотіли краплі, стікаючи по гілках. Своїх супутників Безрух розрізняв тільки по силуетах, не добираючи, хто з них найближче до нього. Щось підозріле здалося йому в мовчанні тих двох "іспанців".

— Що таке, ви не згодні? Але ж я перший виявив тут авто. Ви ж заперечували... — і з підсвідомого остереження підняв зброю, ладен стріляти.

Та в цю мить і стався перший постріл. Але стріляв не Безрух, хоч войовниче тримав зброю, а той високий і відразу ж відскочив убік.

Обер-лейтенант Безрух згарячу ще натиснув на гашетку свого автомата, але в ту ж

мить і упав. Напевне, він встиг почути ще кілька черг пострілів. Але відстрілюватись уже не міг. Труп німця-кореспондента впав трохи далі. Адам Безрух цього вже не бачив.

Він ще був живий, коли емка натужно заревла і рушила з місця, ледве не переїхавши йому голову. Якийсь час лежав у нестямі, потім прочумався і заговорив, виказував. Але кому — соснам?

Справжні господарі авто застали його вже майже мертвим. Адам Безрух скінчив свою безславну кар'єру. Навіть гроші, одержані за генеральську доньку Ніночку, не зміг уже боронити. Довготелесий кореспондент спритно спорожнив його кишені з грішми і документами.

Такої темної ночі іти лісом не так просто. Марія з Любою орієнтувалися по гуркоту з траси, шукаючи місця, де звечора вскочили до лісу. Спочатку Марія Йосипівна сама вела перед, продираючись у хащах, обходячи озерця. Потім помітила, що дівчина починає відставати, не потрапляє в її слід. Тоді пустила Любу попереду, вказуючи напрямом. Просування стало повільніше, але тепер дівчина була спокійніша.

До млявого світанку двічі спочивали на повалених деревах. Марія Йосипівна щоразу пильніше і тепліше дивилася на дівчину. В розмовах дізналася і про піонерський табір, про всі Любині поневіряння.

Потроху голоснішав передранковий гуркіт автомашин на шляху — довелося обережніше триматися побіля нього. Автомашини здебільшого йшли від того районного містечка за високим мостом над прірвою, з якого вчора звечора тікала Марія Йосипівна з дітьми. Ніякої метушні солдатів, якихось пошуків з комендантськими собаками не помітила в цих місцях.

Кілька разів ловила себе на думці: розпитатись у водіїв, чи туди прямують, чи далеко до того районного міста. І сама з себе сміялася за ті легковажні наміри. Продираючись вночі понад шляхом крізь густі чагарники, помітила, що автомашини, які йшли рейсом з райцентру, були завжди навантажені ящиками з боєприпасами, а зустрічні — з пораненими солдатами.

Згадала, що в містечку ще тоді ж бачила залізничну станцію з величезними зерноскладами. Тепер ці зерносклади окупанти обернули на пристанційні склади боєприпасів, може, і для цілого фронту. Аж морозом обдало.

Постояла, наджидаючи Любочку, думки ламала на дійсність.

— Стомила, Любо? — запитала, лише щоб збадьорити втомлену нічними переходами в лісі дівчину.

— Трохи, тьотю. Але...

— Нічого. Зараз довше відпочинемо он навпроти того пришляхового стовпчика. Можна було б і не йти нам у таку даль, але ж наші люди лишилися десь, шукатимуть нас.

— Де ви бачили, тьотю, не йти... Може б, краще звати вас мамою. Нехай думають, що ми одходимо від лінії фронту.

Цілком доречна пропозиція. Все одно документів ніяких ні в дітей, ані в неї.

Задрипана, зчорніла, хто впізнає в ній молоду жінку?

Натрапили на густий чагарник недалеко від шляху. Сіли в ньому з таким розрахунком, щоб в разі небезпеки на світанку можна було схопитися і непоміченими зникнути під прикриттям кущів. Але варто було дівчині сісти, як надмірна втома зламала її, потягла на сон. Дуже скоро очі самі склепилися.

...Шляхом на цю пору вже густо пішли автомашини в обидва боки. Марія Йосипівна так пильнувала, що й сон перемогла. Вантажені боєприпасами автомашини проходили цілими обозами. Кожну з них супроводжував лише один солдат. Дуже легко можна було б вистрілити з автомата, забити водія, зробити аварію. А потім прикінчити в сум'ятті фашиста на машині. Треба перешкоджати їм, клятим, треба гальмувати темп їхнього наступу!

Та вчинити це можна тільки з останнім у валці авто. Та й то дуже обережно, бо щоразу йдуть зустрічні авто, навіть легкові, певне і з начальством.

Раптом... Що це, галюцинація? В кузові вантажної машини — обидва її сапери... Авто пронеслося з неймовірною швидкістю, але сумніву не було: то сапери з партизанської групи!

Як на фотоплівці, в сірому світанку відбилося в очах: Телегін напівлежить, зіпершись на борт у передньому кутку кузова. Руками ніби повис на борту, ледве тримається на такому шаленому ході. Замість головного убору — широка скривавлена пов'язка. Біля нього, на тому ж борту; вчепившись руками і ризикуючи зірватися вниз, сидів другий сапер — Старовойтенко. Він теж без шинелі, треба думати, і не поранений, коли може втриматися на борту при такій карколомній швидкості авто.

В кузові більш нікого немає. Навіть супроводжуючий гітлерівець сів, очевидно, в кабінку поруч з водієм. А де ж Вітя? Убитий? Втік?

Схопилася на ноги, вискочила з-за чагарника. Але фашистська автомашина пронеслася, здійнявши хмару бризок після дощу, і зникла в ранковому мороці. Що в кузові сиділи обидва сапери з її загону, в цьому була певна. То чи є потреба ризикувати їй, перевіряючи цей факт на умовленому з Віктором місці зустрічі біля рури? Адже Віктор міг теж лежати на дні кузова, якщо він поранений. За бортом його побачити з землі і не змогли б, навіть стоячи біля шляху.

Що ж чинити далі? Обставини так несподівано міняються і так непередбачено, що голова обертом іде. Повернути Любочку до авто і залишити з рештою дітей, а самій наступної ночі пробитися, перевірити умовлений зв'язок?

Довго ще сиділа, вирішуючи цю складну проблему. Вслухалася, як спала дівчина, тривожно кидаючись уві сні. Кілька разів пригадувала, як домовлялися з Віктором.

— В розщіліні, між першим та другим кільцями рури, мусить бути наша записка! — востаннє мовив він при тій гарячковій розлуці.

Мусить бути! А коли Віктора просто з сосни знято автоматними пострілами?.. Страшна проблема.

Настав свіжий, непорочний ранок. Любочка прокинулася.

Стоячи в густому чагарнику, радилися. Марія Йосипівна тепер уже жодних

сумнівів не мала, що в кузові гітлерівського авто проїхали її двоє саперів. Один з них поранений, а це означає, що вони вели бій. Напевне ж, і Віктор був з ними, керував цією нерівною сутичкою, і...

— Міг загинути наш дядя Віктор, Любочко. А без мужчини в нашому складному становищі, та ще і з авто, дуже скрутно,— говорила Марія Йосипівна, все ще вирішуючи цю складну проблему. І спохватилася: — Та ми ж стоїмо, нас здалеку видко. Ходімо, Любочко.— Якимось автоматично торкнулася плеча дівчини, і рушили. Аж коли заглибилися в ліс на безпечну відстань, зорієнтувавшись, повернула назад, до авто.

— Може, мені сходити до тої рури? Адже я її знаю, і це безпечніше, ніж удвох,— тихо запропонувала дівчина.

— Тобі, Любочко? — запитала, аж злякавшись, жінка. І замислилася, стала.

— Що ж тут такого, мені! Пройшла б за містечко і до рури.

Тр-рах-тах-ах... Почули віддалену перестрілку в лісі. Марія Йосипівна припала вухом до землі, вслухалася. Дівчина завмерла, стежачи за жінкою. Знов почулись ще більш віддалені луни пострілів.

— Любочко, там щось трапилося! Я мушу поспішити туди... Та не наразитися б і нам на небезпеку. Ох, діти, діти... Бігти можеш?

— Можу! Ого, я так бігаю! Але ж...

— Тоді біжімо. Тільки не ступай на гілочки, обминай їх, щоб не лускали, кляті... Га? Що таке?

Кинулися вперед: ті постріли та гуркіт авто віщували щось лихе. І раптом стала.

— Ти щось сказала, Любочко?

— Я ж можу збігати до рури!

Ледве збагнула Любоччині слова і хитнула головою.

— Гаразд, дівчино, біжи! Та будь обережною і... розумною. Будеш?

— Буду, аякже.

Одірвалась і побігла до шляху. Жінка ледве провела її очима, тримаючи руку на грудях. Потім повернула і знов побігла до тих трьох, яким захист її тепер, напевне, найпотрібніший. Часом спинялася, щоб переповити, і знов бігла до місця стоянки свого авто. Кілька разів припадала до землі і, нічогосінько не почувши, крім гуркоту з шляху, рушала далі. В одному місці, на галявині біля озерця, нарешті натрапила на свої ж нічні сліди. Значить, недалеко вже і до місця стоянки авто.

Раптовий постріл, що пролунав, здавалося, десь тут, немовби над вухом, як вітром здув у хлопців сон. Та не схопилися, навіть не зойкнув жоден з трьох. Тільки ще щільніше припали до землі.

І знов постріл, знов і знов... Хлопці тиснулися до землі, тамували подих. Було чути якісь розпачливі зойки, тяжкий стогін.

Потім надсадно заревів мотор і немов з останніх сил зітхнув, затих, угамований. Машина рушила, затріщало гілля.

Першим заговорив Боря.

— Ой, що ж тепер нам буде? — У нього ледве потрапляв зуб на зуб.

— Та цить! — підштовхнув його під бік Алик.

Рев мотора, віддаляючись за лісовими хащами, завмер, змішавшись з гулом автомашин на трасі. Що ж тепер лишається їм робити, як діяти? Тьотя Марія озброїла їх автоматом і звеліла стерегти машину. Для чогось же давала вона їм зброю до рук!

День зайшов уже навіть у лісі. Гущавина хащів, де хлопці заховалися і поснули, тепер значно порідшала. Мовчки, не змовляючись, вийшли з кущів і попрямували шукати машину.

Авто на місці вже не було. Це таки не сон їм приснився, як досі ще хотілося вірити. Біля порожнього стирлованого місця, де стояло авто, лежали двоє убитих фашистських офіцерів.

— Гітлерівці! — майже разом видихнули, боязко обходячи вбитих.

Але нерухомий був лише один. Придивившись до другого, хлопці помітили, що в нього кулак відкинутої руки повільно то стискався, то розправлявся. Хлопці зрозуміли, що це вже смертельні корчі. Отже, і цей гітлерівський офіцер їм уже не страшний. Біля нього збоку лежав автомат. Перший убитий лежав без зброї, неприродно скорчений. Тут відбувся поєдинок, а може, й ціла бойова розправа.

Вітя Довженко першим кинувся до автомата. Але, коли нагнувся, щоб узяти автомат, почув лише двоє цілком зрозумілих слів, які раз за разом натужно силкувався вимовити смертельно поранений. І зрозумів Вітя, що це були останні слова нещасного.

— ...Банда заокеанська... Банда заокеанська...— шепотів умираючий, за кожним словом стихаючи.

— То це його не наші, а такі ж, як і сам, фашисти забили! — вимовив, зводячись.— Він каже: "Банда заокеанська", а той же вбитий рядом з ним лежить, здається, німець.— І взяв автомат з руки, як щось огидне.

Гітлерівець, зрештою, замовк, завмерла рука. Хлопці відвернулися, потім пройшлись по сліду машини. Вона спочатку заднім ходом вирулювала на горбок, і потім, круто розвернувшись, пішла кудись геть у зовсім протилежний бік від їхнього нічного напрямку. Адже недалеко проходив великий шлях.

— Ну, ось і попалися, хлопці. Великий шлях знов. Це ж той, з якого ми тікали, ховаючись від гітлерівців!— застеріг Алик.— Нам треба йти десь аж там, назустріч тьоті Марії.

— А машина? — знов занепокоївся Боря.

І всі разом спинилися, ще раз озирнулись на мертвих фашистів. Вони нерухомо лежали, затиснувши в руках якісь стебла, листя. Мовчали дерева в ранковій дрімоті, вслухалася земля в гомінке народження дня.

Озброєні двома автоматами, хлопчачи пройшли ще якихось півтора-два кілометри в напрямку, який здавався їм найвірогіднішим, щоб зустрінутися з Марією Йосипівною. Одноманітні дерева лісу, закриті верховіттям небо і лісова самотність. Тільки шлях безугавно гомонів десь за стіною дерев.

— А я гадаю, що краще її почекати десь тут. Ми ж розминемося і заблукаємо в лісі,— промовив Боря, спиняючись. Ні під ногами в них не було бодай якогось сліду

авто, ні дерева з боків не нагадували їм тутешньої нічної подорожі.

— Чекаймо тут, Борю,— згодився і Алик.

А коли спинилися,, то в ту ж мить усі троє почули ритмічне шелестіння сухого листя в когось під ногами. Що йшла саме людина, не сумнівалися, бо під ногами звіра шелест був би не такий дотримано ритмічний. Але якщо й людина, то тільки ж одна. А тьотя Марія не сама.

Присіли біля товстої сосни. Шамотіння часом то затихало або й зовсім завмирало, то ще з більшою силою виникало десь саме з того напрямку, куди прямували хлопці.

— А то ж таки любісінько можуть бути гітлерівці. Відвели нашу машину, тепер шукають нас,— занепокоївся Боря.

І схопилися, рвучко рушили геть убік, на долинку, де густіше кущувалася ліщина. Утікання надавало страху, діти бігли ще швидше. І раптом... Автоматна черга!

Кулі в'їдливо ляскали десь над головами, збивали з дерев віти і листя. А це ще більше наддало страху, немов підігнало хлопців. І вони рвонули вже з усіх сил, мало не натикаючись на дерева. На їхнє щастя, внизу, на долинці, протікав струмок, і вода замулила піском віти. На піску губився шум від бігу, і хлопчачи тепер могли прислухатися лише до сторонніх звуків.

Та їх не було вже чути. Значить, ворог теж прислухається. Може, боїться так само, як і вони.

— Може, ворог вважає нас за отару диких кіз? Справді, думка Борі якоюсь мірою заспокоювала.

Стрілець прислухається і, не почувши шелесту під ногами втікачів, піде собі своєю стежкою.

Стали за густим глодовим чагарником. В очі один одному не дивилися, щоб не прочитати в них власного переляку. До болю в голові прислухалися, але нічогісінько більше не почули. Непомітно для себе вмостилися в чагарнику і затихли, чекаючи розгортання якихось загадкових і страшних подій. Зручність схованки однаковою мірою заспокоювала їх і лякала. Адже ворог може і випадково натрапити на них, а Марія Йосипівна ніколи не догадається шукати їх у цих чагарниках. Вона може подумати, що піонери самі якось поїхали машиною.

Автоматна черга знов, на цей раз десь зовсім близько, занепокоїла хлопців. Чи довго чекали в глодинні, не знали. Посхоплювалися і зовсім чітко почули людське:

— А-го-го-о-ов!..

"Ов... ов..." — котилося, втухаючи десь далеко.

— Га-га-га! — вигукнув Боря, впізнавши в тому "аго-ов" жіночий голос. І тут же видерся з чагарника, попрямував на взгір'я.

За ним пішли і ті двоє. Боря ще раз гукнув:

— Га-га-а!

І всі троє почули зовсім близько жіночий голос. Тепер уже сумнівів не лишалось, їх розшукувала Марія Йосипівна. Хлопці повернули на той спасенний голос.

Марія Йосипівна спинилася, щоб передихнути, бо вже бачила, що троє друзів

помітили її, наввипередки біжать назустріч. Сіла під сосною, важко дихаючи, але уста завіттали посмішкою.

— Нашу машину фашисти...— почав котрийсь з плачем.

— Знаю, знаю, діти. Помітила її на шляху. Якись солдати в чужинській формі поїхали в ній до районного центру. Тепер на містку, гадаючи, що то ми, їх схоплять комендантські патрулі. Але ж туди пішла наша Любочка!

— Куди? До фашистів, тьотю?

— До фашистів? Ні, Борю. Вона пішла до тої рури, де ми...

— Де ви врятували мене...— докінчив за неї хлопець.

Її обступили, як діти матір. Марія Йосипівна аж тепер помітила ще один автомат у руках Віті Довженка.

— Озброївся, Вітю!? Знайшов у лісі? — запитала.

— Оті солдати відбили в гітлерівців нашу машину і застрілили обох. А я забрав автомат.

— Здорово! Тепер ми знову загін! З трьома автоматами!

І підвелася. Треба діяти, адже ці шестеро очей заглядають у саму душу.

— Ну, що ж, загін мій бойовий. Нехай тих гітлерівців комендатура хоронить, а ми підемо геть звідси. Як добре, що мені пощастило розшукати вас.

— А перший раз, тьотю, то теж ви стрілили? — запитав мовчазний Алик.

— Я стріляла, Алику. Наткнулася на тих убитих, а наше авто я ж бачила вже на трасі. Ото і почала кружляти навколо стоянки, нарешті таки вистрілила.

— А ви знали, що ми злякаємося пострілів? — знов допитувався Боря.

— Знала. Вистрілила, щоб почути голос хоч би й переляканих. І таки почула. Тільки не голос, а... приглушений шелест від утечі.

Поглянула між віти вгору і рушила, ні слова більше не мовивши. Вона знала, що дітям тепер уже все зрозуміло: ідуть разом на умовлене місце зустрічі з Любкою Запорожець.

Виряджена поглядом Марії Йосипівни, дівчина аж на шляху оглянулася. Кілька авто обігнали її, не спинилися. Не зважали на неї і зустрічні авто. Любочка спокійно йшла, навіть підбігала, коли на шляху було порожньо. На кожне авто оберталася і проводила його очима, вдаючи дурненьку селянську дівчину, як навчила її Марія Йосипівна.

Майже перед самим мостом, над урвищем річки, Любу обігнала емка. Дівчина лячно озирнулася, наче сподіваючись, що за цим авто мусить же якось гнатися і тьотя Марія. Встигла помітити, що в авто сиділо двоє військових. Навіть і в того, що за рулем сидів, висів на шиї автомат.

Раптова стрілянина на мосту змусила дівчину відсахнутися. Та тільки озирнулася навколо, не кинулася тікати. Потім впала, спритно приплюскла до землі — стріляли назустріч авто. Почула галас на мосту, навіть викрики і стогін. Підвела голову і побачила, як присідали солдати з охорони мосту, навалю стріляючи вслід чорній емці. Авто несамовито неслося, вихляючи по мосту і за мостом. Раптом аж на повороті

вулиці машину підкинуло, і вона взялася клубком вогню та чорного диму...

Солдати з мосту посхоплювалися з колін, побігли туди, де з-за рогу вулиці над будинками знялося чорне вогниво, кричали люди.

"Не щастить нашому загонові з авто",— подумала дівчина і не гаючись побігла через міст услід за солдатами. Хто тут буде затримувати її, коли до підбитого авто кинулися солдати з мосту. Перебігла через міст, приєдналася до жінок та дітей містечка і загубилася в їх панічній метушні.

Коли гітлерівські солдати спохватилися, почали розгонити людей від палаючої "партизанської" машини, Любка Запорожець виходила вже з останнього провулка на шлях до бажаної рури.

І ще довго чула галас і постріли, що долинали з вулиці, де догоряло їхнє авто.

Не так і легко було знайти і видобути коротеньку записочку Віктора. Її запхнуто в розщілину, зручно заклинцровано твердою грудкою глини. Яка ж передбачливість у їхньої Марії Йосипівни: "Дивись, каже, не на розщілини, а на забиту в ній глину..."

Ще в рурі прочитала:

"На вантажному авто проскочимо через міст аж до хутора біля смолокурні. Не шукайте, а проїздіть собі, ми спинимо. Віктор".

Як веліла Марія Йосипівна, Люба прочитала ці кілька рядків, може, і сотню разів, передихаючи від бігу до стривоженого подією містечка. Нарешті, зіжмакала дрібні клаптички паперу в жмені і по одному викидала непомітно, проходячи поміж сполоханими людьми в містечку.

У згорілих уламках радянської емки стурбована комендатура не знайшла нічого особливого, лише два трупи.

Дивовижна винахідливість у цих радянських партизанів. На цьому ж самому авто вони втікали з того лісу за містечком, коли комендантське військо робило там облаву на них. Вартового вбили. А тепер поверталися на тій же машині назад.

В такій вірогідній версії і доповів комендант про цю подію, завершивши тим "партизанську епопею" біля містечка з стратегічною залізничною станцією та армійськими складами боеприпасів.

Люба цього не знала. Марія Йосипівна наказала їй "вдавати з себе дурненьку", яка шукає своїх батьків. Вона відстала од поїзда і... сама йде "додому, аж за Дніпро".

Біля обгорілої автомашини досі ще товпилися люди, лаялися солдати. Дівчина змішалася з ними, дослухалася, про що говорять люди, намагалася вгадати серед них найприхильніших до "тих партизанів". Вантажні авто зупинялися біля місця події і за хвилину вирушали далі через міст. "Коли б це було вночі,— міркувала дівчина,— можна б якось учепитися і проїхати той міст. А вдень, та ще при такій військовій увазі й пильності на трасі, на мосту..."

Таж треба спробувати з кимсь поговорити, щоб принагідно розпитатись, чи немає якогось іншого проходу через річку. Для початку попросила шматочок хліба:'

— Ось уже другий день не ївши, бабусю,— сплакнула Люба, звернувшись до старої жінки, яка саме щось гаряче розповідала в гурті інших жінок.

— Чия ж ти? — зацікавилася дівчиною.

— Нетутешня я. Ми з-за Дніпра. В Одесі з батьками відпочивали. Мій батько... священник.

На стару жінку не так вплинуло те, що дочка священника лишилася без батьків, як те, що священник по курортах їздить з цілою родиною.

— Багате ж у вас село, дочко, балують свого священника. А він... рясу наопашки і давай бог ноги. Дочку не встеріг...— майже зле виказувала жінка.

Любочка відчула і зрозуміла, що на цій версії вона "горить". Напевне б краще поставилася жінка, коли б той батько був якимсь агрономом, а чи лісником.

— Він уже... зрікся, — знов вигадала, Люба.

— Кого, дочки?

— Та ні, попівства, бабусю. Рахівником уже працюватиме в колгоспі. А мама — вчителька. Вони хороші,— переконувала дівчина, розуміючи, що від реноме батьків залежить ставлення людей і до неї.

— Христіно,— гукнула жінка в гурт.— Піді одріж ось малій шматок від моєї паляниці. Батьків позбулася, пішки за Дніпро правиться.

— Сама? — поцікавилася молодша.— То ходім до хати. Наробила проклята війна, що й діти не знаходять теплого місця в своїй країні. А з яких же місць родом, знаєш, де Дніпро?

— А чого ж би я не знала, в школі ж училася.

Молодиця завела дівчину до хати, посадила за стіл і дала попоїсти. Потім налила в миску літепла, звеліла, як своїй, помити ноги, дещо і переодягти дала дівчині. Люба відчула щирість такої материнської теплоти і насмілилася, не прикидаючись перед жінкою, розпитати про все. На жердці-бо побачила червону, немов піонерську косиночку.

— То ваша була?

Жінка озирнулася на косинку, посміхнулася.

— Моєї доньки Наді. Дев'ятикласниця вже. Вивезли наших школярів десь на Схід...

— Щасливі! Я, тіточко, теж піонерка. То я... вигадала, що батько — піп. Він інженер.

— А я й знала, що... ти вигадала. Попи, дівчинко, по курортах не їздять. Та в цю завірюху не тільки ти, а й ніхто їм, клятим, правди не каже. Як тебе звати?

І знов дівчина відчула матір. Яка то родинно щира є наша радянська жінка!

Аж тепер Люба зрозуміла, що може сказати тут значно більше, хоч і не все. Що вона йде з піонертабору, це ж була щира правда, з цим нічого таїтися перед такою тьотею. Але йде не сама, і перед оцим мостом вони розгубилися. Певне, ті троє уже пройшли.

— Тільки ж боюся я вирватись через цей міст. Можуть затримати і не знати, що вчинять, ще вб'ють. А обійти... не знаю, де можна його обійти. Отак і вештаюсь тут у вас. У рурі ночувала, за мостом.

— Уб'ють, прокляті, як є можуть убити, дівчино.

Може б, перечекала в нас оцю страшну війну? Потім... підуть знов поїзди.

— А як же ті троє? Я так не можу. Сама лишусь тут, їжа, затишок, а вони?

— Схоже, що не дуриш, Любочко. Ні, зраджувати друзів не можна! Вірно, хвалю!

Молода жінка якось раптово примовкла, замислилася. Згодом зовсім тихо, як змовниця, заговорила:

— Разом, удвох підемо. Ось тільки повернеться свекруха. Вона лише вчора, ввечері прийшла до мене теж звідти, з-за мосту. Виведу тебе до своїх, а там... буде видно. Бо тут уже допитуються активістів.

— А ця бабуся, ваша свекруха, пустить?

— Чого б їй не пустити, вона розумна жінка... Вчора прийшла пересидіти цю пору. Там у них багато військових найшло, а село мале, тіснота... Ось і вона. Я зараз...— Вихопилася з хати, гомоніли з старою в сінях. Потім увійшли, похмурі обоє, немов посварилися.

— Ну що ж, сама собі господиня, роби, як краще. Дівчину провести треба. Поведеш через луки. Хоч і далі трохи, зате шлях свій. А про те і не вигадуй. Що я тут сама робитиму? Своє полишила, грець з ним. А як і вашого не догляну, он яке пішлося на світі білому! Та чи й потрібне воно комусь з наших людей, таке діється. Дивись, як знаєш, дочко. Я вже стара, а то б... і, не радившись, пішла, як у вісімнадцятому році!

Молодиця навіть усміхнулася при цих словах свекрухи. Захвталася, переодягаючись. Хлібину, кілька пиріжків зав'язала в хустку. Збиралася лише відвести дівчину, а вже відчувала якісь значніші поривання.

— Ходімо, Любочко! Прощайте, мамо.

Десь за містечком, коли вийшли з останнього двору, спинилися передихнути. Адже більше доводилося підбігати, ховаючись поза оселями. Прокрадалися, щоб не здибати живої душі. Скільки тинів поперелазили, дворів перебігли.

Глухий закуток містечка немов причаївся під переліском. Вийшовши з того двору, який ніби аж у перелісок ускочити розігнався, вони і вибралися з містечка. Десь позаду, в прилеглій до залізничної станції вулиці, досі ще перегукувалися схвильовані пси, інколи лунали поодинокі постріли. А тут, у переліску, таємнича тиша і якась приємно-змовницька солідарність чагарника, молодих дерев та ще якихось розполоханих війною птахів.

— Тепер перепочинемо, Любочко, з'їмо по пиріжку з капустою, та й підемо далі! Бо коли знайдуть...

— Як мені вас звати, тьотю,— заговорила Люба.— Ви вчителька?

— Христиною звати, тьотя Христя буду тобі,— всміхнулася, як рідна.— Вчителькою не була, а на станції працювала багажною кладовщицею.

— Тьотя Христя. Хороше ім'я! У нас у школі був один хлопець, Романом звати... Його мама теж тьотя Христя.

Жінка, як мати, дивилася дівчині просто в очі, коли та говорила. І прочитала в них тривогу, щось більше ніж згадку про того хлопця на ім'я Роман.

— Той Роман не був разом з тобою в Криму? — ніби між іншим запитала.

Любочка чомусь спалахнула, зніяковіло опустила очі. Як ці тьоті прислухаються не до слів, а до трепету душі!

— Був, тьотю Христіно. Він... лишився ще там... Через мене лишився... Я так повелася... а він хороший.

І доки зжували по одному великому селянському пиріжку, Люба розповіла все.

Потім довго без перепочинку йшли лісовими чагарниками, аж доки вийшли з лісу. Спустилися в низину і опинилися на луках з стіжками сіна. А сонце хоч і скотилося на заході до виднокруга поверх лісової стіни, все ще було таке ж щедre на тепло. За луками, там, де падало до обрію сонце, виднілася під лісом рудувато-чорна смуга кручі, неначе аж вгиналася під вагою лісу. Ах, який ліс!

Люба озирнулася, щоб порівняти його з тим переліском, яким вони пройшли на ці широкі луки. Тепер почула віддалений гомін війни. Але де вона, з якого боку озивалася тими важкими лунами, ніяк добрати не могла.

Кілька разів доводилося лягати, просто падати на колючу стерню сінокосів або перебігати під стіжок, коли десь із-за лісової смуги виривався спочатку шалений гул, а потім з'являлася зграя літаків. Одного разу, почувши такий гул десь позаду в себе, Люба раптово впала на стерню. Христіна всміхнулася і промовила:

— Наші, Любочко, вставай!

Скільки було теплоти в цих словах, гордості, віри!.. Дівчина разом з тьотею провела очима трійку радянських літаків. Там, у тому потужному русі, пронеслася частка їх не скореного ворогом краю, пронеслися невиразні, але радісні надії!

Аж коли сонце сховалося за густою стіною лісу, вони підійшли до спокійної річки. Досить широка водяна перепона вкривалася брижами від низового вітерця. Навіть закортіло дівчині навзаводи перепливати цю річку. Але в ту ж мить довелося впасти під лозові кущі, бо десь за лісом, на тому крутому березі, почулося важке гудіння фашистських літаків. Над лісом з того боку річки низько летіли кількома групами бомбардувальники.

Коли пролетіли літаки, обережно підвелися. Жінка глянула на всі боки по річці.

— Лихо ж моє, Любочко, плавати замолоду не навчилася. Доведеться почекати, доки зовсім стемніє, та пошукати човна. Косарі завжди мали тут човни, щоб рибалити.

...Коли дівчина проснулася від легеньких штовханів жінки, було вже зовсім поночі. Війна немов розгорталася на цю пору десь навкруги, стрясала повітря і землю.

— Задрімала? — тепло допитувалася жінка, як мати дочку.— Я боялася, що проснешся, а мене немає.

— І чому це, тьотю, всі наші радянські жінки такі хороші, як мама? — з відчуттям дитячої теплої подяки, ніби до рідної, озвалася дівчина.

— Така наша материнська стаття... Ну ж бо не гаймося теперки. Давай пішли, доки місяця ще немає. Мусимо затемна перебратися через річку.

— В отой страшний ліс?

— В отой самий. Та ліс, моя дитино, колискою був ще і першій людині на землі. Ходімо!

Човен ледь-ледь гойдався на воді. Люба простежила за смугою в твані між лозою. Тепер тільки зрозуміла, чому її тьотя не заснула, як вона, щоб перепочити від втоми. Яке щастя, натрапити на хорошу жінку-матір!

Одним веслом відіпхнулася, а потім стоячи заходилася гребти обіруч, ні разу не стукнувши об борт такої хисткої на хвилях посудини.

"Буду вмовляти тьотю Христину лишитися з нами",— думала тим часом Люба.

Довго потім пробиралися густим диким лісом, то віддаляючись від крутого берега річки, то знову наближаючись до нього. Дівчина часом хапалася за рукав жінки, боялася, щоб не відстати в таких хащах лісових. А коли відчувала, що поруч оця сповнена людської ширості і материнської теплоти жінка, не страшні були ті шалені громи війни.

На відстані якогось кілометра від битого шляху терпляче очікувала Марія Йосипівна свого бойового посланця. Зайшла вже й глупа ніч, голодні хлопчак то засинали в кущах, то знов прокидалися, хапаючись за автомати. "Чим і як їх погодувати?" — мучив клопіт. Марія Йосипівна своїм автоматом озброїла і третього з піонерів. Щоб не проспати повернення дівчини, вона не присідала, навіть не спинялася. Так і ходила то до шляху, то знов до місця, де "отаборила" своїх голодних "автоматників".

Деся після півночі почула шелестіння сушняку під чиїмись ногами. О, вона була цю ніч надміру уважною до будь-яких звуків навколо в лісі. Напевне, звірина якась. Бо чути шелестіння під чотирма ногами, причому йде дуже швидко. На шляху в цю пору рух помітно завмер. Не дивно, що й звірина вибралася з глибоких нетрів на пошуки поживи.

Але звірина раптом спинилася, завмерла, вслухаючись. Марія Йосипівна шкодувала, що не взяла з собою автомата. Обережно прокрадалася до кущів, де спали голодні хлопці.

І знов спинилася, щоб прислухатись. Звірина вже пішла лише на двох ногах. Так тільки ведмідь прикрадається, вставши на задні лапи. Треба поспішати до автомата!

Вже біля кущів, під якими спали хлопці,— навіть почула сонне бурмотіння котрогось,— прислухалася знов. Звірина прямувала сюди. Любочка?!

І тільки повернулася, щоб іти назустріч,— почула тихе, як шелест листя під ногами: — Тіту-сю!

Прожогом кинулася назустріч, ледве обминаючи дерева.

— Любочка! — вимовила, немов аж з глибини серця. І стиснули одна одну в обіймах. Тут же й сіли. Ледве бачили щось у темряві, тільки глибоко відчували.

— "На вантажному авто проскочимо через міст аж до хутора біля смолокурні. Не шукайте, а проїздіть собі, ми спинимо. Віктор",— одним духом проказала Люба завчений зміст записки.— Оце таке було в записці. Я знищила.

— Дуже добре, дівчино. "Проїздіть собі, ми спинимо"... Але ж їхати немає чим, доведеться йти.

— Наша машина згоріла в селі. Там таке... Людей повно, фашисти стріляли.

— Герой ти, дівчино, герой! Ходім розкажеш нашим автоматникам. Чи ти хоч їла сьогодні? Наші хлопці голодні, але терплять!

Підвелася Марія Йосипівна, допомагаючи й Любі звестися на ноги. І відчула, якою втомою налялося тіло дівчини. Близенький світ сходити! Не спавши, не ївши, в тривозі.

— Ходім, моя розвідничко дорога, біля хлопців відпочинемо.

— Стривайте, я ж не сама,— раптом згадала Люба.

Вхопивши за руку Марію Йосипівну, потягла її туди, звідки тільки-но прийшла.

"Так ось чому тупотіли чотири ноги!" — згадала Марія Йосипівна.

— Та хто ж там ще, колгоспники? — тихо запитала.

— Тьотя Христина. Залізничниця. Дочку комсомолку відправила на схід.

...Так стала членом їхнього загону ще одна радянська патріотка, яка остаточно вирішила не повертатися додому, доки там панують фашисти. Дістатися фронту, де ж він є, і допомагати пораненим, захищати Батьківщину, воювати, як воює її чоловік!

Заглибившись у лісові хащі, вони вирішили відпочити. Ціла ніч була турботно-тривожною, і, коли після повернення Люби не стало цієї тривоги, діти майже відразу ж поснули.

Свіжив передсвітанок, діти горнулися до купи на запашному лісовому сіні. Коли є у них дорослі, а дорослих тепер стало аж двоє, їм нічого турбуватися про завтрашній день, навіть голод так не дошкуляв, і їжу з скромних запасів тітусі Христі брали стримано. Тепер їм лише б поспати!

А жінкам, двом матерям, не вперше таке недосипання. Трохи осторонь від дітей послали і собі сухого лісового сіна, здобутого деś на луговині. А розмови не стихали з першої хвилини зустрічі, коли Люба привела Христю до Марії Йосипівни. Темна лісова ніч, всі речі навколо стають казковими, навіть і ті, про які говориться, як про щось звичайне.

І зовсім несподівано, від одного, може, випадково сказаного слова, Марія Йосипівна насторожилася. Якийсь час уважно вслухалася у виразний шепіт залізничниці і, не почувши більш того, що їй вчулося, перепитала:

— Про які провокування дітьми ви говорите, Христіно? Військові провокації — і діти... До чого ж тут діти?

Допитувалася і сама прислухалась до своїх слів: чи не зраджує вона своїй обережності? Глибоке переконання, що їхню дочку Ніну Андрій Тихонович відіслав до своєї матері, відчувши тривогу на прикордонні, починало входити в її свідомість як незаперечний і — де правду діти — приємний у цій ситуації факт! Тому і свою гостру поведінку на прощанні з чоловіком тепер боляче переживала і щиро засуджувала.

— Ой, голушко моя! Таке чинять, кляті, що й сама собі часом не віриш.

— Фашисти? — ще раз перепитала, щоб нагадати жінці саме ту нитку в розповіді, яка їй чомусь особливо стурбувала.

— Вони ж, кляті.— Христина примовчала, тяжко зітхнула, неначе важко й самій було повертатися до того, що так зачепило цю дивовижно сміливу жінку. Чи їй мало

клопоту з цими чотирма нещасними дітьми? — Отож, кажете, фашисти! Справді, якось і не назвеш їх благопристойніше. Фашисти! Свекруха моя хати своєї відцуралась через них, клятих. До мене прибилася днями. А це вчора одного з її квартирантів, якогось ніби іспанця, упізнала стара в обгорілій радянській автомашині. Любочка теж запевняє, що то було ваше авто.

— Тільки одного впізнала свекруха? — нетерпляче спитала Марія Йосипівна, ніби підганяла ту розповідь.

— Другий же геть обгорів, на людину не схожий. Марія Йосипівна тяжко зітхнула і майже прошепотіла:

— А третій і четвертий застрілені лежать у лісі. Певне, воювали між собою за наше авто.

— Можливо. Словом, тих фашистів було ніби аж троє, а четвертий з ними, схоже,— з наших, перекидьок якийсь. Він знав нашу мову і якось натякнув свекрусі...

— Про що, про дітей?

— А хіба знаєш. Схоже на те, ніби вмовляли, заспокоювали того нашого. А він і проговорився свекрусі про ту дівчину прикордонну.

— Про прикордонну дівчину?..— з жахом допитувалася Марія Йосипівна, підводячись.— До чого ж вони вмовляли його?

— Каже стара, що не зрозуміла. А той про дівча проговорився...

— О боже! — застогнала Марія Йосипівна.— Я мушу говорити з нею, з вашою свекрухою... У мене ж дочка зникла на прикордонні, Христіно! Чоловік мій — генерал прикордонних військ... Я мушу йти розпитатися, шукати! Я ж бо мати...

— Але ж, Маріє Йосипівно, заспокойтеся. Чому ви гадаєте, що саме ваша дочка потрапила до них? — дивувалася залізничниця і теж підвелася на лікті.

Збиваючись, похапцем розповіла Марія Йосипівна про свою долю з дочкою. Та страшна подія розлучила їх, а зараз розповідь Христини внесла ще й сум'яття в її душу. Адже її дочку справді могли викрасти гітлерівські контррозвідники з провокаційною метою.

— Як шкода, Христіно, що ваша свекруха не допиталася в гітлерівця, про яке дівча йшла мова,— аж застогнала Марія. А може, допиталася і не встигла все розповісти невістці? Уже крізь тяжкий плач нервово заговорила, благально хапаючись за жінку. Молода, ненабагато старша, ця жінка, як ніхто, могла зрозуміти горе матері.

— Той гітлерівець чудово говорив по-нашому. А свекруха любить гомоніти з кожним зустрічним. Коли б же таке знаття...

Христіна і сама відчула, що треба розпитати в старої про ту нещасну дитину.

— То що ж маю зробити зараз, говоріть, радьте! Я ж мати...— Марія зі стогоном аж стряснула жінку за плечі.

— Ви ж кажете, що ті фашисти забили двох інших, а самі ото згоріли у вашому авто. Там розмов усяких пішло серед людей.

Марія Йосипівна схопилася на ноги, занервувала.

— Піду туди, до трупів. Може, знайду щось.

Вслід за Марією побігла й Христина. Мовчки обшукали забитих, переглянули ще раз вивернуті кишені. Нічого не знайшли. Якщо й було щось у кишенях, то напевно ж їх товариші й пограбували.

Висвітлюючи сірником як найобережніше, щоб непомітно було з шляху, Марія ненароком глянула в лице небіжчикові.

— Ой матінко! Та це ж дорожній майстер...— вигукнула і поточилася. Христина ледве встигла підхопити її під руки.

— Що з вами? Заспокойтеся.

— Дорожній майстер! Наш дорожній майстер Безрух! — вигукнула Марія і зів'яла на руках у Христини. Молодиця поклала її на землю, розгублено озирнулася, помахала хусткою над лицем. Страждання матері краяло душу і Христині.

До дітей жінки повернулися тільки на світанні. На шляху вже починався громохкий гін автомашин.

Так і не заснула в той ранок стривожена звісткою мати. Лежала не стуляючи очей, дивилася крізь густі віти дерев, де поволі Танула ніч, пробивалися могутні паростки дня. Забувати почала, як радіють люди ранкові, відчуваючи в тому і своє щоденне народження після сну. Її тяжкий сон не минав...

— Мушу говорити з вашою свекрухою, — твердо вирішила і сказала про це Христі, коли та заворушилася, відкриваючи очі.— Любу пошлемо по шляху розшукувати наших, а сама...

— Я піду з Любочкою, я тутешня,— охоче схвалювала Христина рішення Марії.

— Чи ж я знайду без вас ту жінку? Повірить вона, розкаже?

— То зачекайте мене. Розшукаємо з Любою ваших людей, порадимось в гурті. Звісно, без мене важко знайти, коли там зараз таке... Вузлова станція, якісь стратегічні вантажі.

— Стратегічні вантажі? — перепитала Марія і наче змінилася.— Там... стратегічні вантажі. Вірно, Христино, ідіть і швидко повертайтеся всі. Там стратегічні вантажі...

8

Доля поєднала двох саперів у виконанні їхнього бойового завдання з водієм генеральського авто. Щасливо поєднала. Сапери тепер сміливіше виконуватимуть те завдання в жахних умовах воєнного запілля. Віктор умів чудово відчувати оточення і добре орієнтуватися на місцевості. Бойове завдання генерала стосувалося саме цього районного містечка та його мостів. Навіть ціною власного життя, наказував генерал, це завдання мусить бути виконано!

Несподівані темпи війни надмірно ускладнили саперам виконання бойового завдання. Почалися бурхливі, повні тривоги і небезпеки військові пригоди.

Коли комендант містечка погнав своїх солдатів услід за радянською емкою, Вітя, виткнувшись з густого гілля, пошепки обізвався до саперів:

— Увага! Негайно міняти позицію!

Комендантські солдати бігцем віддалялися у вибалочок. Сапери, мов струшені

груші, скочили з дерев і, передихнувши, сторожко озираючись навкруги, мовчки побігли далі, ніби намагалися навіпростець випередити автомашину. Віктор не поспішав злазити з дуба. Він чув натужне ревіння мотора, яке, заглухаючи на віддалі, немов розповідало йому про настрої втікачів.

"Бойова!" — коротко охарактеризував Марію Йосипівну, хитнувши головою. Спустився по товстому стовбуру на землю, зняв автомат з шиї, причаївся біля дуба. Очима стежив за комендантською погонею, вслухався в собачі старання догодити злому комендантові.

А мотора емки вже не чув. Пробіг до саперів, які слухняно очікували на нього.

— Лягай! — скомандував їм і ще раз уважно озирнувся навколо.

Далеко по шляху, яким проїхали і вони до цього містечка, проходила валка вантажних німецьких автомашин. Водії дисципліновано трималися дистанції, подвійні задні колеса здіймали хвости пилуги. Один за одним проходили грузовики, викликаючи шоферську заздрість Віктора, залишеного без машини, як то мовиться, напризволяще.

З якоїсь інтуїції Віктор рахував виладнані грузовики. Рахував автоматично, бо в той же час напружено перебігав з одної думки на іншу, вишукував розгадку свого становища, прагнув якимось-то допомогти їй саперам виконати їхнє бойове завдання. Щось змінити в своєму становищі на краще поки що не міг. Не знав, чи треба непокоїтись, що відпустив ту відчайдушну, ображену дружину генерала саму з авто, в якому повно радянської дітвори?

Дітей шкода! Наші, радянські діти, нещасливо викинуті долею на роздоріжжі небезпечної, жахливої війни, розпочатої нечуваним беззаконням — порушенням міждержавної угоди про ненапад. Та коли порушено одну угоду, то чи можна сподіватись від такого порушника якогось дотримання міжнародної етики в ставленні до мирних, нещасних дітей? Хижак законів не визнає.

Завмер, віддалившись, комендантський галас. Тільки гул війни чути було десь попереду. Перемикнувши увагу, Віктор почув і значно ближчі звуки від валки фашистських автомашин та виразніші шуми залізничної станції за лісом. Віктор забрав саперів, і вони бігцем попрямували в гліб лісу. Як своїх господарів радо приймав їх радянський ліс. Немов аж закликав, приглушуючи віддалений гамір війни. Партизани обминали окремі дерева, групи дерев, кущі глоду. І не помітили, як відхилялися від свого напрямку, наближалися до великого шляху. Важко було бігти нагору в лісі, щоразу натикаючись на перепони, огинаючи їх.

Віктор озирнувся на саперів. Попід грудьми в обох проступали виразні латки поту. Кожен з них в одній руці тримав гвинтівку, а другою підтримував важку сумку бойового озброєння підривників. Тепер у них в цій складній ситуації є і' командир — шофер самого генерала. А при командирі виконувати своє бойове завдання кожному бійцеві вільніше. Від того він ставав удвічі сильнішим і відважнішим.

Бігли довго, напористо. Треба було якнайшвидше змінити місце свого перебування, щоб збити з сліду ворогів. Тільки вночі мали вони навідатись до рури для зв'язку з

Марією Йосипівною.

"Чи не зморилися вони в цім бігу?" — мимоволі блиснула думка як відгук на побачені мокрі від поту гімнастюрки.

Проте ні сумнівів, ні вагань на обличчях саперів Віктор не помітив.

І незчулися, як знову наблизилися до того ж битого шляху. Щоправда, були значно далі від райцентру, але при тім же шляху. По ньому ж бо і вони так несподівано проскочили емкою майже до потрібного саперам привокзального узлісся. Ледве встигли тоді шмигнути в ліс, замітаючи сліди.

Шляхом ішла поодинокa машина,— мабуть, останній німецький грузовик відстав од валки. Та, придивившись, побачили, що то радянський ЗІС з наскоруруч намальованим черепом та військовим номером. Але не це так ошелешило Віктора: ЗІСів радянських було немало в колгоспах та установах. Вікторові здалося, що він упізнав водія за рулем. Аж здригнувся від якихось змішаних почуттів. Зганьблене фашистськими знаками радянське авто, водій з шляхової дільниці...

Може, шофер помітив їх, радянських бійців, у гушавині лісовій, що так раптом стишив хід? Заворот шляху не дав простежити за ним далі. Але не було сумніву, що ЗІС стишив хід і біля найгустішого придорожнього чагарника ніби повернув у ліс. Значить, помітив! Майже в перших кущах чагарника з авто почувся приглушений постріл. Можливо, то був вибух газів у вихлопній трубі. Та Віктор раптово спинив саперів і повернув з ними до ярочка, біля якого тільки що вони пробігли.

— Вихлоп газів, а чи постріл, товариші? — запитав, переводячи дух.

— Який там вихлоп! — упевнено заперечив Кость Старовойтенко.

Його в тон доповнив Телегін:

— Без сумніву, постріл з радянського нагана! Дурень, грається, або якесь непорозуміння.

Віктор кинув зацікавлений погляд на молодшого сапера, який так упевнено визначив не лише постріл та марку зброї, але й свою думку з приводу характеру пострілу. Аж кинувся від якогось підсвідомого припущення. Але воно було таке непевне, мимобіжне: майнуло і зникло.

— З радянського нагана? Та ж це вже фашистське авто,— намагався бодай хоч так заперечувати твердження саперів.

— Чи мало їх захоплено тепер ними в такому осатанілому і несподіваному нападі? А вистрілити з трофейного... Чи втримався б оце і я, коли б уперше вхопив до рук якийсь парабелум?

Міркування Телегіна остаточно врівноважили збудженого Віктора. Він оглянув шлях і ліс навколо. На якихось п'ять чи шість кілометрів відбігли вони назад, геть від того районного центру з гітлерівською комендатурою. До нього так рвалися обидва сапери, бо ж треба було виконати бойове завдання генерала.

Знов постріл з того ж боку лісу. ЗІС, видимо, вирвався з чагарника і, петляючи поміж деревами, понісся просто в гушавину, виїхав на пагорб, з якого тільки-но збігли наші герої. Мимоволі поприсідали за кущем глоду перед ярком, напружено

вслухаючись. Авто мчало вперед, заглиблюючись у ліс далі від шляху. Рев мотора віддалявся, поволі заглухаючи. Чути було, як після першої розгуби від пострілу чи з іншої причини водій поміркованіше обирав шлях у гущавині.

"Що ж це таке?" — розгадували всі троє. Мало їм своїх турбот, на тобі ще й якогось заблуду водія на авто радянської марки. Крім того, Віктор мимоволі вловив себе на думці, що один водій, нехай і фашист, не страшний їм трьом. А в становищі втікачів їм дуже б підсобило оте авто з фашистськими знаками. Вони змогли б вільно проїхати повз комендатуру ворогів у містечку, наздоганяючи емку Марії Йосипівни.

— Знаєте, друзі, по-моєму, непогано б...— розмірковуючи, озвався Віктор до саперів.

— Чи ж упораємося ми з... вантажною технікою у фашистському пеклі? — майже не думаючи, запитав Старовойтенко в тому ж тоні. Аж здивував Віктора не так сумнівами в шоферських здібностях генеральського водія, як незвичайним проникненням у його блискавичну ідею. Генерал знав, яких саперів посилати на відповідальне завдання!

— Як ти догадався? — щиро поцікавився в сапера.

— В нашому становищі іншої думки не могло бути,— озвався й Телегін.— Авто, та ще й з фашистськими знаками, це ж абсолютна гарантія виконання нашого завдання!

— Цілком вірно, товариші,— абсолютна гарантія виконання наказу генерала! А крім того, так хочеться помститися їм, особливо цьому клятому гітлерівському комендантові. Ходімо назирці!

Іти було не близько, довелося чимало згаяти часу. Загадковий ЗІС прорвався просто в необжиті глибини лісу, очевидячки намагаючись сховатися якомога далі від людського ока. Чого, з яким завданням? Шукати партизанів і ловити їх на приманку у вигляді ЗІСа?..

Аж у грудях похолонуло.

— Стійте, товариші! Чи не пастку вигадали нам гітлерівці! — спинився Віктор.

— Яку пастку, кому? Ніби ж порожнє авто.

— Порожнє,— проказав і Телегін.— Хоч борти в ЗІСа високі.

— Вірно. Добрий десяток автоматників ляже в кузові, і нічого з шляху не помітиш. Чули ото: занепокоїлися есесівські комендатури, загони по боротьбі з партизанами гуртують у прифронтових тилах.

Мовчали якусь мить, лежачи в лісовім чагарнику. Ні шляхового гамору, ані залізничних гудків уже не було чути навіть при уважному дослуханні. Захопившись переслідуванням, вони і не помітили, як далеко заглибилися в ці нетрі. Шумів-гудів лише ліс навколо, ніби одлунюючи виразний гомін віддаленої війни.

— Що ж будемо чинили? — якимось підкреслено не по-своєму озвався молодий сапер Лука Телегін.— Треба ж якимось і нам виконувати завдання. Ганяємо, носимося по цих хащах лісових, а мости собі стоять, служать гітлерівцям, будь вони прокляті.

— Служать, бісові мости,— підтвердив і Старовойтенко.

А генерал, може, проклинає своїх невинних саперів-підричників, боягузами взиває... Тому, що на цьому шляху уціліли мости, він забитий так військами та технікою

ворога.

Та що зробиш тепер при такій ситуації, коли в тому радянському авто, скажімо, проїхало з десяток есесівських автоматників.

— Давайте, товариші, оберімо зручнішу позицію. Треба мати за спиною густіший ліс, бодай би який захист нашого тилу.

— Все одно... живими не дамося!— озвався Старовойтенко. І перший же встав, щоб шукати ту зручнішу позицію.

За всіма правилами перестороги пробиралися в най-густіші чагарники, шукаючи бодай якоїсь вибалки. І разом припали до землі, завмерли в чагарнику. Всі трое виразно почули тріск галуззя.

Віктор обережно підвів голову і оглянув місцевість, скільки можна було бачити крізь густе гілля. Ніякої стежки, навіть звіриної, не було. Уважно прислухався, і здалося йому, ніби чує чиєсь важке дихання. Тихо відвів запобіжник автомата.

Знов луснуло галуззя. Ще і ще залуцало. Віктор оглянув обох саперів: їхні гвинтівки помітно тремтіли в напружених руках, голови прилягли до прицілів.

Хтось іде густим чагарниковим вибалочком. Не йде, а крадеться, як до своєї жертви, наближається до партизанів. Невже з дерева фашист бачив їх і дав напрямок автоматникам?

Справді — автоматник. Сіра фашистська форма на ньому, повна сумка через плече і в руках автомат наготові.

Але ж він тільки один і дивиться кудись на інші чагарники. Значить, їх не помітив досі. Пропустити, щоб пострілом не виказати себе тим іншим, які просуваються за ним на певній дистанції.

Віктор блискавично малював собі план дій фашистського загону автоматників: віялом розійшлися на якусь віддаль од авто, промацають одне коло, перейдуть до іншого... Вирішив: лапнув одного, другого сапера і пальцем дав знак прихилитися, слухати, але не стріляти. В голові вже визрів блискавичний план. Сам боронитиметься, зав'яже бій, а їх відішле. У них таке завдання...

Автоматник теж, видно, щось почув, бо пересторожливо вдивлявся навколо, поводячи автоматом. Ясно, що він не певен, звідки почув ті, загрозливі звуки. Чи озирався б так автоматник, коли б знав, що на перший поклик сюди кинеться цілий загін його товаришів.

— Кидай автомат, стріляю! — майже пошепки гукнув Віктор, відводячи долонею звук. Йому важливо було випробувати ворога на звукову реакцію, адже гітлерівець напевно ж не знає мови. Все одно відбиватись доведеться на життя чи смерть.

Дивовижно: фашист у ту ж мить відкинув геть, автомат і підніс руки вгору. Озирнувся, показав Вікторові своє лице, збентежене, розгублене, але не войовниче. Віктор здивовано розкрив очі...

Ще в той ранок напередодні гітлерівського нападу на прикордоння, де стояли війська генерала Дорошенка, шофер дорожнього відділу не знаходив собі місця від гризучого каяття. Таку дівчинку, дочку генерала, облудно вивіз і віддав у брудні лапи

шляхового техника. Відчував же, що в цій справі криється щось ганебне для нього і страшно для невинної дитини. Скільки разів йому доводилося підвозити дівча. Чи не її мати захищала Вадима, коли його, сина запеклого куркуля Шостопалька, мало не зняли з роботи? Захистила. Виправдає, мовляв, довіру...

"Що вона думала, чудна жінка? Адже знала... Мати! Коли водій охоче підвозив якийсь раз її дитину, кленовим листком забавляв, то ладна собою поручитись. Такі ті матері! В мене теж лишилася мама..." — гірко замислювався Вадим Шостопалько.

Та не вистачило йому часу додумати все до кінця. Тяжка провина каменем лягла на душі. Вночі, передсвітом, фашистські танки прорвалися десь ліворуч. Війська генерала Дорошенка з боями відійшли в глиб країни.

Другого ж дня гітлерівці застали Шостопалька при машині в дорожньому відділі... Застали беззбройного, як і інших шоферів. Але декого з тих інших відразу ж зняли з машин, кудись грубо попровадили як злочинців. А його ні! Вадимові Шостопальку відкрита дорога в життя. Йому навіть посміхалися, зазираючи в свій список. Відразу ж заговорили до нього німецькою мовою: "Гут, гут!" Добре чи ні вчинив, наполегливо вивчаючи ще і поза школою цю іноземну мову! Мати радила, на вчителя ростила, лишившись без господаря-куркуля.

"Зрада!" — ще в той ранок прийшло безпомилкове визначення своєї ролі і становища в цій жакній для рідного краю війні. А зрада кінчається смертю. Ганебною, чорною смертю скаженого пса... І це в якихось двадцять два роки! Інші — герої, а ти — черв'як. Син куркуля, нащадок ганьби...

Дивовижно, що ці думки виразно виступили у Вадимовій голові лише після того, як він за наказом техника відвіз генеральське дитя далеко в хащі прикордонного лісу. Виступивши, вшкрябнувши сумління парубка, вони жевріли без затухання, навіть коли спав, і перетворилися на рану. Вовком пораненим вити вимагало сумління юнака. І... вирішив гоїти рану молодій душі цим відчайдушним актом.

Спочатку прокрадалася якась надія. Пан або пропав! А коли й пропадати, так з музикою, яку б почула бодай одна радянська людина. О, та музика!

І поїхавши в авто як гітлерівський вояк, везучи біля себе на сидінні офіцера-гестапівця із свастикою і адамовими кістками на руках, остаточно наважився.

Вирушали з автобази разом з валкою грузовиків, призначених для вивезення снарядів до передової. Вивозити мали десь із залізничної станції. Значить, буде час додумати свій намір до кінця. Нарочито відкрив навіть переднє скло, догоджаючи гестапівцю, бо в кабіні стояла спека. Офіцер не добрав, що це навмисний хід. Кашлянувши кілька разів від пилуги, есесівець наказав відстати од автомобільної валки. Навіть пояс, на якому висіла кобура з маузером, розстебнув для зручності, поклав на сидіння.

"Дивовижно, як же вони довіряють куркулям, коли навіть куркуленко-водій його нітрошечки не непокоїть! Свій..." — придавило стопудове впевнення, крижаною брилою впало на розігріті каяття і поривання юнака.

А ліс з обох боків, а день мінився на прохолодне надвечір'я. На сон потягло

самовпевненого есесівця, окислого горбатим носом. Водій зазирнув у заплющені очі гестапівця. Раптом згадалося, що десь за цим районним центром, де саме гуркоче війна, живе в селі його тітка-вдова — мати сестра. Ніколи в неї не був, бо не родичалася вона, куркулихою рідну сестру звала. А мати ж було "такою хорошою тіткою" звала її, все в гості до неї посилала. "Признаєшся,— каже,— тіткою назвеш..." Невже і в ці страшні для краю дні тітка буде такою ж жорстокою до небожа, сина куркулів? Тільки б розшукати хату.

Лише скося ще раз накинув оком на гестапівця, розквашеного на сидінні в солодкій дрімоті. І, мов блискавкою, його болуче різонуло напосідливе рішення: "Вмирати, так з музикою!"

Різно повернув руль ліворуч, ускочив у перші куші придорожного чагарника. На улоговині замуленого дощами кювету авто підскочило, офіцер кліпнув очима. В ту ж мить гарячково лапнув лівицею за місце, де мав бути маузер. Але... кобура була порожня. Шугнув рукою, ледве збагнувши страшну реальність. Авто заглиблювалось у лісові хащі.

— Вас іст...— тільки й устиг вимовити есесівець.

Вадим Шостопалько вистрілив з офіцерового маузера просто йому в лице. Авто в цю мить хоч і притишило хід, але ж не стояло, цілити було важко. Та й сосну спереду треба було обминати.

Постріл не був точним, закровив щоку, налякав. Есесівець зопалу схопився за ручку дверцят, смикнув її. Міг би вискочити, коли б рішучіше діяв. А він після першого переляку, відчувши, що живий, встиг отямитись, вирішив чинити опір. Залитий кров'ю, кинув дверцята, обернувся до шофера. Тоді і пролунали ті два постріли, які почув Вітя та його сапери...

— Ну ось вам і вся моя розповідь, товариші партизани.

Вадим, одягнутий у гітлерівський мундир, замовк, давляче ковтав слину. Опустив голову, чекав присуду партизанів, бо обидві гвинтівки були спрямовані йому просто в груди, готові щохвилини прикувати гітлерівця до товстої сосни. Маузер Шостопалька був у руці Віктора.

— Та-а-ак... А ти знаєш, що Марія Йосипівна тут разом з нами партизанить? Командир загону вона! — мовив Віктор, якимось хоробливо ламаючи в голові сплутані думки, симпатії і розчарування та лютя.

— То... стріляйте! Я син запеклого куркуля, ворога радянського народу. Але ж я... радянський громадянин, я...

— Ти теж ворог.

— Ні! — рішуче похитав головою Шостопалько.— Я не ворог. Я приховав автомашину, щоб повернути нашим. Убив фашиста. І тепер піду...

— Куди?

— До чорта в зуби!. Убиватиму їх, гадів, щоб намостити з їхніх трупів оту піраміду Хеопсову. Може, тоді наше радянське правосуддя... помилує мене!

Шостопалько, як покарана дитина, довго тримався, ціпив зуби і таки заплакав.

Просто відвернувся геть, дав волю сльозам, не закриваючи долонями очей, не б'ючи себе в груди кулаками. Тільки округлилися очі, погляд перескакував з Віктора на саперів. А щоки писалися принизливими смугами сліз, як у немовляти.

І опустилися гвинтівки саперів. Той переконливий плач не здався їм грою ворога.

— Хай ти пропадеш, падлюшний! — вередливо мовив найстарший у цім гурті сапер Кость Старовойтенко.— Може, і справді, товариші, перевіримо? Якщо це правда...

— Чи нам тут розібратися самим?— сумнівався Телегін.— Якщо він по-людському, то і ми... Згодився б такий і нам у загоні.

— Гаразд. Ходімо, покажеш...

— Покажу. ЗІСа я загнав у приярок, щоб тільки самому знайти після війни.

— Знайдеш і для війни... Ходімо показуй, доки не повечоріло. Ітимеш попереду. Коли наведеш на гестапівців, перша куля тобі.

— Один він. На вбитого наведу.

Під двома спрямованими на нього гвинтівками повернувся і повів. Десь глибоко народилася надія, шорстка й колюча, як доля проклятого. Але ж — надія!

Зовсім смеркало, на літню ніч бралось. Тими ж нетоптаними стежками в гущавині лісовій Віктор та двоє саперів вирядили Шостопалька на відчайдушне іспитове для нього бойове завдання.

Перечекали групу авто на шляху, обережно вийшли з рятівного чагарника. Ризикуючи життям, вирішили перевірити відданість Вадима Шостопалька. Насторожено вслухалися, поспішали на шлях до цементової рури, умовленого пункту зустрічі з Шостопальком.

Пробігаючи, натрапили на два трупи гітлерівців. Згадали, озираючись на вбитих, і зрозуміли аж тепер ті два постріли Марії Йосипівни в розвідці, після яких їй довелося так ризиковано втікати з дітьми. А чи ж утекла?..

Добігли і пірнули в метрову руру під високим насипом рокадної автомагістралі. Може, саме по ній і відступали з боями війська генерала Дорошенка? Та коли б справді відступали саме тут, то, певне, зробили б усе, що слід з тими мостами. А мости стоять.

Що тут промарширувала війна, видно з червоточин у землі від авіабомб та снарядів. Але то була війна перегонів: хто кого випередить. Давши тяжкий, непосильний для прикордонних військ бій ворожим танковим частинам, що навально наступали, Дорошенко мусив вивести свої війська в інші місця для з'єднання з регулярними силами лінії фронту. Чи саме тут проходив генерал, маючи на плечах ворога, а чи десь убрид перебиралися його війська, маневруючи в лісах по бездоріжжю? Мости лишилися цілі.

Рокадна магістраль пошкоджень майже не зазнала.

По ній щоразу неслися в обидва боки військові машини з солдатами, а більше — з бойовою технікою ворога.

— Та-ак, браття сапери, генерал надіявся на вашу допомогу! А мости цілісінькі стоять...— бідкався Віктор.

В обидва боки раз у раз мчали авто.

— Тут зовсім зручно очікувати нашого Шостопалька,— говорив далі Віктор уже в рурі.— Та все ж доведеться зробити розвідку до тих ваших об'єктів. Ви певні, що там було закладено все потрібне?

— За яким би чортом нас і посилали сюди, коли б тої певності не було в командування! Я ж сам і закладав з ротним. Під шосейним мостом закладав старшина.

— І я з старшиною там орудував. Це за селом, перед самісіньким лісом,— озвався й Телегін.

— Генерал знав, кого посилати на це бойове завдання... Ну ось що, мінери: зброю треба лишити в тому чагарнику. Особливо гвинтівки.

— Та як же без зброї воювати?

— Хитрістю. На випадок якоїсь загрозової несподіванки це не так уже й погано. Відступаємо! Адже ми таки в тилу у ворога.

— Воювати все одно мусимо!

— Воювати мусимо, це правда,— згоджувався Віктор з думкою Телегіна.— Але в цих умовах воювати треба розумно. Чув, Вадим казав, що є в них наказ — нищити на місці радянських партизанів?

— Коли розібратись розумному фашистові, то ми й не партизани, а армійські сапери. Бойові сапери, товаришу командире! Завдання ще не виконали.

— А виконаємо будь-що!

— І все ж таки тепер ми — партизанська група. Відрізані од своїх частин... Мусимо воювати в будь-яких умовах! — вів далі Віктор.

— Віднісни зброю в перелісок?

— Так, Костю. В цьому разі, віднісни. Партизан діє так, як велять умови.

— То, може б, краще вартувати по одному в цій дірі, а решта сидітимуть десь у переліску,— запропонував Старовойтенко.

На тому і погодилися. За пропозицією Старовойтенка, помірялися на багнеті, кому першому лишатися в рурі. Припало наймолодшому серед них Луці Телегіну. Отже, він лишається в рурі, а двоє із зброєю при першій нагоді відходять до найгустішого чагарника. Той чагарник тягнувся понад шляхом, що вів на залізничну станцію. Заодно вирішили стежити за рухом на станцію. До того ж тим шляхом можна було дійти і до крутих берегів річки, через яку перекинуто залізничний міст!

Про те, що гестапівці можуть шукати тут партизанів, випало й з голови. Великий, типово партизанський ліс лежав по другому боці шляху. Безкрай і густий, він спирався на річку, за якою на десятки кілометрів тягнувся далі аж до кордону. Саме в цьому лісі і шукатимуть фашисти.

Партизани проскочили в перелісок, несучи гвинтівку і мінне спорядження Телегіна. Мінятися умовились щогодини, аж доки не з'явиться Шостопалько.

— А якщо він і зовсім не з'явиться? — висловив думку Старовойтенко.

— Не може бути!...— нервово збудженим голосом заперечив Віктор. І лише за мить поміркованіше додав:— Чорт їх розбере, цих куркуленків, які вміють так щиро каятись.

— І клястись.

— Так, і клястись життям. Та не будемо себе терзати найгіршим. Спочиньте, товаришу Старовойтенко. Вам іти другим на пост.

Сапер тільки зітхнув і ліг, не головою під кущ, а ногами. Віктор мовчки схвалив цю передбачливість. Партизани! Чудне і не зовсім звичне слово. А скільки в ньому змісту — тривожного і героїчного, скільки небезпеки і шалу!

"Пар-ти-зани!" — ледве не вголос проказав Віктор ще раз. І теж присів за кущем так, щоб весь час не спускати з ока частину шляху з рурою. Ніч тужавіла, перемігши повечірні присмерки. Затухали і віддалені постріли гармат. Чи це ще й досі віддаляється фронт, а чи війська обох сторін зробили передишку перед наступним, ще гарячішим боєм.

Тільки шлях усе ще не стихав, був забитий машинами, мотоциклами, гарматами, навіть танками. Віктор аж здригнувся від раптової згадки про бойове завдання саперів: перетяти цю військову артерію ворога. Перетяти, затиснути в кулаці і наслати на них нашу авіацію. Але чи ж перетнеш? Певне, по незруйнованій залізниці сюди підвозять техніку, боєприпаси. Недарма ж шляхом від станції особливо густо йде на автомагістраль тяжка військова техніка.

Поглянув на годинник. Стрілки чітко світилися, наближалася пора зміни.

— Товаришу боєць! — тихо озвався, як умовилися вони, не називаючи ім'я. — Товаришу боєць, на пост.

Старовойтенко підвівся спросонку.

— Значить, таки без зброї? — запитав, позіхнувши.

— Без зброї. Скажете йому, нехай швидко ховається в перших кущах, а я зустріну.

— Єсть, капітане! — відкозиряв Старовойтенко. То був дружній жарт, Віктор гаразд це зрозумів. А як мобілізує ця фраза! "Єсть, капітане!" — мовив Старовойтенко і, ніби сам підбадьорений тою фразою, став на ноги, рушив на пост. За ним пройшов і Віктор до краю чагарника. Вся їхня зброя: дві великих торби саперного спорядження для виконання бойового завдання, гвинтівки, автомат, навіть протигази — все лишилося в густому чагарнику.

Маленька перерва в рухові на магістралі. Старовойтенко рвонув і без зупинки добіг до рури, яка навіть вночі чорніла, мов роззявлена паща звіра. Сапер впав і спритно поплазував борозною до рури, приховуючись від яскравих променів з фар нової групи авто.

Перехрестилося світло зустрічних автомашин саме на рурі. Але як не вдивлявся Віктор, сапера не побачив у борозні.

— Ну, пощастило! Здається, проскочив... — не зовсім упевнений в тому вголос заспокоював себе Віктор.

І раптом обірвав думку.

Вантажне авто, яке йшло десь із райцентру, спинилося, трохи не доїхавши до рури. Снопи світла з фар убивче застигли вздовж шляху, висвітлюючи місце над рурою. Вікторові здалося, що гітлерівці в останню мить помітили, як Старовойтенко вповзав у її отвір.

З кузова вискочило шестеро солдатів з автоматами наготові, з кабіни шофера вийшов, видно, старший, офіцер чи ні, важко було добрати. Щось звелів солдатам і присвітив ліхтариком униз за насип. Туди і кинулися солдати.

Ось вони вийшли з світла, розбрелися за насипом. Віктор напружено стежив за солдатами, доки міг їх бачити. Когось шукають. Кого ж саме?.. Невже?

Страшна догадка, що шофер Шостопалько таки наслав на них гестапівців, кинула Віктора в жахний холод і в жар водночас.

А солдати нишпорили з другого боку насипу, Вікторові їх не видно було. Та і офіцер з ліхтариком спустився вниз, але вже по цей бік насипу, і попрямував до рури. Ось ліхтарик кинув світло до рури, світляна пляма на мить спинилася і пірнула в отвір...

Офіцер замахнувся револьвером, щось крикнув. До рури прибігли ще троє солдатів. Чому ж не втікають сапери в той протилежний отвір? Там же ліс, не освітлений фарами.

Оточені!

З ганебно піднесеними руками поволі вийшли з рури обоє радянських саперів. Безсила лють скувала волю

Віктора. Що вчинити, як урятувати товаришів, так зрадливо виказаних куркуленком. Їх забрали без зброї, без опору, як боягузів, що переховувались на час небезпеки.

— Ну, мерзото: за цю зраду ти заплатиш життям! — в лютім замішанні похвалявся Віктор. І жахнувся: при тому ж підлому куркуленкові говорено і про бойове завдання саперів.

Не міг одвести очей від своїх нещасливих друзів. Перші кроки перетнула страшна зрада. І все через відсутність бойового досвіду, необережний жаль і слабодухість.

Саперів провели попід насипом ближче до авто. Сліпуче світили фари. Щось кричав офіцер, погрожуючи револьвером, саперів штовхали солдати. Віктор напружував слух, а почути нічого не міг. Тільки бачив, як присікався до них фашист, як розмахував кольтом. А коли гітлерівець таки вдарив Телегіна револьвером просто в обличчя і сапер упав, Віктор побіг до зброї, не думаючи про те, що його можуть почути, кинуться в перелісок, виявлять зброю...

Гарячково порпався, готуючи зброю, і біг назад, до свого спостережного пункту. Ніяких інших міркувань — тільки помста гітлерівцям. На мить спинився на тому ж місці, оглянув усе навколо.

Обоє саперів лежали вже на землі, офіцер штовхав носком черевика котрогось під бік... Віктор далі не міг терпіти, підніс зброю, прицілився, шукав голову ворога на зниклій у темряві мушці автомата. Рішучий, лютий...

У цю мить до місця події підійшов зустрічний "оппель" і, не розминаючись, спинився, яскраво висвітлюючи фарами.

Німецький офіцер вискочив уже з цього "оппеля", виструнчений, бундючний, енергійний. Щось гримнув просто в гурт розпалених шаленством катів, і вони раптово виструнчилися перед старшим офіцером-штурмовиком. Він прибув так несподівано,

діяв рішуче.

Віктор опустив автомат, мусив перечекати, щоб хоч трохи зрозуміти, що ж там діється, до чого йдеться. Адже цей старший офіцер припинив катування саперів, щось звелів солдатам. Ті слухняно і швидко попідводили саперів з землі і поставили на ноги. Забинтували Телегіну голову, витерли Старовойтенка. Ясно, що цей другий есесівець вирішив забрати саперів і повезти з собою. Абсолютно логічні для розумного офіцера дії.

"Везиме до військового штабу",— промайнула думка у Віктора. Чи на краще це? Повезуть, усе одно допит чинитимуть з-під нагая.

А на шляху лунали накази старшого офіцера. В схрещеному світлі фар двох машин саперів підвели до цього другого "оппеля", звеліли сідати в кузов. Старовойтенко першим ухопився за борт і, ставши на заднє колесо, поліз у машину. Телегіна підсадили.

А перший "оппель" швидко розвернувся, забрав солдатів, які вже поклали в кузов два трупи — застрелених Марією Йосипівною конвоїрів Борі, офіцер сів у кабінку і, козирнувши цьому старшому, швидко рушив геть.

То що ж це таке? Раптом потухло світло в цьому другому "оппелі". Напружуючи зір, Віктор ледве побачив, що з кабінки вийшов і водій. Щось сказав у кузов до саперів. Віктор відчував, що лопається його надсильне напруження, заходить якесь божевілья. Хоч би ж слово почути! Стріляти? Куди, в кого?

Шляхом пройшло ще кілька авто з гарматами на прицепі. В снопах світла обкупали "оппеля", саперів, офіцера і зникли з такою ж швидкістю, як і з'явилися. Одинокий "оппель" лишився на шляху. Ні світла, ні гомону.

Віктор напружив звиклі до темряви очі, ледве розрізнув, як Старовойтенко зіскочив з кузова авто і швидко спустився з насипу, побіг до переліска. "Зрада?" — знов кинуло в жар Віктора. Сміливо виступив з переліска назустріч саперові.

— Вікторе, забирай спорядження, їдьмо!— напівшепотом гукнув сапер.

— Що це, зрада?

— Сам чорт не розбере, що це. Їдьмо мерщій! Вадим з гестапівцем...

— Таки з гестапівцем? Проклятий.

— Їдьмо, кажу! Потім, потім... Він ніби свій.

Зуздром згребли свою зброю, сумки з мінами, шинелі. Північна пора наставала, зменшувався рух автомашин на трасі. На якусь мить притух і гомін війни десь попереду. Офіцер-есесівець зустрів обох на гребені насипу, простяг руку і підхопив сапера під плечі, допоміг Вікторові.

— Мерщій у ліс, там розберемося!— звелів гестапівець досить непоганою російською мовою.

Навіть підсадив обох у кузов. Напівшепотом уже з кабінки порадив Вікторові лягти, і майже в ту ж мить авто рушило з незасвіченими фарами.

В сірому і якомусь невимовно чужому світанку проскочив "оппель" по лісовій автомагістралі. Скільки їх проходить тут майже щохвилини! Марія Йосипівна ледве

впізнала сапера. Він сидів на високому борту і пильно вдивлявся в лісові хащі, щоб не прогавити своїх людей. Адже їх там набралось вже чимало.

Та ліс у ту гарячу військову пору причаївся в ранковій імлі.

Авто з шаленою швидкістю пронеслося і мимо спаленого, зруйнованого селища за лісом. Тільки де-не-де попід лісом ще стояли вцілілі, пообсмалювані хати. Там уже ворушилися гітлерівці, якими забиті були ці руїни колишнього села.

— Прифронтowa зона,— шепнув Шостопалько Вікторові, хитнувши головою в бік руїн.

Впізнати Віктора в кабіні поруч з водієм було майже неможливо. Есесівський френч, неначе на нього шитий, високий есесівський кашкет робили його схожим на типового гестапівського офіцера.

— При першій же можливості звертаймо геть з шляху. Далі буде ще густіше цієї гітлерівської погані,— ніби радився Віктор з водієм. Шостопалько хитнув головою.

"Оппель" різко звернув у якийсь перелісок праворуч і пірнув просто в хащі. Густий чагарникуватий ліс був чудовою схованкою для людини. Але великому тритонному "оппелю" пробиратися ним було важко.

Довелось спинитись. Командував Віктор. Він швидко вихопився з кабінки.

— "Оппеля" доведеться тут замінувати. Якщо вціліє — наше щастя. А коли наскочать гітлерівці і захочуть прокататись, як ми...

— Прокатаються! Просто до отця Саваофа в обійми. Давай, Костю, споряджай. Мені таки добре баки забив гітлерівець тим спортсменським ударом у рурі.

Телегін подав Старовойтенку міну, а сам відійшов і сів під сосною, тримаючись рукою за голову. Літній сапер, не розмірковуючи, поліз під авто. Жодного слова, якогось вагання. Тільки накинув оком на Віктора, що хапаючись зняв гітлерівський кітель і поклав його в кабінку, де тільки-но сидів сам.

— Коли авто вибухне, від кітеля лишаться тільки гудзики. Коли б покласти сюди ще й якогось завалюючого гітлерівця, все було б в ажурі... — бурмотів Віктор, осмикуючи на собі свою рідну військову гімнастюрку.

— Як-то там наш Станіслав викручується без цього кітеля? Чи повірять, гади? — озвався з-під авто Старовойтенко.

— Повірять,— ствердив Віктор, підсвідомо бадьорючи не лише себе.— Бойовий поляк, ризикує відчайдушно! А як собі синяка наварив, чорт! Я думав, що й око йому вискочить. Перестарався Стась. З усього розмаху вдаритись отак об сосну, це, товариші, треба якої сили волі!

З-під сосни озвався і Телегін:

— Наш Шостопалько на таке не відважився б.

— Вадим теж бойовий товариш. Тепер я вже остаточно повірич: свій Вадим Шостопалько, наш! Скажи, Вадиме, де ти підхопив такого бойового поляка?

— Дякую, Вікторе. За дружбу з тобою я...

— Не треба, Вадиме,— спинив Віктор.— Давай розповідай. Цікаво ж, справді, знати і нам...

— Майже випадково. Пішов ото я від вас і ледве не втюрпався в автобатальйоні на... гострому бажанні привести для партизанської групи справжнє гітлерівське авто. Довелося блискавично маневрувати. На попутній машині доскочив аж до колишнього кордону і забіг на всякий випадок у шляховий загін. Аж там повно нашого брата, військовополонених. Наскочив на кількох з них біля вбиральні. В цьому польовому таборі серед військовополонених були і втікачі з есесівських таборів, були і зрадники. Ну, звісно, стервотний народець табору не потребував особливої пильності фашистської комендатури. Самі ж і пильнували. Мені в гітлерівській військовій формі просто заздрили, запобігали переді мною. Отож один і порадив: "Полячка,— каже,— прибудного забрав би геть. Не наш він, маскований комуніст, піймався десь. З підпільних інтернаціоналістів, здається пройдоха, видать..." Це і нагадало мені ще раз, що я ж водій без підозри в них. Чому б і не скористатися мені з того, виконуючи нашу бойову домовленість. Адже я пішов по авто для партизанської групи! Ну... гаряче зацікавився тим комуністом, як і годилося. Куркуленки й привели мені Станіслава, злі, ладні вбити його в оточеному вартою дворищі. Бачу, що серед полонених, де чимало вже вештається нашої братії всякої, цей полячок — іншого льоту птиця. Іду з ним до вбиралень, досить-таки войовниче настроєний — я ж при зброї! Відразу ж і кажу йому, ніхто ж нас не чує: гайда, мовляв, до Польщі! І зовсім непомітно при тому моргнув йому оком. Міг припускати, що, озброєний, знущаюсь з нього, беззбройного, йдучи в прихований куток табору. А він озирнувся, ще раз поглянув мені просто в очі і... якось не зовсім природно, аж ніби роблено, згодився. "Гайда,— каже.— Ти , мабуть, куркуленко, а я саме з таким би охоче перекинувся на територію пана Пілсудського..." Одійшли ми в перелісочок там же в загороді, поляк нагадав, між іншим, що знає джіу-джитсу... Словом, при потребі може захищатись. Та я негайно ж відкрив і свої карти. Джіу-джитсу, кажу, не вивчав, а ось жити, як і він, дуже хочу! Порозумілися ми. Але ж для такого делікатного дільця у нас не було авто!.. Зрозумів без пояснень. "Є,— каже,— авто. Поведеш?" — і ще раз немов просвердлив мене тим випітливим поглядом. Я відповів ствердно. Він посміхнувся вперше з часу нашого знайомства і... щез у тій щільній загороді. Думаю собі, коли провокує, то я ж не хлопчисько якийсь, озброєний, дотого ж куркуленко. Побачимо ще, кому гестапівці більше віритимуть... Незабаром поляк з'явився, та вже не сам, а в супроводі есесівця. "Чи я,— каже,— не помилився? Здається, ви шофер автобази?" Так, насторожуюсь я, шофер автобази. "Ну ось,— каже поляк до гестапівця,— я таки пам'ятаю, що він і привіз мене з тої облави... Вивозьте геть у табір, куди завгодно — не хочу гинути від самосуду". Звісно, нелегка це справа обдурювати пильність гестапо. Ну, повів гестапівець нас до авто, доручив мені арештанта, а сам десь розшукав офіцера, і ми поїхали. Потім, коли в кузові зчинилася стрілянина, я повернув у ліс. Офіцер, звісно, встиг ще вистрілити, вихилившись з кабіни, трохи вшкрябнув поляка, але я ж тут... Оце і вся недовга. Офіцера ми роздягли, звичайно, документи поляк приспособив при світлі фар. Ми таки заїхали геть від шляху. "Тепер я,— каже,— капітан Браге",— і надів той павучиний одяг.

Виплутавшись із лісу на шлях, я висловив занепокоєння, що наші не встигли

підірвати мостів, станція діє, служить гітлерівцям. Сапери, кажу йому, шукають можливості таки підірвати мости. Словом, домовилися, і він ото згодився на ту відчайдушну операцію з розвідкою. Хоч має якісь ще й свої завдання інтернаціональної боротьби, як він каже. На південь Франції поривається... Поранений у ліву руку в нашій операції, та куля похватцем спрямована, тільки вшкрябнула. До чого ж бойовий запальник! Ну, от і все. Здається, ясно?

— Ясніше нікуди! Тепер, Вадиме, вимірятимемо нашу щирість і дружбу діями цілого загону. Мусимо знайти нашого командира. Пам'ятаєш Марію Йосипівну?.. Будемо шкодити гітлерівцям, нищити, проклятих!..

— Готово! — гукнув з-під авто Старовойтенко. Зійшлися біля сосни, де сидів Телегін. Над головами було суцільне лісове склепіння з віт.

— Значить, починаємо діяти, товариші партизани! Моє рішення таке: розгортаймося на прочісування лісу. Десь же ми знайдемо Марію Йосипівну,— промовив Віктор.

— А зв'язок із поляком?— запитав Шостопалько.— Може, ви мені дозволите йти крайнім при шляху?

— Давай, Вадиме, іди крайнім. Адже він тобі всі свої плани виклав. Чи ж пощастить йому в цій надто ризикованій для нас розвідці? Бойовий поляк.

— Йому б тільки побувати на вокзалі. Мовою володіє чудово.

— А як вирватись потім з лабет есесівської комендатури? — аж зітхнув Віктор, розуміючи становище партизанського розвідника на першому їхньому бойовому об'єкті.

Ще помовчали всі, відчуючи серйозність становища.

— І ось що, Вадиме: про генеральську дівчину матері — ні слова! Потім спробуємо розшукати її. А зараз план ясний — знайти командира. Розходимося по переліску, збір — два протяжних свистки, тривога — три уривчастих. Коли небезпека, краще мовчати, щоб не виказувати інших.

На залізничну станцію день і ніч прибували військові вантажі. В цьому відчувалася якась лихоманка, хоч, на перший погляд, здавалося, що життя на залізниці внормувалося. Починали повертатися на роботу окремі працівники станції, підбиті шаленою пропагандою нацистів, яка вже після перших тижнів війни клала остаточний хрест на повернення Радянської влади.

І раптом комендант станції одержав терміновий наказ командування армією, тричі таємний, страшний...

"...Отже, наказується негайно ж виставити пильний загін для охорони території вокзалу. В лісі навколо — партизани!.."

Що таке партизани, комендант станції уявляв собі туманно. Штаб командування повідомляв про виділення чималого підрозділу військ СС спеціального призначення для найпильнішої охорони залізниці. В тому ж листі комендантові давалося зрозуміти, що з багатьох залізничних станцій, розташованих по радянському кордону, тільки ця лишилася цілком неушкодженою. Треба було будь-якою ціною зберегти станцію і мости в цьому містечку.

Так он воно що таке партизани! Комендант станції негайно ж зв'язався з комендантом містечка і переконав його, що віднині їх спокій цілком залежатиме від пильності збройних загонів. Транспортні лінії поблизу містечка відтепер повинні особливо пильно охоронятися. Адже готується другий шалений удар німецьких танкових військ, яким потрібні будуть ці лінії сполучення.

На високому шосейному мосту після вбивства вартового радянською емкою було поставлено замість одного вартового з автоматом на шиї цілу охорону — по кілька чоловік з обох боків. З'явився і кулемет з бронебійними зарядами, замаскований недалеко від мосту.

Саме про це і доповіла Марія Йосипівна бійцям, коли вони з'єдналися в єдиний бойовий загін "Кленовий лист". Чекаючи Віктора з саперами, Марія згодилася відпустити додому Христину. Спритна жінка другого ж дня і повернулася однієї їй відомими стежками до загону. Містечкові новини не стільки стривожили партизанів, як порадували і насторожили.

— Коли вони так панікують лише від нашої появи, то що ж буде, як ми...

— Тихо, Вітю. Поки що ми нічого не робимо, треба тримати язик за зубами! — спинила Марія Віктора. — Справді, почекаймо того нашого друга — поляка. Щось же він вивідає, коли самому пощастить вибратися. Зв'язок з ним маєш?

— На жаль, ні. Певне, Вадим якимось зв'язаний. А в нас — та самісінька рура.

— Та сама рура під носом у посиленої пристанційної варти! Додумалися ж ви... Вадиме, то якась же домовленість є у вас з тим поляком? Десь чекати, стерегти?

— Я життям своїм поклявся за його безпеку... Та, власне, домовленість якась є. Ми з ним...

— Не треба, виконуй!

Роздязненого, побитого, знівеченого Станіслава з документами капітана Браге врятував пристанційний патруль. На щастя, "партизани" забрали тільки його кітель, а всі документи лишилися в кишенях штанів. Патруль квапився, і на світанку капітан Браге був уже в станційнім медичнім пункті. На його синяки від "побоїв" та на рани, особливо від вірьовок, якими був по-звірячому замотузований, лікарі поклали пов'язки, компреси. Сам комендант робив йому перший, недбайливо замаскований допит.

— Гадаю, що пан капітан міг би уважніше придивитись до того водія-українця і не довірятись сліпма.

— Справді так... — перериваючи стогін і важко дихаючи, відповів Станіслав Лужинський, — але ж відомий наказ фюрера зобов'язує нас довірливо ставитися до так званих "репресованих куркулів". До того ж нагальність завдання і ці... руські дезертири з військ генерала Дорошенка. Згодьтеся, пане комендант, що я не міг лишити їх, не доставити оперативному відділові армії такий матеріал розвідки.

— Так, але ж мусили б, капітане Браге, поставити охорону до них!

— Це правда, мусив би. Та ж ці містечкові йолопи з комендатури ладні були скоріше повбивати їх, аніж блискавично доставити оперативним органам армії! — енергійно відстоював капітан Браге свою поведінку.

Їх розмова була раптово перервана: коменданта терміново викликали до прямого провода. Той "прямий" ніби струсонув усю службу пристанційної комендатур". Пораненого залишили самого. Лише через годину повернувся стурбований комендант, і закінчення допиту вилилося в своєрідний товариський наказ:

— Доведеться вам, капітане, виїхати до тилового госпіталю. Наша пристанційна комендатура перетворюється зараз на оперативний дорожній відділ по боротьбі з цією дивовижною впертістю "совієтських Іванів". Якись партизани, активісти... Сам диявол не розбере цієї червоної стратегії! Ви ж знаєте, що означає наша залізниця й залізничний міст — єдиний непошкоджений на цілий фронт, що означають саме наші склади. Те, що залізничний міст лишився цілий, надто порадувало наше командування. Тимчасом мої люди мають дані, що під обома мостами совієти заклали потужні міни з уповільненими механізмами та...

— О боже! — вигукнув поранений офіцер розвідки.— Чого ж ви... Адже готуємо...

— Знаю. Готується така операція! Траса танкового рейду Гудеріана. Та що говорити. Я вже викликав досвідчених мінерів з штабу фронту! Через два-три дні мусимо пропустити вантажі наступаючій армії Гудеріана!

— Капітане, про це можна і не говорити так голосно,— попередив Браге, вислухавши коменданта. Цим попередженням остаточно вибив будь-яку настороженість коменданта до пораненого.

— Хайль Гітлер, гер капітан! Цілком зрозуміло. Та міни ми мусимо знешкодити ще до початку. Тільки б мінерів нам скоріше.

— Подбаю, неодмінно піджену мінерів. Ну що ж, капітане, коли я не придамся вам тут, прошу. Але варто б, звичайно, звестися з штабом армії саме в плані. Я ж працівник відділу розвідки.

Невимушеність і тон цієї розмови не лишали в коменданта жодних сумнівів у щирості слів і намірів Браге. В коменданта не було особливої охоти морочитись з штабним капітаном та з листуванням про нього.

Він лише на мить замислився і ніби аж зрадів, знайшовши геніальне вирішення проблеми.

— Гаразд. Не запишемо вас у наші рапорти! Один-два дні вилежати вам доведеться в нашій медпункті, невелике діло. Потім підкину...

— Цілком досить, капітане, один-два дні, і відправите мене до штабу фронту.

— Єсть. Хайль Гітлер!

— Хайль!..

А вже другого дня до коменданта містечка Фріца Дейка прибув посланець з пакетом штабу армії. Дейк перевіряв документ посланця, а думав, очевидячки, про щось інше, бо ім'я посланця йому вже траплялося в якихось документах по комендантській скужбі ще в перші дні переходу німецьких військ через кордон. Тільки коли вийшов посланець, Дейк щось пригадав. Визирнув у вікно, але посланець уже вскочив у кузов авто і незабаром зник. Спиняти його не наважився, махнув рукою.

І завагався, чи розірвати пакет. Найкраще подзвонити комендантові станції,

порадитися. З цими розвідниками армії краще не зачіпатися. Цілком досить буде зв'язатися телефоном з комендантом станції.

Тоді і відбулася така собі добросусідська розмова по телефону:

— Алло, капітан! Маю пакет з армії, адресований пораненому капітанові, що перебуває у вас.

— Пакет з армії? Читали?

— Ні. Ну як би ж я міг? Точно написано: "Терміново. А. Т.!" Абсолютно таємно... "Капітанові Браге, негайно!" Випадково довідався від ваших людей, що капітан у вас (про те, що довідався він лише од вістового, Дейк потаїв).

— Так, так, у нас. Хайль Гітлер! Капітан негайно ж буде у вас, ви — маршрутна комендатура. Вручіть пакет йому.

— Єсть. Хайль Гітлер!

— ...Вам пакет із штабу армії,— просто з дверей повідомив комендант.

— Мені? Ви сповіщали штаб про моє поранення?

— Ні, звичайно. Просто, вас, очевидячки, розшукують уже через коменданта містечка. Ви ж, певне...

— Ах, так: моя зона діяльності. Могли б ви, капітане, довідатися по телефону про зміст пакета? Був би дуже вдячний.

— О ні, будь ласка. Оперативний документ штабу дійової армії! Що ви, що ви... Можна послати вістового, але такого пакета йому не дадуть.

Капітан Браге серйозно замислився. Потім підвівся й сів на тапчані. Важкувато йому, це бачить і розуміє комендант станції, який був би щасливий якимось здихатися цього оперативника з армійської розвідки. Він напружено чекав, що ж вирішить сам капітан.

— Так, тільки так. Коли б у капітана була якась змога підкинути мене до комендатури містечка. Іншого рішення не знаходжу, та його і не може бути. Армія... перед серйозними подіями. Гудеріан...

— Абсолютно точно,— захопився комендант, щиро вірячи в реальність капітана Браге. Надсилу приховувана іронія Лужінського тільки підкреслювала зусилля слабуючого від поранень.— Справді, готується другий, ще потужніший удар танкових з'єднань. Наші комунікації... Та, власне, капітанові розвідки це абсолютно зрозуміло: залізниця, два таких мости... Хайль Гітлер! Авто чекає біля комендатури. Коли буде потрібна моя допомога, прошу подзвонити від коменданта Дейка.

Фріц Дейк чекав капітана армійської розвідки, граючись пакетом. Аж на поріг будинку вийшов, надживаючи. Вперше йому випало мати справу з тими пронозливими офіцерами оперативної служби дійової армії і кортіло якомога скоротити цю випадкову зустріч. Тилова служба — теж не мед, але в ній закладена цілковита гарантія вціліти ще на землі. А цей капітан Браге,— комендант блискавично поглянув на конверт, щоб лише прочитати першу частину прізвища,— цей капітан Браге з'явився тут як докір тиловикам. Скоріше б його здихатися.

В голові немов паколом хто забив ще і те українське прізвище — Шостопалько...

Який Шостопалько, де він зустрічався вже з цим прізвищем? Ліс, шляховий загін, шофер авто...

Щось підказало йому знов, що з тим посланцем слід було б докладніше порозмовляти. Але... Ось і капітан розвідки! Рука рвонулася під козирок, уста в усмішці.

Взявши пакет, капітан лише трохи одвернувся від Фріца Дейка, розірвав недавно ще раз заліплений пакет капітанові Браге і, зіжмакавши його, поклав до кишені нового кітеля, одержаного у вокзального коменданта. На той же негайний папірець капітанові Браге, який уже читали з Шостопальком у лісі, коли домовлялися про цю операцію, поглянув з такою серйозністю, що Фріц Дейк мимоволі аж виструнчився. Лужінський, як годилося розвідникові, досить підозріливо глянув на коменданта. Потім ще раз зосереджено перечитав знайомий документ, в душі пройнявшись захопленням такою "чистою" роботою Шостопалька, і спочатку ткнув його до кишені, але відразу ж і видобув, разом з конвертом пошматував на дрібненькі клапті. Лише мить спинив погляд на застиглій постаті коменданта, козирнув йому забинтованою рукою і пішов до авто.

Тільки коли авто рвучко рушило в напрямі мосту, Фріц Дейк глибоко і полегшено зітхнув. З цими оперативниками краще не зустрічатися так близько — наскрізь бачать, прокляті.

Комендантське авто повернулося на вокзал лише через годину. Шофер доповів комендантові вокзалу, що відвіз капітана аж до руїн села за лісом, де він вийшов з авто і звелів йому повертатись. Усе це здалося настільки звичайним у такій шаленій війні, що обидва коменданти стратегічного містечка навіть і на мить не замислилися над поведінкою пораненого оперативника. У кожного свої турботи перед цим могутнім наступом.

А капітан лише провів очима авто, з якого тільки-но вийшов і відразу ж пірнув у ліс, повернувся назад понад шляхом і зустрів Віктора, а згодом і Шостопалька.

— Фу-у, матка боска... Ну, все гаразд, дякую, пане Вадим! Мусимо коли не цієї ж, то наступної ночі пустити в повітря обидва мости — гітлерівському командуванню відомо, що вони заміновані. Пакгауз станційний варто б лише запалити, бризнувши в кількох місцях бензином. Оперативні склади!..

— Завдання серйозне. Чи спроможемося його виконати з такою нечисленною групою людей? А спромогтися мусимо! — замислився Віктор.

— Мусимо! То є мова в нашому характері. Надто легко їм вдалося загарбати цілу Польщу, майже всю Західну Європу. Комендантські медики встигли все розп'якати за ті кілька годин мого перебування в них. Треба лише знайти вірну місцеву людину.

— Є така людина, товаришу!.. — похопився Віктор. — На вокзалі працювала, зараз у нас.

— Чудово! А звати мене Стась. Я втікач із гестапівської тюрми, Станіслав Лужінський, прошу. Пан

Вадим нарядив мене в капітана Браге з оперативної розвідки гітлерівської армії,

тепер небіжчика... Цілком згоден, що маємо негайно ж іти до командира партизанського загону і діяти. Мусимо негайно ж діяти!

Наступної ночі наші сапери виконували наказ генерала Дорошенка. Зловісна і напружена видалася та ніч!

Христина цілий день була в селі, навідувалася на станцію, мудрувала з станційною адміністрацією, залучивши до того і свекруху. Комендантська охорона станції і мосту двічі проганяла жінку з території станції. Про свою "службу" в багажній конторі все домагалася довідатись настирлива молодиця. Ледве на ногах трималася, повернувшись у загін надвечір, неймовірно пахла гасом...

Маруся тримала зв'язок з усіма, дітей відвела подалі в лісові хащі. Віктора послала в якийсь хутір по харчі та людей до загону завербувати. Чимало їх лишилося в селах: мобілізація запізнилася, а самим виїхати в глибокий, тил не пощастило, війна раптово захопила всіх.

У затінку оточили командира, запально радилися, мудрували, чекали ночі. Вона і надійшла, похмарена, заквашена. Швидкі хмари час від часу щільно закривали ущерблений місяць та зірки. Тоді ставало поночі під биками мосту, як у льоху. Десь поверху на мосту проходили назустріч один одному озброєні автоматами вартові. Вряди-годи скрипіли наслані на шпалах дошки від ритмічного крокування вартових.

Обидва сапери ще з дня непомітно проповзли між кущами, ризиковано добираючись до берегової опори на протилежному від станції боці мосту. За ними назирці з гранатами і автоматом продирався "прикриваючий загін" — Вадим Шостопалько та Стась Лужінський.

В густому чагарнику глоду, спеціально насадженому поверх закладених мін з обох боків опори, Старовойтенко розшукав свої кінці.

Старанно розмотав ізоляцію з них, зачистив і прикріпив спочатку до одного заряду, потім, вичекавши зручну хвилину, проліз і до другого. Працюючи, сапери ніби і дихання своїх прикриваючих чули з найближчих лісових хащ на кручі-березі. Детонатори, принесені з собою, Старовойтенко приєднував з такою любов'ю господаря, що Телегін аж нервувати почав.

— Лизни на додачу! Як тещі догоджаєш...— шепотів. сам до себе, весь час дослухаючись, щоб не прогавити якогось сигналу своїх прикриваючих.

Двічі змінювалися вартові на мосту, щось бубоніли над головами в саперів. Лише на якусь мить завмирили сапери на час зміни вартових на мосту і знову в'язали свої пекельні вузли на з'єднаннях мін та запальних механізмів.

Десь гавкнув пес на комендантському дворі. В проваллях відгукнулося луною, неначе той пес озвався ось тут, майже над кручею за спинами саперів. Чути, на станцію прибув поїзд з двома паровозами. Найкраще було б саперам відходити з-під мосту під шум поїзда.

Знов гримотнув поїзд на станції раз, удруге і рушив.

Вистрибнувши з кручі на скелю, зарослу колючим глодом, сапери подерлися навскоси від річки. На останньому виступі берегового каменя почули:

— Дай руку, сапере! — Шостопалько підтримав Старовойтенка за руку і допоміг видертися на скелю. Телегіна вже підбичовував Стась, вхопивши його просто за шинель.

Чорним проваллям маячила під ними річка, позаду чорніло мереживо мосту. Десь за два кілометри річка повертає ліворуч, до райцентру. Там височить і другий об'єкт саперів — шосейний міст. Але то вже на інший час. Телегін запевняє, що під тим мостом досить лише підв'язати на прольоті пару "сережок", і міст опиниться на дні річки.

— Та чорт з ними, з твоїми "сережками", давай скоріше.

Телегін увімкнув струм від батареї. Зір різонула світляна блискавка над глибоким руслом ріки. Як на долоні висвітлила черево річки, гостре, нависле каміння, чагарники глоду.

— Господи благослови!..— на повний голос вимовив Старовойтенко свій саперний жарт. Жахний, подвійний вибух, що струснув повітря й землю, поклав усіх в кущі. А в наступну мить вся група була вже на ногах і що є сили неслася геть у хащі лісові, подалі від місця вибуху. Позаду вже лущало гілля, падало каміння, грудки землі.

Перша операція партизанського загону "Кленовий лист" закінчилась успішно.

9

Минули перші півтора місяця перебування чотирьох піонерів та пораненого фашистського льотчика на безлюдному острові Юних лєнінців. За цей час полонений трохи видужав, він уже підводився і міг цілими годинами висиджувати, чекаючи своїх рятівників, які наполегливо працювали на будівництві хати. Олег змайстрував з дерева "вічний календар" і пильно стежив за днями, переставляючи цифри. По тому ж календарю і відмітив Горн час свого перебування в цьому не найкращому з існуючих на Світі "госпіталі".

Льотчик чудово вивчив за цей час кожного з чотирьох своїх рятівників і не міг віддати комусь перевагу в ретельності пильнування та догляду. Хіба що Ваня Туляков, будучи трохи старший, найстрогіше поводився з полоненим. Та Горн і сам ні на мить не забував про своє становище полоненого, якого відходжують вороги, дотримуючись міжнародних правил ставлення до пораненого. Він пам'ятав тверду обіцянку рятівників, що після повороту на рідну землю вони здадуть його органам, яким належить у країні право порядкувати з полоненими. Про те, як хлопці спроможуться зробити це, перебуваючи на острові і не маючи будь-якої перспективи врятуватися з нього, полонений не думав. Обминав у думках і ту обставину, що ці четверо — лише хлопці. Він, доросла людина, досвідчений військовий льотчик, легко міг вийти з їх підлеглості. За інших обставин, напевне, так би й повівся Горн, але по відношенню до своїх рятівників льотчик не хотів цього робити. Голодні, закинуті нещасною долею та злою волею його ж співвітчизників, радянські діти не залишили його вмирати. Від свого рота відривали ту рибину чи горіх, возилися з перев'язками, переносили пораненого з місця на місце, рятуючи йому життя. Для чого? За віщо? Урятувати на

лихо собі вбивцю?

Аж заплющив очі від таких дошкульних думок. Ні-і! Закони життя на тому збісілому континенті, тваринні закони він мусить забути тут. Забути і не згадувати.

Він гаразд пам'ятає їхню обіцянку перевиховати його, "людиною зробити". А це звучало вже якоюсь перспективою! На цих гострих думках і застали його хлопці. Прибігли веселі, захекані після наполегливої праці на будівництві хати.

— О! Болящий наш кацо вже і без лікарського дозволу встає,— вигукнув Юра, перший доскочивши до куреня.

— Пусть прощайт міне товарищ дежурний. Я уже сібе могу ходіл,— цілком серйозно мовив поранений.

— Чудово! Це полегшить і наш клопіт, гер Горн,— сказав Ваня.

— Не нада гер! Хочу... ім'я! Товаріщ.

— О ні, це треба заслужить! Як, хлопці, дозволимо полоненому звати нас на ім'я? — запитав Ваня.

— А по-моєму... Як відповідальний за полоненого,— розмірковуючи почав Олег,— я б дозволив.. Звичайно, в тому разі, коли він щиро...

— Я син шахтен работник єсть, отец пролетаріат. Моя служба — воєнські дисциплін... Но я шахтен работник син. Рур...

— То що ж, друзі, дозволимо? Аж почервонів чоловік...

— Може, з нещирості?

— Та дозволимо, один чорт. Чи ти знаєш, коли йому можна повірити, а коли ні? — першим згодився Роман.

— Усе одно дозволяти доведеться. А може, й дійсно він... щиро! Я — за! — підтримав Олег.

— І я!

— Це не означає повної амністії,— звернувся Ваня до полоненого.

— Я вооль, генозе, товарищ! Амністія біль уже. Ві жізен мне далі, ето єсть колосальні амністія! А суд... суд я сам сібе уже виносіл. Я не фашист. Я немецкі льотчик. А рускі польшефік... сам пріду ему на суд. Прошу веріте міне... За Гітлер воевать уже нет, нікагда! Умірайт готов, но не за Гітлер,— і сам злякався таких гарячих своїх запевнень.

— Аж сльозою пройняло. Якщо бреше, то... він артист! — шепнув Юра Тулякову.

Полонений розхвилювався, впав на свою постіль, вимощену з сухого сіна.

— Давайте говорити серйозно,— знов почав Ваня по паузі.— Життя складне, безперервна боротьба за те життя! Підтримувати пораненого — наш обов'язок, бо ми радянські люди. Але утримувати ворога, згодьтеся, не варто. Отже, угода: працюємо всі на умовах острівної комуни. Згодні, будете щиро дотримуватися тої угоди і ніколи не хапатися до зброї, ніколи — значить, повне перемир'я між нами. А після повернення до Радянського Союзу здамо вас як полоненого... Так, хлопці?

— Так, Ваню. Там розберуться.

— А зброю ми таки приховаємо,— докинув Юра.

— Так єсть, товарищ Юра. Автомат етой рука не коснуться в моя жізен на остров, клянусь! Хочу работаю цузамен, вместе.

В той день, коли минуло два місяці їхнього перебування на острові, хлопці перебирали в пам'яті все своє життя за цей час. Вони не скаржилися на труднощі острівного життя. Робінзони... Ваня віддав належну шану відвазі товаришів, хоч, мовлячи про неї, жодним словом не натякнув про те, як він сам відважно рятував Романа в океані.

Потім уже порятунком ставало все їхнє життя. То була боротьба за життя: зогнила рибальська сітка розлізлася при першій же заході, ледве втримавши заплутану в пацьорках одну рибину. Довелося самим не вмючи в'язати якесь подіб'я рибальської снасті. Розсукували стропи німецького парашута, вчилися нескладного мистецтва в'язання сіті...

Тепер, крім вареної риби, вони вже мали ожину, дику вишню і навіть недозрілі горіхи. Юра запевняв, що через місяць дальшої наполегливої боротьби і праці у них буде справжня горіхова олія! Великий дуб-прес накопили, прилаштували клинню, жаровню склепали з шматків жерсті...

Щодня всі старанно працювали на будівництві хати. Лишилося тільки накласти стелю, вкрити, зробити якісь двері. Спорудили навіть нари і піч з хитромудрим виводом диму, щоб маскувати багаття.

Кожен з них знав усі щоденні турботи з будівництвом, рибною ловлею, пораненням. А здобування солі з ропи, яку розшукали в горах! А навчання Романа плавби! Над цим вони клопочуться кожного ранку. На хвилі океанські витягають довгу важку суху деревину, біля якої й кидають Романа далеко від берега. Спочатку було важко учневі. Високі хвилі часом захльобували Романа, ледве встигав ухопитися за рятівну деревину. Але наполегливо, щодня по кілька разів бовтався в невгамовних хвилях океану.

А вчора вперше Роман сам зробив досить сміливий заплив без колоди. Отже, перемога!

На острові, як видно, в мирний час бувають тільки рибалки з континенту. Кілька видів дрібних птахів, напевне, випадково забилися сюди і акліматизувалися в умовах суворой острівної природи. Жодного звіра, крім ящірок і мишей у лісі.

Щоправда, хлопці одностайно зійшлися на думці, що на острові таки є полоз. Він живе з того боку острова, певне, ловить рибу в затоці й далеко не відповзає. Ніхто його не бачив. Але, побачивши над затокою дерево з, на диво, вичовганим стовбуром, друзі прийшли до висновку, що то і є сліди полоза, який полює з дерева за рибою.

Там же поблизу знайдено й другу стоянку рибалок. Весло, сокира, жмути дроту, казанок. Та й ця знахідка не змінила думки хлопців. Вони були переконані, що біля затоки таки є лігво полоза, намагалися поки що обходити те місце.

Надійшла осінь. Горн уже ходив, без утоми працював на будівництві разом з хлопцями, заробляв довіру в них. Вечором був у тому ж незалежному, до деякої міри побратимському настрої і довго розважав Олега на варті. Адже хлопець — теж авіатор, вів літака, коли Горн намагався його розстріляти. В тому смертельному змаганні не

було переможця, вони порівнялися...

Досвід дорослого хлопцям дуже згодився. Тепер вони спали у власній хаті. Для нічного вартового знадвору зробили зручний ослін, на якому так приємно, по-домашньому сиділося в хвилини відпочинку. Дверей ще не було, для них тільки приготували очерет і розклали його сохнути на сучкуватих підставках. Це теж ділова порада полоненого німця.

Цієї ночі вартував Олег. Він не сидів на ослоні. Як тільки в хаті затих гомін, Олег встав і, сповнений думок, почав ходити навколо. В руці тримав пістолет напоготові, на ремені — фінка. Нічого не боявся. Та і позивали вже до того, що на острові зараз їх мусять страхатися, хто з боязких. Навіть думка про полоза поволі відходила геть, нічим не хвилюючи вартового.

І раптом почув глухий відгомін грому. Невже таки піде дощ на не покриту дахом, хату? За весь час їхнього перебування на острові тут випало лише кілька невеличких дощів. Власне, в горах вони, мабуть, були більші, коли судити з ручаю. Він набухав, обертався в цілу гірську річку, навіть викочував із їхньої загати каміння, женучи його геть у своєму бурхливому потоці. Але ж то було літо. Напевне, в цих широтах саме осінні й зимові місяці мають бути багаті на, дощі.

За час перебування на цьому острові щось два чи три рази чули хлопці громовицю. У цих раптових громах відчулася неминуча зміна пори року. Але ж дивно — на небі жодної хмаринки! Крізь гущавину дерев миготіли зірки. Вартовий попростував на край ставка, де розходилися віти дерев і можна було побачити широкий обрій неба.

Грім то заглухав, то знов озивався десь здалеку. Коли ж Олег дійшов аж до берега океану, страшна догадка промайнула в нього: бій... Великий океанський бій триває десь там, у безкраїх водах!

Хлопець озирнувся в бік свого житла. Там сплять товариші й не чують тої боротьби... І німець, мабуть, також спить. Поговорити б, поцікавитись, як він ставиться до тих зітхань зарядженої війною рідної землі.

Німець, може, тільки й чекає, що ось-ось викинеться на острів якийсь десант з фашистського корабля. Мстиві гітлерівці чи й повірять Горну про мирний характер піонерської стоянки на острові, якщо б і спробував він їх умовляти.

Фашисти захочуть довідатись, як ці радянські хлопці опинилися на острові. А чи й буде Горн захищати їх, хоч вони і врятували йому життя? Можливо, і сам поквепиться розповісти про чеха, про загибель свого найкращого напарника аса-нічника.

Збуджений Олег швидко рушив до стоянки. І знов почулися немов залпи гармат, тяжкі мінні вибухи, які котилися разом з океанськими хвилями. В уяві малювалося, що й твердь островця вже ворухиться під ногами.

Збудити товаришів? Для чого? Щоб поглузували з його боягузтва? Покаже й Горну, як далеко ще йому, юнакові, до тої межі дорослого, якої лише з випадку він досягнув був під час повітряного бою. А за тою межею віддалені громи вже не вчуваються фантазливими гарматними залпами...

Ні, не буде він тривожити сон товаришів. Нехай сплять.

Незабаром усе стихло. Як не прислухався хлопець, до землі вухом припадав — навіть віддаленого грому вже не почув. Тільки шумів океан.

"Цілком можливо,— міркував Олег, мобілізуючи всі свої знання про морські бої,— що в океані таки був той далекий бій. Може, і зараз він триває, тільки вже рукопашний. Зійшлися кораблі, матроси баграми вчепилися за борти..."

І засміявся. Це все бачив у кіно. Якийсь піратський корабель напав на торговий. Берданки, багри, беззбройні пасажирки... А в океані тепер сходяться броньовані крейсери. Які там багри, рукопашний бій? Величезні снаряди, убивчі торпеди, тонні авіабомби. Тут тобі близький і далекий бій.

У цих думках минали хвилини, години, коротка літня ніч. З думок про фугаси, про торпеди Олег непомітно перекинувся на село Новосілки за Дніпром. Береза в дворі за хатою. Березу видно здалеку. Її садовив Олегів батько. Із сусідою Андрієм Дорошенком вони посадили в той день, коли вступали до восьмого класу школи, два деревця. Батько — березу, а Дорошенко — дубка. Батькова береза он якою вже виросла, а Дорошків дуб у корінь міцніє і досі ніяк не вкряє хати розлогими вітами...

І в тому мати бачить символічний зв'язок з долею обох садівників. Андрій Дорошенко по військовій лінії пішов, коренем зміцнів, генералом став. А батько... Батько — інженер-механізатор, до директора МТС виріс, а потім тяжко захворів на запалення легенів. Тепер постійно з лікарями має справу, на курорти їздить. Як ота береза спалахнув: високий, стрункий чоловічина, з розумними очима. Коли хворів, завжди говорив: "Олег, синку, ми з тобою хіба ж такі діла творитимемо!..."

Коли б він знав оце, що його Олег вартує ось на безлюдному острові, в громовицях нічних відчуває океанські бої. Коли б знав те його хороший батько.

Але ж батько тепер теж воює... Що з ним? Коли б його син... більший був. Олег навіть не помітив, що ті думки висловлює уже вголос.

Згадав і генерала Дорошенка. Ще й минулої зими заїздив він до Новосілок, гостював у батька. Бойовий генерал. Олегові порадив добре вчитись у школі, "як батько твій учився!"

Всі думки чомусь зосереджувалися навколо особи батька. Але ж мати! Вона, певне, плаче, не знаючи долі сина.

Тут, на острівку, дні і ночі мінилися майже раптово. Не було довгого замріяного вечора з димком із димаря чи з кабиці, який ледь-ледь губився у вечірній сутіні. Не було тут і росяної зорі, коли прозорі тумани здіймаються над гладдю Дніпра перед сходом сонця. Тут, як тільки сонце ховалося десь у хвилях океану, кинувши останній промінь на прощання, темрява невмолимо квапилася напосісти, і свіжість ночі змушувала шукати тепла. А ледве зажевріє ранок у стуханні зірок, лісом потягне вітерець, упаде роса,— стрімкими пасмами променів пропишеться небозвід і, неначе висмикнуте за ті пасма, вискочить ополоскане океаном, багряне сонце.

В таку пору найсолодші сні заколисують наших робінзонів. У таку пору засинає іноді навіть вартовий.

Та в цей ранок Олег не сів навпроти сонечка, що пробивалося поміж стовбурами

дерев.

Через годину воно вже мало сховатися в рясних шапках дерев. Щоб вигрітися на ранковому сонечку, хлопці завжди виходять з лісу на те місце, де Ваня пропонував будувати хатину. Поглянувши на стрімкі пасма по небозводу, Олег пішов на берег і рушив до пляжу, щоб раніше за всіх прийняти ранкову освіжаючу океанську ванну. Це стало в них звичкою, якої всі дотримувались, незважаючи на погоду. Пройшов аж до колоди, з якою Роман учився колись плавати, і, роздягнувшись, поклав на неї кітель. Зняв годинник з руки, озирнувся ліворуч, потім перевів очі праворуч, аж туди, де за поворотом слалася коса. Та сама коса, на яку вони викинулися після нічного бою в повітрі. Озирнувся і завмер. Інтуїтивно вхопив з деревини тільки-но покладений кітель, ледве годинника не випустив з рук. Дух йому захопило. Так і завмер, як паралізований.

Біля коси, ледве погойдуючись,— видно, застряв на міліні,— стояв корабель. До нього, мабуть, з кілометр, та хвилі скорочували цю відстань. Вранішнє сонце яскраво висвітлювало якісь загальні контури. Але ж які то контури!..

Олег у цю мить розумів, що його загострені від несподіванки відчуття фіксують надто підкреслено кожну деталь. Може, ніякого корабля й немає на хвилях, а тільки міраж — наслідок нічних фантазій та мрій. Не було ж на океані ніякого бою, лише громи, звичайні атмосферні явища! Адже корабель мусив би стояти собі рівно на якорях чи й на міліні. А цей стоїть якось майже сторчма, занурившись носом. Чи ж і корабель? Певне, просто великий човен, баржа або катер. Мабуть, таки катер.

Стоїть, занурившись носом у воду, високо піднявши другу свою половину крутим нахилом, що аж гвинти стирчать зверху. Неначе посудина летіла з небесних просторів та так і завмерла, вткнувшись в океан.

І жодної живої істоти на ньому не видно. Олег озирнувся. Може, люди висадилися на берег.

Мимохіть заціпнув пряжку годинника на руці, накинув кітель і, міцно затиснувши пістолет у руці, крадькома пішов ближче до коси. Адже він тепер господар на острові, хто знає, що це за люди. Теж, певне, війною закинуті сюди, на безлюдний острів. А може, вороги?

— Треба було б побігти і розбудити хлопців,— міркував уголос.— А цей океанський прилив? Підніме воду, зірве з мілини, понесе! І скажуть хлопці — хизуєшся, вигадуєш...— З якоюсь блискавичною рішучістю та відвагою озирнувся на острів, на широку піщану косу.

Коса була порожня. Жодного сліду на піску. Людей на цьому кораблі, мабуть, уже не було, коли його хвилями винесло на міліну. Значить, таки не грім, а гармати гриміли вночі. Там, в океанських просторах, був бій, загинули люди, лишивши по собі тільки цей жалюгідний уламок.

"Уламок" погойдувався на хвилях, стоячи майже сторчма, занурившись у хвилі океану, які заливали навіть рульову будку. Два гвинти ще чіткіше вирізьблювалися, висвітлені сонцем. Ялові в мертвому спокої, неначе на посміх причеплені під охвістям човна. Від ударів хвиль катер погойдувався, немов засвердлюючись у міліну.

Щоранковий океанський прилив мав ось-ось розпочатись. Зранений катер зніметься з мілини і зникне в океані. І не повірять хлопці, що бачив їхній вартовий катер...

Треба пливати до катера, роздивитись, тоді до хлопців. А що як не допливу? Не допливу?.. Він, Олег, не допливе?! Ще раз озирнувся, чи не підслухав хто його хизування. Та... дурниці! Он і Роман як уже плаває. А Олег же його вчив.

Отак, відкинувши всі сумніви й вагання, підбурюваний юнацькою цікавістю, Олег відважно рушив у хвилі океану. Одяг, зброю та годинника відніс подалі, куди не досягають щоденні приливи.

Не озираючись на берег, Олег енергійно брався до катера. Часом висока хвиля затуляла від нього той трофей. Зате коли хлопець видирався на неї, катер ставав перед очима як на долоні. Та це ж не катер, а... цілий дредноут! Хвилі, обмиваючи берег острова, різали навскоси, як птиця крилом. Треба думати, що розбитий у нічному бою катер десь цілу ніч гнало цими хвилями, аж доки не посадовило на мілині. Могло б і пронести мимо, коли б ішов на якихось сотню метрів далі від острова.

Олег устиг простежити за ці хвилини думкою за всім отим нічним боєм. Проспав його, прокляття! Та все одно буде про що розповісти друзям, буде! В нічному бою десь далеко в океані — він це уявляє тепер уже повністю — катер не витримав. Команда залишила його. Може, якесь інше судно взяло її. Звичайно ж, були і вбиті, їм хвилі стали домовиною... А катер підхопила хвиля і погнала його, перекобоченого, від місця бою.

"А може, там хтось є? — блиснула лясна думка. — Може, катер ще шукатимуть удень?" Але повертати на берег від тої думки означало впасти в очах друзів, і Олег ще з більшим завзяттям поплив до катера.

Тепер перед ним зовсім близько гойдався справді цілий корабель. Чорні кружала ілюмінаторів по борту блискали, відбиваючи яскраве сонце, засліплювали хлопця.

Починався прилив. Олег помітив, що зранений катер гойдається вільніше. Вода підніметься на добрих півтора метра. В таку пору хлопці старалися не бути в хвилях океану.

Підпливши збоку до зануреного в воду корабля, Олег ледве вхопився за капітанську будку. Хвилі в цьому місці якимсь дивовижним смоком погрозливо відсмоктували хлопця, не даючи йому змоги видертися на будку.

Та видерся! Аж тепер відчув, що непритомніє з перенапруги.

Прочумався від надто сильних поштовхів і гойдання катера. Здавалося, корабель зірвався з якогось припону, що тримав його на мілині. Олег уперше озирнувся на острів. Холодний страх затис його серце. Звідси до острова було далі, аніж здавалося, коли дивився з берега.

Вода вже потроху заливала нижню смугу довгої коси острова. Олег відчув, що катер не спирається на тверду підшву океану, безсило гойдається на хвилях, задерши корму.

Хвилі підштовхували його навскіс до берега. Проте Олег розумів, що цього замало, на такому курсі катер до острівця не потрапить. Треба, щоб його посувало хвилею просто на острів. Інакше прилив тільки допоможе йому перекинутися через мілину

коси, і тоді хвилі понесуть понад островом на відстані трьох-чотирьох сотень метрів і геть спровадять на океанські простори.

В найближчому до острова місці Олег зможе зіскочити і впливти, та цього мало. Треба утримати цю посудину! Але як?

У цю клопітну мить і почув, а може, знову здалося, як і цілий ранок: десь ніби над головою чи то заскрипіла обшивка, а чи й справді застогнала, надриваючи сили, поранена людина. Хвилі так вільно граються немічним катером — напевне, скрипить посудина. Олег став на похилену палубу. Підтягнувшись на руках, видерся аж за будку. Стогін чи скрип то затихав, то знов ніби повторювався. Так стогне людина тільки з останніх сил, умираючи. А катер кидало хвилею, підштовхувало то в напрямі острова, то зовсім у протилежний бік...

"Зачепити б за щось, хоч би за скелясте дно... Кинути якір і затримати катер на міліні, доки скінчиться відлив, доки прибіжать хлопці, прийде Горн!..".

Але, на своє лихо, Олег констатував, що катер так і не потрапить на косу. Прилив тільки допоможе пересунутися йому через піщаний переказ, і тоді хвилі швидко пронесуть катер побіля острова.

Озирнувся навколо. Низькі перила товстого прута були погнуті. Зенітний кулемет, мов кліщ, уп'явся в палубу, простяг знівечену смертоносну цівку не вгору, а кудись убік. А якорі, здається, завжди приладнані мусили б бути на кормі. Чи, може, в катерів вони на носі?

О, знову стогін! Тепер Олег ясно почув не скрип, а немов людське знесилене зітхання... В цю мить катер кинуло хвилею, і хлопець побачив спереду гармату, а за нею — трос, намотаний на вал. Трос, а не ланцюг! Якорі ж чіпляють на ланцюгах...

Трохи далі спостеріг на палубі щільно закритий круглий люк.

"Люк задраєно!" — згадав цілу "морську" фразу з кіно. Та вентиля люка були зверху.

Бризки хвиль не діставали до люка. Спробувати відкрити? Можливо, там конають люди,

І тепер уже виразно почув стогін, як писк відчаю...

Але ж треба щось зробити з катером. Ще десять-п'ятнадцять хвилин його нестиме до берега, а далі силою почне відносити геть від острова. Чи наскочить катер ще раз на міліну, а чи винесе його повз косу на глибинні простори? Хоч би хутчій прокидалися вже хлопці! Напевне ж підуть його шукати. Тоді помітили б катер і свого вартового на ньому...

Та берег був порожній. Хлопці спокійно спали.

"А що коли б дійти в воді аж до носової частини?.. Може, в таких кораблях якорів і зовсім немає?"

Розмірковувати не було часу. Тримаючись за гармату, потім за лебідку з тросом, Олег спускався в носову частину корабля. Глибоко вдихнувши повітря, якомога швидше занурився у воду, перебирав руками, хапаючись за погнутий прут перила. Несподівано натрапив ногою вниз біля борту на якусь розкарякувату річ. Боляче вразив ногу... І вже захлинався без повітря. Від свідомості, що повернутись назад тим

же способом у нього не вистачить часу, зробилося лячно. Тоді що було сили відштовхнувся ногами, поринув угору, аби швидше вискочити на повітря. Хвиля ще раз кинула його, ледве не захлинувся водою. Але встиг уже глитнути повітря.

І знову вплив до борту, поплазував до капітанської будки. Треба б спочити; та ж відчай охоплював хлопця. Катер от-от пропливе повз косу, вирветься на глибінь і помчить в океан.

Крізь розбите вікно заглянув у капітанську будку, потім заліз усередину. Прилади, манометри, блискучий нікель, важелі. Олег, як автомат, несвідомо хапався за всякі важелі, смикав ручки. Навіть великий годинник смикнув, ніби хотів його відчепити. Годинник показував дев'ять хвилин на четверту ранку.

"Стоїть, а чи так рано досі?" — і озирнувся ліворуч на сонце над самим острівцем. Стоїть годинник...

У цю мить велика хвиля гойднула катер з такою силою, що Олег відірвався од будки і мало не бовтнув спиною в океан. Падаючи, інстинктивно вхопився рукою за якийсь важіль з бронзовою ручкою і так смикнув, що він зрушив з місця і пересунувся в щілині з одного боку щитка до другого.

Мертвий катер ніби ворухнувся, щось глухо загримотіло під ногами. Хлопець лячно озирнувся. Але все було на своєму місці. Тільки палуба дрижала дрібним гримотливим дрожем. Знайшовши рівновагу, Олег натиснув важіль назад. Дрож зник. Знов смикнув на себе — загарчало. Значить, діє якась деталь корабля. Може, запасний мотор на акумуляторнім струмі?

Негайно ж припинити! Акумулятор, електрика... Де ті хлопці, соні нещасні?

Але коли знову поставив важеля на місце, весь катер так смикнуло, що хлопець ледве не впав. Якась догадка про те, що цей важіль може дати великий бажаний ефект, майнула в хлопця.

На щитку, в обох кінцевих точках щілини, по якій рухався важіль, великими літерами було вигравіровано слова: "Анкер +! Анкер —".

— Анкер — якір! — радісно вигукнув Олег, для певності ще раз повернув важеля до точки з плюсом. Катер, погойдуючись, надсильно видирався з хвиль, алене відходив далі. Олег навіть констатував, що катер у цю мить перебуває на добру сотню метрів ближче До острова, аніж раніше, коли він стояв на міліні.

Океанські хвилі штурмували його, плескалися з носу вздовж корпусу корабля. І чути було, як катер то зривався разом з якорем, то знову спинявся, ніби зачепившись за мілину. Здавалося, що під натиском хвиль він навіть випростався. Ще б вирівняти його трохи, на якісь там лічені градуси, і тоді можна сміливіше дертися по палубі аж до задраєного люка, звідки Олегові ще в перші хвилини його появи на борту почувся людський стогін.

Та варто було згадати про той стогін, як хлопець, не розмірковуючи далі, таки подерся до люка. Тепер Олегом керувало подвійне почуття—цікавість і страх. Груді розпирало від невимовної радості, що він таки застопорив якорем цей корабель. Хоч ранковий холод в океані трохи дошкуляв хлопцеві, та руки дрижали від хвилювання,

коли вхопився ними за один з вентилів задраєного люка.

Довелося лягти на холодний метал палуби, плечем допомагати, щоб клапан послунався його слабкуватих дитячих рук. Із скрипом таки зрушив перший клапан. Далі він пішов крутитися значно вільніше, навіть сам з розгону обертався на ціле півколо.

А' катер ще вище підносило на хвилях частіше почало зривати з якоря. Тепер Олегові вже неважко було Догадатися, що треба здовжити ланцюг якоря. Хлопець повернувся до будки, просто зсунувшись по палубі вниз. Лише мить потрібна була, щоб відвести важіль до себе на "плюс". Знов загуркотіло, задрижала палуба: десь розмотувався ланцюг. Катер поволі рушив за хвилею, відчувши волю. Олег ще раз повернув важіль, гуркіт ланцюга стих, катер відчутно смикнувся, мов сом на вудці, і спинився тепер уже намертво прип'ятий на здовженім ланцюзі якоря.

Нарешті знов добрався до люка. Відкрутив усі клапани. Про холод забув, душно йому ставало. До того ж і сонце пригрівало зверху. Легенький вітерець наносив бризки з хвиль повітряною росею.

Олег злегка смикнув люк на себе. Він ворухнувся, але знов ліг на своє облежане місце.

— Важкувато, бачу, і матросам поратися біля цього господарства,— вимовив і ледве не впав, рвонувши його з усієї сили. Люк був на завісі.

Аж тепер по-справжньому почув безнадійно гіркий плач, а чи стогін. Не розмірковуючи далі, Опустив Люк, аж грюкнув ним об палубу, і прожогом кинувся по трапу, ледве усвідомлюючи, що це він спускається в трюм корабля.

Матінко моя! Які тут хороми, в порівнянні з їхньою кам'яною будовою імені Романа Гордійчука. Всюди, здебільшого по кутках, валявся матроський одяг, збитий безперервною гойданкою корабля. Між ним — вистріляні гільзи, консервні банки, зброя.

А стогін умовк. Олег озирнувся навколо, ледве орієнтуючись у цьому перехиленому приміщенні. За трапом гойдалися на завісах розчинені двері і раз у раз, погойдуючись, жалібно скрипіли.

Он хто "плакав",— зробилося навіть соромно, що звичайний скрип обвислих дверей сприйняв за жалісливий плач.

Обережно, завмираючи від хвилювання, заглянув у ті двері. Там був одяг, консерви, книжки, посуд, зброя...

І знов той стогін. Не скрип, бо він не припинявся, а людський стогін. Кинувся до інших дверей, що тулилися збоку. Нікого. Навпроти — ще одні двері.

То де ж те живе, що так жалібно подає свій голос на порятунок?

Лячна тиша за ними. Тільки луни від ударів хвиль об залізо катера заповняли все навколо. Гарячково, вже із знанням справи, взявся відкручувати задраєні двері. Час від часу прикладав вухо, прислунався. І, весь тремтячи від хвилюючого нетерпіння, безстрашно відчинив двері...

Ледве не впав, вражений дивовижним видовищем. Міг припускати все: матроси

задраїли тут африканського тигра, виводок орангутангів, гримучу змію, заряджену міну-автомат, що вибухає, коли раптово розчинити двері. Але того, що побачив, не припускав.

10

Група Марії Йосипівни виросла в цілий партизанський загін. Але, крім бійців, у загоні були ще й діти. В тому ж лісі довелося отаборитися надовше. Розшукали зручне, майже неприступне місце на стику двох річок.

Кінчалися серпневі дні, відцвіло благодатне літо, прокрадалася пора жовтіючого листу, пора журавлиних ключів.

Міцно стали табором. Це зв'язувало бойовість загону Марії Йосипівни.

— Я згодна,— насилу відриваючись од власних думок, мовила Марія на пропозицію Віктора.— Але затримуватися далі на цьому місці не треба. Надходить осінь, підуть дощі. В оцих землянках з дітьми не всидимо. Та й фронт відходить усе далі, вже десь біля Дніпра. Після ліквідації обох мостів гітлерівці принишкли тут, кудись перебазувалися. Навіть залізнична комендатура виїхала. Може б, і пошукати їх треба, не давати спокою в тилах.

— Справедлива думка,— згоджувався Віктор.— А дітей треба поселити у Христининої свекрухи, щоб самим вільніше оперувати. Звичайно ж, шкодити їм, проклятим гітлерівцям, на кожному кроці нищити! ,

Марія Йосипівна немов прокинулася від якогось тривожного сну. Очі загорілися завзяттям, тим самим, яке допомогло їй ще в перші дні знешкодити вартового на залізничній станції, запалити фашистські бензоцистерни.

— Так, так, Вікторе. Нищити, проклятих!... Що чути з операцією "Автобаза"?

— Сьогодні матимемо звістку. Та я цілком покладаюся на Вадима, оперативний хлопець! До річч, зараз мусить зайти Станіслав, є серйозна розмова. Він повернувся з глибинної розвідки і вже збирається залишати нас.

Згадка про Лужінського знов повернула Марію Йосипівну до її найболючішої думки про дитину. Адже Лужінський так щиро обіцяв ще серйозно зайнятися цим питанням.

З-за дерев з'явився, як завжди, поголений, акуратний Станіслав Лужінський. Він квапився. Але не забув, побачивши командира загону, вихопити з уст цигарку, потушити її й сховати до кишені. В лісі-бо, та ще і на території розташування загону, ніхто не мав права залишати якісь сліди перебування тут людей.

— Ну, розповідайте, товаришу Станіславе. Ми так непокоїлися.

— І надаремне.

— Завдання ж у вас...

— Як і всяке бойове завдання, прошу. Словом, операція Вадима цілком доречна. Я ще не відаю, що саме він там натворив, бо мусив і сам... Але танковий парк у лісі горить, чотири танки і кілька штурмових машин підірвано. А головне, заповзятливий гітлерівець, командир загону, вбитий!

— Молодець Вадим! — не втримався Віктор.

— Чудовий партизан! Нагородити б...— захоплювалася Марія.

Лужинський перечекав ці репліки, озирнувся навколо, неначе боявся, що їхню розмову підслуховують. Марія вловила ту настороженість партизанського розвідника.

— Що трапилося, щось неприємне? — запитала.

— А ніч такого... Давайте зачекаємо, доки повернеться Вадим з загonom. Здається, старший сапер у цій операції потрапив у небезпеку... А тут ось що... Дозвольте, ми зараз лише втрюх... Навідався я до Христининої свекрухи...

— Ну що? Вона згодилася прийняти дітей?

— Стривайте, Маріє Йосипівно. Звичайно ж, згодилася. Тут, знаєте, зовсім інше...— Лужинський покопався в якихось речах в кишені і, нарешті, дістав невеличкий зім'ятий папірець. Розгорнув його і, трохи повагавшись, подав Марії. — Англійською читаєте?— запитав при тому.

— Що це? — злякано перепитала.— На жаль... лише німецькою і то — по складах, як то мовиться. Що ж тут, товаришу Станіславе? За Ніночку щось?

І зіперлася на стовбур сосни. Очима перебігала з пожмаканого папірця на Лужинського і Віктора. Світ пішов обертом. Довелося щільніше притиснутись до стовбура, щоб утриматись на ногах, не впасти від того запаморочення.

— Чудову свекруху маєте, Христіно! Таку б у розвідники вам узяти. Який папірець підхопила й зберегла! Негідник, лайдак... Переписав з нього на чистовик, а цей безпечно забув. А стара, нехай і з жіночої цікавості: за що ж такі гроші хапнув мерзотник,— підбрала... Копія телеграми про одну з мерзенних його справ, за яку, напевне, виторгував купу грошей.

— За Ніночку щось? — знов запитала, стримуючи тремтіння уст. Розуміла, що Станіслав докладно пояснює той жахний документ про її нещасну дочку.

— Так, Маріє Йосипівно. За Ніночку... .

— Що ж... що там написано?...— розридалася, благально переводячи погляд з одного на другого.

— Спокій, товаришу командире! Спокій і розважність. Ваша донька жива, а це не дрібничка в такій справі. Тут написано, щоб дівчину дбайливо приглянули в нейтральній країні. — Читайте, прошу вас... Я ж мати!

— Написано так.— Поляк узяв з рук Марії Йосипівни папірця і не кваплячись прочитав:— "...Дочку радянського генерала Андрія Дорошенка негайно переправити надійним засобом..." Чуєте? Надійним засобом! "нейтральний порт Сетубал"... Це Португалія, прошу, сусідка Іспанії. Пам'ятаю його, проклятий порт. Заокеанські миротворці зброю для генерала Франко привозили в той "нейтральний" порт. Знаю його, бардзо добре знаю...

— Значить...— тільки й вимовила Марія і ще більше зайшлася невтішним плачем.

— Спокій, кажу, спокій, шановний командире! Головне відомо: дівчина жива! А про решту ще спробуємо дізнатися. Тим часом скінчиться війна...

Десь збоку в лісі почувся стриманий гомін. До штабу загону поверталися з операції партизани. Це була диверсійна група Вадима Шостопалька.

А коли група повертається з бойової операції, сподівайся всього: і щасливої удачі, і тяжкої поразки... І в обох випадках готуйся прийняти поранених, почути тяжку звістку про вбитих...

Попереду групи з похиленою головою йшов Лука Телегін. Двоє партизанів за ним вели під руки пораненого Вадима Шостопалька. Наскоруруч забинтована голова, одне око ледве виднілося з-під пов'язки. Обмотана ліва рука висіла на шматтях сорочки, яку порвано було для перев'язки. Засохлі патьоки крові на плечах і грудях.

Вадим ледве йшов, підтримуваний двома партизанами. Автомат його висів на плечі сапера. Уважний погляд Марії Йосипівни встиг помітити, що в групі немає двох партизанів, у тому числі і молодшого сержанта Старовойтенка.

— Хай йому чорт, прибули! — намагаючись не показувати своїх переживань, перший мовив Телегін.

— Вірно, Маріє Йосипівно. Тягти, звичайно, тягне... Доповідаю, бо, мабуть, засну.

— А може б, потім доповів? — знов застерегла командир загону.

— І то правда, пробачте, товаришу... товаришу...

Шостопалько заснув. Уві сні тяжко стогнав, скреготав зубами, його віднесли у землянку Віктора. Марія Йосипівна обережно взялася змінювати пов'язки. Засвітили каганець з гільзи фашистського снаряда. До землянки зайшла Христина. Мовчки, із знанням справи взялася допомагати командирові загону.

— Ага, ага... фашисти прокляті... Мамо, не жалій його і не плач. Ми самі... самі впораємося... Ах, ключі від ЗІСа...— Вадим відкрив очі, озирнув присутніх.— Маріє Йосипівно, ключі в машині. Нехай Віктор...

І знов заснув, щось бурмочучи, доки й затих зовсім.

— Нікуди він не поїде,— ніби сама до себе промовила Марія Йосипівна:

— Та куди йому. Підлікуємо, тоді вже...— в тон їй півшепотом мовила Христина.

Марія озирнулася на неї, знаками показала мовчати і вийшла з землянки. Христина сіла біля ліжка пораненого.

Зіпершись плечима на сосни, стояли Віктор і Станіслав Лужінський. Мовчали, коли з землянки до них вийшла Марія. Десь осторонь тихо гомоніли партизани. Марія почула той гомін, постояла дослухаючись і пішла під сосни до Віктора й Лужінського.

— Журитеся? — запитала.— Обіцяли ж розповісти, Станіславе, що вивідали там у них.

Віктор перший хитнувся від сосни, втушив серйозність в очах, посміхнувся.

— Та тут, Маріє Йосипівно, ми ось радімося з Станіславом.

— Про що? Будьмо дорослі, Вікторе, давайте ні про що не радитись попід соснами. Нас так небагато тут. Вадимові зле, серйозне поранення.

— Рука? — спитав Лужінський, щоб якимось приховати те, про що тільки-но так гаряче сперечався з Віктором.

Та Віктор зрозумів, махнув йому рукою. — Тут, Маріє Йосипівно, інше... Вадима, очевидячки, доведеться покласти в селі, умовити якогось надійного лікаря. Це ми так і зробимо. Але... товаришеві Лужінському треба вже йти з загону за своїм партійним

призначенням, зірваним арештом. Може б, він принагідно поцікавився тією адресою, що... Ніночка...

— В Португалії? Що ти, Вітю...— Чи тепер час? У матері болить серце, але... товариш Лужінський має свої справи. Спасибі йому за дружню допомогу. І... нехай іде на своє завдання.

— Він сам собі господар у своєму партійному обов'язку.

— Не плутаймо його в мої особисті справи... Не час тепер навіть говорити про це... Якщо вже відомо, що жива, то...

— То треба перевірити що і як,— втрутився Лужінський, відштовхнувшись од сосни.— Я справді буду десь там і, як тільки матиму змогу, навідаюсь.

Він розумів Марію Йосипівну. Чи є мати, що Не згодилася б на які завгодно труднощі, навіть на тортури заради врятування свого дитяти! Коли Марія застала їх за розмовою, Віктор уже встиг розповісти Станіславі про її складну долю. Лужінський гаразд усвідомлював, що, крім нього, в загоні немає нікого, хто міг би допомогти командирові в цьому болючому питанні. І він вирішив обов'язково допомогти.

— Завтра вирушаю! — промовив Станіслав.— За сьогодні відпочину, план продумаю...

— Звичайно. А командир...— додав Віктор, коли Ма: рія відійшла.

— Вона мати, Вікторе. В цьому питанні Марія нам не командир.

На світанку третього дня лісом пробиралися кілька озброєних партизанів. Холодна паморозь хрумтіла під ногами. Високий, стрункий поляк виразно виділявся між бійцями, які його оточували. Лужінський був зодягнений тепер уже в якусь хвацьку чи то венгерку, а чи шляхетський однобортний піджак з смушевою оторочкою, здобутий у тому ж селі з допомогою Христининої свекрухи. На голові був якийсь кашкет — Віктор радив неодмінно замінити його, щоб не привернути уваги.

—

Я його просто викину в критичну хвилину,— буркнув замислений Лужінський.

Ішли здебільшого мовчки, визначаючи путь по зорях. Про кашкет на голові в Лужінського якось згадали ніби між іншим. Але відчувалося, що він турбував усю групу з самого початку, як тільки партизани вирішили супроводити поляка в такій клопітній, як назвала її Марія Йосипівна, дорозі.

Партизан, що йшов попереду групи, трохи пристояв, копирсаючись десь у спідній кишені, під шинелею.

— А оця штуковина вам не здасться? — озвався знайомим голосом... Це був сапер Лука Телегін. Він подав Лужінському чорний берет. Розгорнув на кулаці, ніби й сам замилювався.

— Берет? Чудово, товаришу! — зраділо вигукнув Лужінський, беручи берет з руки сапера.

Поляка обступили, приміряли берета, відкинувши геть кашкет.

— Ну що ж, товариші... Чуєте шум авто? Повертайтеся, а ми з Лукою підемо далі. Якщо треба буде — інсценуємо мою втечу. Капітана прогавили, і він утік! Отже... Далі

ми йдемо лише з Лукою. Ви повертайтеся.

У франтовитому чорному береті Лужінський тепер скидався на типового інтелігента середньої Європи.

Прощався, як з рідними. Вікторові довше тиснув руку, ніби мовчки розмовляючи з ним.

— Неодмінно постараюсь дати про себе знати. Будьте певні, товариші, я завжди пам'ятатиму і відчуватиму ваші гарячі прагнення щастя й успіхів у нашій спільній боротьбі. Коли ж...— Лужінський замовк, махнув рукою і бігцем догнав Луку Телегіна, який мав довершити його відрив од партизанської групи.

— Наче в могилу спорядили чоловіка...— висловився хтось з гурту.

Тихо відкашлявся інший. Трохи постояли, прислухаючись. До кожного бійця в загоні звалили, як до рідного. Та й боець із Станіслава особливий. Боровся в Іспанії, знає мови. З його досконалих розвідок партизани завжди знали, чим дихає ворог.

Над головами тихо шелестіло верхів'ття дерев та десь далеко, як притухаюча гроза, двигтіли громи війни.

Чотири ночі йшли, щоразу дужче поспішаючи. Вдень, коли й не спали, то "вимудровували", як висловлювався Лужінський, собі харч. Навіть звикли, Що ідуть удвох по розбурханому світі. За ці дні жодного разу не згадали, що сапер мусить же десь інсценувати оту втечу "польського біженця".

Аж п'ятого дня, в сніданкову пору, біля населеного пункту за річкою, на відкритому шляху прощався Станіслав Лужінський з Телегіним.

— Ну Що ж, друже;.. Дякую за товариське виряджання, за дружні остереження. Марії Йосипівні передайте моє вітання і неодмінно заспокойте. Скажете, пішов бадьорий, упевнений, хоч самі бачите, як далеко мені до того спокою. Скільки різного діла переробити треба, ховаючись від цих іродів, та якого діла! Мені б оце десь тут, на батьківщині: Але ж моя батьківщина, як і її сини, в запіллі...

— Ради діла ж ідете,— помірковано мовив росіянин.

— Звичайно,— розвів руками.— Кожен з нас має виконувати свої обов'язки громадянина.

Лука довше затримав руку поляка. Щось міркував чи по-своєму добирав сказане Лужінським.

— А знаєте, давайте... не прощаймося. Піду я з вами далі,— нарешті доказав свою думку партизан.

— Зі мною? А дисципліна? Що можуть подумати в загоні про... про нас обох? — забідкався поляк.

— Та що б не думали. Про такі діла треба добре міркувати... Ходімо далі. Тільки ж обминаймо ці кляті пристані. Ви ж туди, до того міста?

Лужінський лиш на мить пристояв, знизав плечима. Потім узяв бійця за руку і що є сили потис її. Мовчки рушили далі, обходячи на світанку селище біля пристані.

Десь з другого боку селища перейшли кладкою ручай, що вискочив з переліска, пронизав очеретища та кугу і перетнув те селище навпіл.

— А може, окупантів тут немає, га, сапера? — тихо запитав Лужінський уже з другого боку ручаю.

— Зараз побіжу розвідаю,— в ту ж мить запропонував Телегін, уже готовий іти на розвідку.

— Не треба, друже. Пам'ятаєте умову: тихо відійти од партизанської групи, щоб приховати мій зв'язок з нею?

— Пам'ятаю,— згодився Лука, підіймаючись на крутий берег з другого боку.— Майже тиждень ідемо тихо, до Польщі підійшли...

— Куди ж ви, стривайте,— гукнув Лужінський, відчувши, як раптом обірвалася мова сапера. Обернувся, заговорив, не вірячи й сам у потребу того вговорення.— Нам же треба до лісу, відпочити. Давайте понад ручаєм, попід кручею...

І замовк, проводжаючи сапера стомленим поглядом. Телегін пішов не оглядаючись. От і попрощалися... Дальша допомога Телегіна в його складному житті не реальна, а риск збільшує вдвоє.

Відчув, як теплим почуттям огортається душа від тих останніх слів партизана: "До Польщі підійшли!"

Ручай круто завернув до лісу. Стрімкий берег поволі спадав, ширшала долина ручаю. Починався рідкий, запашений худобою вільшник, березняк. Зашелестіло пожовкле копійчане листя осики під ногами. Лужінський зайшов у гущавину лісову, розшукував зручний затишок для відпочинку до ночі, яка вже огортала його самотнього...

Зима наздоганяла Станіслава Лужінського, та так і не наздогнала. Зайшовши в те перше польське місто вночі, він вночі ж і залишив його кількома днями пізніше. Залишив уже і не Лужінський, яким називався колись в Іспанії, в інтернаціональній бригаді, і не Станіславом. Цього разу йому знову пощастило натрапити на своїх людей в окупованій і тероризованій гітлерівцями Польщі. Ризикуючи життям, вони своїм патріотичним обов'язком вважали здобути "бездоганні, хоч і абсолютно липові", як мовив один з них, подорожні документи. Під тим новим ім'ям "співробітника особистої канцелярії Еріха Коха", Лужінський і вирушив у подорож до Рима, через Грац в Австрії. Товаришам пощастило сфабрикувати Станіславові документ, за яким він виконував аж надто "відповідальне завдання гауляйтера Польщі". Кінцева мета цього завдання — особистий зв'язок з дуче в Римі в дуже обмежений час! Так звучав його документ з... Варшави!

— То ж будь, Станіславе, спритнішим за найспритнішого кохівця і... не вловися, боронь боже, з цими документами! Пали, ковтай... Нас же тут ціла організація, такі справи...— радили друзі.

Чудова берлінська вимова в "особистого відрядження" гауляйтера не могла викликати підозри. Та й практику запільника добру мав за життя в умовах жорстокої боротьби в Європі, двічі з пазурів поліції виривався! Не зв'язувався ніде з дрібнотою — комендантами, завжди поривався до головного і неодмінно — у великому місті.

— Лише в Мілані не допильнував, довелося вибріхуватись, чому "обминав" Рим. А

хіба він керує цими військовими поїздами?..

Посланцеві Коха годилося тримати гідність на височині! Справді, залізничний рух військового часу був остільки заплутаний, що такому поясненню і не здивувалися. Навіть разом з ним пожурилися складністю військового часу й допомогли влаштуватися в першому ж поїзді на Рим. Квапиться ж бо посланець. Поїзд рушив. Посланець дякував комендантському провідникові, привітно вимахуючи йому беретом з вікна вагона. Десь у П'яченці пересів і вже з іншими документами, з іншим ім'ям добрався на світанку в Ніццу.

Ніцца! Вже через те, що це місто народило і зростило такого народного велетня, як Джузеппе Гарібальді,

Лужінський ще під час перших своїх відвідин повірив у його свободолюбність. Шукав друга — Каспара Луджіно, з яким разом боровся за іспанську революцію!

Та саме тут, у кінцевому місці своєї подорожі, здавалося б у зовсім не військовому порту, вперше зазнав найбільших труднощів. Трохи злегковажив у конспірації.

Одного тихого ранку, нарешті, потрапив до квартири друга, з яким відступили тоді з Іспанії. Адже на знак бойового братерства в Іспанії Станіслав відтоді й став Лужінським. Друг Каспар мав зв'язати Лужінського з ким слід для виконання його завдання...

Ранок був туманний. Вулиці майже порожні, навіть поліції не видно. Тримаючись берега, пройшов марсельський пароплав з військами, надсильно прориваючи густу запону ранкового туману над морем. Ще з тих далеких днів не забув ні хвіртки, ані дверей в дім. Живопліт відгороджував дворище від затишного садка на десяток маслинових дерев. На спокійний дзвінок вийшла дівчина на виданні, вилита копія Анжели. Значить, усе як слід!

Німецькою мовою звернувся до дівчини. Вона аж зворухнулася лячно, похитала головою і зникла. Довелося сісти під живоплотом на лаві, захищеній з боку морського бульвару кущем троянд. Не було сумніву, що родина Каспара Луджіно й досі живе тут. Але чому так довго ніхто не виходить? Війна!

Нарешті вийшла жінка в білому халаті лікаря. Хотілося впізнати в ній Анжелу, та ні, не вона. Підвівся, заговорив складною мішаниною з іспано-французьких слів, аж посміхнулася жінка.

— Я говорю німецькою,— озвалася.— Коли ви до господаря, то його немає.

— Мобілізований...— похопився Лужінський, перебивши повільну німецьку мову жінки, і вмовк.

— Так. І пропав безвісти. Прошу, зайдімо. Я лікар, його дружина хвора. Ви щось маєте їй сказати? Може, від чоловіка?

— О, ні-ні. Прошу пробачення. Ми старі друзі з Каспаром, але... Я не знав. Коли хвора...— відмахнувся Лужінський, дотримуючись конспірації.

— Зайдімо, прошу. Анжела, як ви ласкаво назвали господиню, буде рада. Заспокойте її. Скажіть, щось

вигадайте про чоловіка, це так їй потрібно. Його послали на той радянський

фронт... Насильно погнали.

— Я знав його льотчиком,— згадав Лужінський.

— Вірно. Але він француз, а багатьох французьких льотчиків погнали при... танках.

— І пропав безвісти... Розумію. Сам такий, теж "пропав безвісти". А естем поляк, прошу,— вирвалося і польське слово в захваті щирості.

Та виявилось, що і ця традиційно нейтральна благословенна земля Джузеппе Гарібальді тепер воює. Принаймні з усякими чужинцями. Лужінський сидів уже біля ліжка хворої, ледве встиг щось запитати, щиро намагаючись розшукати Каспара. І не чув дзвінка знадвору, надто-бо в спокійно-мирній обстановці відчув себе.

— Про вас там запитують,— прошепотіла йому на вухо лікар, увійшовши з сіней. — Здається, з поліції. Я сказала, що нікого немає.

— О боже,— простогнала хвора.— Ми не попередили вас, за нами стежать... Моє вікно! Тут низько, стрибайте! Через сад аж у двір казино... Мерщій же! — майже наказала хвора, надсилу зводячись.

Звичний у подібних випадках діяти рішуче, не гаючись, Лужінський розчинив вікно і вистрибнув у сад. Коли зачинялося вікно, ще почув голос хворої:

— Просіть, хто там. Той лікар... недавно ж пішов. По-зимовому голі дерева, опале листя під ногами.

Туман густою хмарою піднявся над містом, над Лігурійським морем. Уже гомоніло місто, гомоніло й море. Не зачинена садова хвіртка, зарослі бур'янами стежки. Намагався непомітно, не залишаючи слідів, пробратися цим забутим куточком. Якось проскочив у хвіртку; аж тепер надів берет і вийшов повз казино за ріг у провулочок. Навіть запалив цигарку. Трохи постояв, пригадуючи план надбережних вулиць міста, а запитання тривожне, як молотом стукало: куди ж тепер, серед білого дня, намацаний поліцією? В Каспара Луджіно тоді було ще кілька друзів. Але де вони, як розшукати їх, встановити той перерваний тепер зв'язок?

Поволі йшов, ніби прогулюючись. Поруч, за квартал, уже гримів приморський бульвар, а тут у цю ранню йору лише одинокі, як і він, прохожі. Не зважав на них.

Кому він потрібний? Десь через два квартали почув швидкі жіночі кроки, важке дихання. Озирнувся.

Усміхнені уста тої ж дівчини, видимо дочки господарів, говорили, що вона його наздоганяє. Спинився, зачекав. Цигарку потушив і викинув геть.

Дівчина нічого не сказала. Але ж, певне, говорить вона в них якоюсь мовою. Ледве зрівнялася з Лужінським, швидким рухом уткнула в руку записочку і побігла далі. Лиш здалеку обернулася і показала рецепт у руці.

"По ліки для хворої матері побігла",— подумав, заспокоюючись. Озирнувся навколо, прочитав папірець.

"Наша квартира на оці в поліції. Ви — лікар! Але... переховайтесь у капітана мореплавної компанії "Ніцца" Карла-Даніеля Пока. Це брат моєї лікарки Зельди.Анжела".

Капітан мореплавної компанії "Ніцца"! Хто він, цей Карл-Даніель, які ролі, крім

капітанських, у компанії "Ніцца" виконує? Адже він лише брат лікаря. Лише брат. Каспар ні разу не згадував про нього.

І, Минувши ще кілька провулків, Лужінський на всяк випадок зняв берета і вийшов на приморський бульвар. Це була вулиця із вдвоє звуженим тротуаром і не облямованою гранітом набережною Лігурійського моря. Пароплавна компанія "Ніцца" мала свою пристань десь аж посеред міста, в центрі підкови набережного бульвару — з фініковими пальмами, з пляжем і численними поліцаями у формі і без форми, більше без неї.

І Пляж у цю пору був майже порожній. Повторюючи у. думці ім'я капітана мореплавної компанії, Лужінський, нарешті, зім'яв кулькою записочку і, як карамельку, грайливо кинув у рот. Прожувавши папірець, чемно виплюнув його до урни. Остаточно розгодинилося, сонце вже відчутно прогрівало ранок. Замислено гуляючи по набережній, Лужінський кидав уважні погляди на кожного зустрічного. Ішов поволі, мав час між іншим озирнутися. Як шкода, що пароплавна компанія "Ніцца" розташована в центрі міста.

Озирнувшись, помітив ще одного гуляючого, який шпаціював за ним по тому ж приморському бульвару. Лужінський поглянув на годинника і прискорив ходу. Тільки завертаючи до будинків пароплавної пристані з ефектним рекламним написом "Ніцца", побачив, як і той прохожий позаду прискорив ходу.

— Капітан Пока? — на ходу кинув Лужінський запитання якомусь хлопчаківі, що пробігав мимо. Хлопець чемно усміхнувся, став.

— Капітан Карло-Даніель Пока! — повторив юнга.— Прего, синьйоре! Прошу, пане! — повернувся і, перетнувши вузьку вуличку пристані, показав на маленький трап униз, де біля причалу гойдався на хвилях пасажирський пароплав.

З ім'ям капітана Лужінському неважко було пройти по трапу на пароплав, який тільки сьогодні прибув з рейсу. Його мили, натирали, заправляли. Якийсь матрос охоче провів Лужінського спочатку по палубі пароплава, потім униз по трапу, завів до каюти і зник.

"Авторитет!" — у думці визначив поляк.

— Дозвольте? — запросився в дверях каюти тою ж німецькою мовою, хоч пристойно володів і англійською.

З-за столу до нього обернулося троє. Але двоє з них відразу ж підвелися і вийшли — офіцери флоту. Третій не підвівся, а лише з півообороту голови кивнув: заходьте. І чекав, обернувшись, як сидів, спиною до входу.

Гарібальді! Зарослий дорідною бородою, кремезний, з проникливим поглядом великих очей. Коли Лужінський став, уклонившись, вишукував слів для знайомства, а чи викладання своєї нагальної справи, аж тоді "Гарібальді" якимось нейтрально, навіть холодно озвався до краю вихолощеним, але мужнім голосом морського вовка:

— Друг Каспара Луджіно? Прошу,— показав рукою на крісло в центрі за столом, яке й було, очевидячки, його капітанським кріслом. І в ту ж мить встав, кивнув головою як на прощання. В дверях ніби між іншим озирнувся, пробубонів:

— Тільки що про вас телефонували від сестри... Момент.

Рукою зробив заспокійливий жест і зник за дверима. Ляснув замок у дверях, відлунувшись саме в найболючішій точці серця.

Лужінський сидів у кабінеті неговірного і мало симпатичного з обходин морського вовка, якому вже відоме відношення Станіслава до Каспара. Кабінет корабельного капітана не так вражав своєю зумовленою мініа тюршстю, як високими смаками, прагненням морського вовка до цивільного затишку. Навіть кілька картин довільного добору були розвішені по стінах, хоч зручних місць в каюті для цього було мало. В центрі, в рамі, полірованої під стиль кабінету, вигідно виставлено бездоганну копію прикраси Лувра — "Циганки" Франса Гальса. Такий збіг: кілька літ уже згадує Лужінський це полотно після відвідин французького музею. Чи думав зустріти "Циганку" ще й тут, у кабінеті морського вовка!

Мимоволі теплилися почуття до цього замкненого "Гарібальді". Втікати звідси, здивавшись знову з за-зивною посмішкою циганки, не лише безглуздо. При найбільшому бажанні, навіть потребі, це неможливо — він же замкнений у кабінеті капітана.

Коли почув, що по трапу спускається не одна людина, мимоволі прислухався. Така його доля — прислухання є найдійовіший елемент пильності! За дверима говорять німецькою мовою. Що саме сказав незнайомий, якийсь писклявий голос, Лужінський не добрав. У відповідь пролунало аж надто чітко, навіть здалося, що говорилося підкреслено чітко, ніби сказане адресувалося і йому, Станіславі Лужінському:

— Мені немає чого вас переконувати. Не в гардеробі ж я його, як зрадлива жінка коханця, приховую...

Коли б зашарудів ключ у дверях, Лужінський не ворухнувся б з місця, навіть знов сів би в те саме крісло. Адже ключа виймав сам капітан, коли замикав двері, виходячи. А тут чує його голос:

— Юнго! Ключа мені від каюти.

— Єсть ключа! — почувся бадьорий, молодий голос юнги.

"Маневри на розтяжку часу!— мигнуло блискавкою в голові.— Маневр, щоб дати мені можливість сховатись у... тому ж гардеробі". Вмить по-кошачому ступив і розчинив шафу. Двері без скрипу відчинилися й зачинилися за Лужінським. Пальто, цивільний плащ-дошовик, запах резини, цвіли..

В шафі чітко відлунювалися навколишні шуми. По сходах швидко дріботів юнга, спускаючись з ключем. Чути, як цокнуло кільце на ключі — капітан узяв ключа з руки юнги... Мимоволі шарпнув рукою в шафі: щільно і добротно зроблено. Може, під ногами приховано якийсь потаємний люк?

Та почув, як відчинилися вже вхідні двері і капітан ввічливо запропонував тому другому заходити. Останнім за капітаном, очевидно, зайшов і юнга. Вхідні двері не зачинено. Обережні кроки пантери по кімнаті. Час — як вічність!

"Коли розчинять двері шафи — вдарити ногою і негайно ж, блискавично вискочити з каюти!"

Потім... вийшли і за дверима по кілька слів мовили обоє. Юнга подріботів, вибігаючи наверх. Віддалився і притишений гомін двох. Напевне ж, пішли по сходах наверх.

Гостро вслухався в кроки на кораблі. Вони змішалися з іншими звуками, з гамором вулиці, з гомоном моря.

Як далі діяти? Чекати каштана, вийти самому не чекаючи? Тихо відхилив дверцята, виглянув. Двері були вже зачинені, хоч щілина свідчила, що їх лише прихилено. Адже вони, певне ж, замикаються автоматично.

Раптом повернулася до Лужінського його характерна особливість підпільного бійця. Він уже не боявся. Рішуче вийшов з шафи, зачинивши дверцята. Оглянув себе, беретом ударив об руку і, заспокоєний, сів у тому ж кріслі. Ніби саме цього тільки й наджидав капітан. Двері рвучко розчинилися і з ляском зачинилися.

— Ну, тепер уже можете іти. Ідіть! — безкомпромісно запропонував капітан, відмикаючи двері. Ілюзія образу Гарібальді, як тінь від хмаринки, розтанула.

— Але ж... дозвольте, синьйоре капітан. Мені радили поговорити,— розігнався був Лужінський якось-то порозумітися з дивним капітаном.

— Поговорити? Немає про що нам говорити. Мені все відомо, але я... лише брат лікаря, що вас рятує, і... капітан судна, яке через чотири, години візьме на борт батальйон мінерів флоту, віддасть швартові.

— В напрямі? — насмілився Лужінський.

— Напрям у офіцера саперів.

— Усе? — якось непевно, а чи здивовано запитав Лужінський, плекаючи якусь надію на щиріше порозуміння. Треба негайно ж виходити і зникати. Капітан байдуже знизав плечима, не міняючи очікувальної пози.

— Так. Сестра просила дочку вашого друга зателефонувати з аптеки про вас і про негайну допомогу в ту мить. Я все виконав точно. Можете іти. Сестра не має підстав бути незадоволеною братом.

Проходячи повз капітана, Лужінський кивнув головою на знак подяки. Капітан справді добросовісно виконав прохання сестри. Не діставши на свій уклін відповіді, Лужінський випростався і пішов до дверей; Навіть взявся за ручку, коли почув скрипливий, ніби примусово видушений тихий голос капітана:

— Решту може зробити юнга, йому дозволено... Але не все, що вам хотілося б.

Що саме міг зробити юнга? Що мав на увазі капітан, говорячи оте "не все"? Адже про те, що хотілося б Лужінському, тут ніхто не знає. Та мусив виходити з каюти такого дивного, як слимак прихованого в крученім панцирі, капітана. "Решту може зробити юнга..." Зв'язок?

Згадалася хвора дружина Каспара Луджіно, її лікарка та мовчазна донька. Якою щирістю бриніли не лише кожне їх слово, але і погляди, навіть зітхання.

Вже біля виходу з пароплава не знати звідки справді виринув той же юнга. Юнак, майже дитина, всю щирість якої зараз поставлено на службу чиєїсь невидимої волі. Дружина Каспара? Лікар?..

— Прего, синьйоре, — тихо запропонував і пішов геть, не озираючись. "Ну і школа ж!" — мимоволі захоплювався Лужінський, ледве постигаючи за юнгою.

Вийшли з корабля по тих же сходах наверх. Лужінський передбачливо став і застережно озирнувся. Юнга почекав його, навіть здалося, завагався, вирішував. Потім ледве помітним кивком голови запросив іти за ним. Пройшли понад будівлею майже по якомусь карнизу над водою. Той карниз мав залізні перила — значить, тут ходять. Спустилися по трапу аж до води, на якій гойдалося безліч човнів. Юнга скочив у один з них і озирнувся, кивком голови показав, щоб Лужінський зачекав у затінку стіни, а сам пострибав понад тим же причалом з човна в човен. На деяких човнах поралися заклопотані гондольєри (Гондольєра човняр). Їм ніякого діла не було до тих, хто тут проходив. Та й навряд чи хтось з них помітив під стіною не військову людину в береті. Лужінський знов зідрав його з голови, затиснув у руці. "Коли б якась інша одежа!.." — вертілося в думці.

Юнга тихо свиснув. На свист озирнувся якийсь гондольєр, що вичерпував воду з човна. Він скочив на борт, з нього в інший човен і зустрівся з юнаком. Зустріч здалася Лужінському більш родинною, ніж службовою. Чоловік тепло посміхнувся, відразу ж і сів на борт човна. Човен гойднувся, хлопець ухопив за плечі гондольєра, притримав, і вони обидва засміялися. Батько, а чи брат?

Що вони говорили, Лужінський не чув. Та хотілося вірити, що капітан, щиро виконуючи прохання сестри, нічого злого йому не вчинить.

Нарешті, гондольєр звівся з борту і злегка кивнув головою до Лужінського. Здалося, що при тому він зовсім іншим поглядом озирнувся навколо. Неважко було досвідченому запільникові зрозуміти той погляд. Чоловік повернувся на свій човен. Юнга постояв, доки Лужінський пройшов по човну повз нього, і, пробелькотівши: "Аріведерчі..." (До побачення (італ.)) — пострибав з човна на човен тим же шляхом, яким дістався сюди.

В човні гондольєр і Лужінський хвилинку оглядали один одного. Чоловік мовчав і відвертався, відчуваючи на собі пильний погляд.

— Вам щось уже сказали про мене? — тихо запитав Лужінський мішаниною з французьких та іспанських

Глів, звертаючись до мовчазного гондольєра. Той кивнув головою і, обернувшись до чужинця, заговорив:

— Йдеться про приховування вас від... поліції. Це так?

Що відповісти людині, не знаючи її, не знаючи, що сказав хлопець від імені капітана чи від себе?

— Певне, що так, коли капітан звелів це сказати.

— Не знаю, чи звелів би це капітан. Так сказав мій син Педро, привівши вас сюди. Але... ваша вимова і взагалі оця... така поява з моїм хлопцем...

Це не було схоже на допит, але природно, що гондольєр цікавився, кого йому на руки здав син. Лужінському не лишалося нічого іншого, як признатися. Адже він певен, що дружина Каспара зв'язує його з надійними людьми.

— Я товариш Каспара Луджіно по інтернаціональній бригаді в Іспанії. Прибув до нього в справі, але...

Дивовижна реакція — гондольєр рвучко обернувся до Лужінського і поволі сів на борт човна.

— З інтернаціональної бригади? — ніби аж лячно запитав і, не чекаючи відповіді, зовсім тихо вів далі: — А його, капітана Пока, ви давно знаєте?

— Ні, ні,— відцурався Лужінський.— Його сестра лікар...

— Ага,— негайно ж перебив гондольєр.— Ви комуніст і потрапили до... нього! Та ви знаєте, хто такий капітан Карло-Даніель Пока?

— Ні, кажу ж вам, ні! — квапився поляк.— У квартирі Каспара мене вистежила поліція. Мусив рятуватися, як порадила мені лікарка.

—Сестра капітана...— гондольєр махнув рукою Лужінському, щоб теж сів на борт. Може, для рівноваги човна, а можливо, застерігаючи його.— Сестра капітана, Зельда, чудовий лікар і друг наших людей.

Слово "наших" гондольєр промовив з особливою інтонацією, яка ніколи не зраджувала щирості.

— Так, це правда,— потвердив Лужінський, заповнивши паузу в розмові.— Вона так гаряче сприйняла мою скруту і випровадила на приховання до свого брата.

Гондольєр не стримав гіркої посмішки.

— Він щиро служить і в таємній поліції, той браток хорошої сестри!

Здивування і острах на мить навіть мову відібрали в Лужінського. Обернутись, щоб оглянути місце та шляхи до втечі уже і не наважився. Не було сумніву, що гондольєр цілком його зрозумів.

— Мій син привів вас сюди не з наказу капітана. Моєму Педро не було іншого виходу, хороший хлопець! А поліцейський агент чекає його з вами на бульварі. Дочекається, Педро піде до нього... Значить, ми разом в інтернаціональній бригаді були?

Гондольєр примовк, щось розмірковував і раптом почав скидати з себе одяг.

— Здається, ми з вами однакові на зріст? — промовив, віддаючи свою гондольєрську роботу.— Негайно ж переодягніться. З човном упораєтеся? Вам треба буде, ніби гуляючи, вибратись аж ген туди, за мис. Там залиште човен, хоч би трошки приховавши, якщо зможете. Майте на увазі, що той агент чекатиме вас аж у вулиці, куди його заведе мій Педро. Ті хлопці терпеливі, чекатимуть! А ви йдіть собі далі понад берегом, деж аж до тридцять шостого кілометра. Навіть ліпше було б човном проїхати туди. Там, певне, зустрінете мене або... когось іншого. Вас треба на якийсь час приховати. Не гайтеся ж!...

Гондольєр поклав одіж гостя в човен, а сам лише в сорочці, прихопивши якесь рибальське начиння, швидко пострибав з човна на човен до берега. Тільки один раз озирнувся, коли Лужінський вивів човна з стоянки. Не оглядався більше і Лужінський, старанно вдаючи, ніби прогулюється в цьому химерному, слухняному човні, лише скидав поглядом на берег.

Берег, де, нарешті, пристав Лужінський, був справді зовсім порожній. Мабуть, поліції не так уже й треба було знати, що за лікар відвідував хвору дружину Каспара Луджіно. Такий напрочуд мирний берег Лігурійського моря, тепла передзимова днина. Десь далі по шляху чулося гуркотіння авто. Автострада жила своїм життям.

Тільки образ капітана, образ холодної замкненої людини, шпика, який лише формально догоджав сестрі, тепер не виходив з голови. До чого ж там "Циганка" в стильній рамі? Дивовижна "чесність" по відношенню до сестри-демократки...

Тільки переодягнувшись, видерся на берег і одразу ж відчув своє становище людини, що на оці в поліції.

Нестримно і з смаком сплюнув, озираючись навколо. Зустрічні авто його ніскільки не непокоїли. На щастя, ранком авто квапилися тільки в Ніццу. Насторожений, ішов на тридцять шостий кілометр, чекаючи зустрічі з гондольєром. .

Той підвівся з надбережної кручі, де сиділо їх двоє. Підвівся, скидаючи з себе верхній одяг. У руці тримав фетровий капелюх. Його приятель був одягнений в роботу гондольєра.

— Педро досі ще водить поліція, — сміючись, мовив знайомий гондольєр. Його друг також усміхнувся, підтримуючи тим спокійний настрій.

Коли Лужінський слухняно переодягся в скинутий з плечей гондольєра одяг, надів крисатий капелюх, трохи збивши його набік, гондольєри вже зовсім весело засміялися.

— Бравіссімо! — запевнив батько Педро, беручи під руку Лужінського. — Цей мій друг проведе вас в одне місце. Вам неодмінно треба зараз переховатися на якийсь час, доки вгмоняться поліція.

Навіть ім'я свого друга не назвав. Повернувся і щез, плигнувши з берегової кручі до моря.

Заглибившись у придорожню парость, ішли швидко. Мовчали, бо, справді, про що говорити з незнайомою людиною, яка лише виконує прохання свого приятеля — приховати друга Каспара Луджіно. Згодом повернули шляшком далі від моря. Навіть шуми морські починали губитися в шелесті переліска.

— Приятель сказав, що ви цікавитесь містом Сетубал? — нарешті, запитав гондольєр.

— Так. Може, випадково розшукаю дитя однієї хорошої матері. Його злочинно викрадено для шантажування батьків напередодні цієї війни з Радянським Союзом, — пояснив Лужінський.

— Маєте знайомих у Сетубалі?

— Жодного. Лише адресу жінки, до якої послано дитинку. Але ж тепер війна, чи вціліло агентство злочинців?

— Якщо американка, то вціліла — вони зараз збільшують кількість своїх аборигенів на цій континенті. Американка вціліє... Мій друг радив допомогти вам. А як? Чим? Тут чи в Португалії? Триває війна. Ви літаєте?

— Лише як пасажир. Але...

— Літаки тепер... здебільшого тільки військові. Мій брат льотчик. Після поранення

на африканському плацдармі переведений у цивільну авіацію. Був...— гондольєр притишив голос, озирнувся,— був французьким і комуністом.

— А воював на боці Гітлера? — здивувався Лужінський.

— Не дивуйтеся, друже,— гондольєр по-приятельському ляснув рукою по плечу Лужінського.— Не всі комуністи в заплілі. Брат, певне, втратив зв'язки з партією. Таке кругом... Думаєте, що в армії Гітлера немає комуністів? Еге! А де б же вони були, коли вивернулися і не потрапили до концтаборів.

— Гадаєте, літають? — багатозначно запитав Лужінський, мимоволі підтримуючи цю ризиковану розмову. Адже йому потрібен зв'язок.

Гондольєр тільки хитнув головою. Вийшли з лісу на порожній шлях у полі. Він круто завертав і спускався в долину. Там, тулячись до приярків, розташувалося невеличке селище. За ним просто по долині викручувалася спокійна річка.

— Отут, у крайній хаті, і перебудете. Хороші люди, теж рибалки, родичі брата. Господар уже інвалід цієї війни, протез очікує від держави, а сам дерев'янку собі змайстрував і навіть на рибальство ходить з нею. Ось побачите, хороший чоловік.

— А ми не зашкодимо людям?

— Ого, ще й як! — вигукнув гондольєр.— Та ж ми зайдемо до нього не з, шляху. Давайте ось сюди, перестрибнемо яругу і проберемося з садиби.

Інваліда на незграбній дерев'янці здибали ще в дворі. Родинно привітався з гондольєром, подав руку і Лужінському.

— Брат у польоті, не знаєш? — запитав гондольєр. Інвалід у ту ж мить оглянув Лужінського з ніг до голови і посміхнувся собі у вуса.

— Здається, сьогодні відпочиває. Вся авіація тепер перекидає війська. Не всидять наші на африканському узбережжі... Та він, здається, знов при фірмі.

Якесь і своє слово хотілося б докинути Лужінському про ті авантюрні операції фашистських десантів на африканському узбережжі. Але з обережності й оглядності промовчав.

Коли ці двоє відійшли, Лужінський ступив у затінок до повіточки. Приятелі не стояли на одному місці, щось гаряче доводили один одному. Тільки коли поверталися від повіточки, Лужінський почув, як господар востаннє з докором промовив: "Він мені розказуватиме!.."

— А французьку мову ви знаєте? — запитав інвалід, не докінчивши тієї фрази.

— Зовсім погано. Знаю трохи англійську.

— Англійську...— міркував інвалід.— Англійську Дук теж трохи знає, але ж він... Та добре, що й так.

— Все ж я цілком зрозумію і француза,— квапився Лужінський якось-то догодити людям, що мають з ним такий клопіт.

— Словом, заходьте до хати. Обід незабаром. А я пошлю хлопця. Лаверні обіцяв мені люлькового тютюну. Може, привіз.

Що і коли говорили ці люди з тим льотчиком, Лужінський не знав. Терпляче і насторожено пересиджував ці кілька днів. Про зв'язок поки що і не заїкався, коли так

охоче беруться люди перекинути його до Сету-бала. Його лише скупі інформували, що льотчика не довелося довго вмовляти. Лаверні охоче згодився, але вилетіти з ним Лужінському пощастило лише на дев'ятий день марудного переховування у його родака і друга інваліда.

— Ситуація складна! — запевняв інвалід.— Майже щодня якісь тривоги, часом обшуки.

Нарешті, Лаверні зайшов перед днем вильоту і забрав Лужінського до себе.

— По нас прийде авто цієї компанії.

— Авіакомпанії? — запитав Лужінський, орієнтуючись.

— Компанія ресторанів Ніцци знов найняла наш літак...— Льотчик трохи помовчав, щось обмірковуючи. Потім дістав з кишені папери.— Отже...— ще трохи примовчав, гостро вдивляючись у Лужінського.— Брат запевнив, що... я можу довірятись. Тут усе з паперами. Ви ж боець інтернаціональної бригади?

— Так. Один з молодших офіцерів інтернаціональної бригади, як і Каспар Луджіно.

— Ясно. Віднині ви службовець компанії ресторанів Ніцци і називається... Як тут,— розгорнув папери, прочитав: — Вольдемар Зітцмайєр. Пам'ятайте: ви німець Зітцмайєр, говорите виключно німецькою мовою. Як вона у вас, не зрадить? — засміявся, віддаючи документи.

— О-о! Бітте зеер, майн лібе фройнд!

Льотчик задоволено посміхнувся від такого натурально гаркавого викрадання окремих звуків у вимові.

— Чудово! Тільки німецькою, пам'ятайте. Іншими мовами не користуйтеся, хоч би і знали їх. Значить, компанія ресторанів Ніцци відряджає вас до Опорто, провінція Дору в Португалії. Повітряний корабель бере на борт дві тисячі умовноконьячних та лікерних пляшок. Зрозуміло? В прийманні на літак вантажу розписуєтесь ви. Можете повередувати, бо вантаж уже на літаку. Але... розписуйтесь, я сам його лічив, приймаючи, і вас батькував останніми словами за неявку на прийомку вантажу. Що там веземо, ви вже і не цікавтеся, коньячні пляшки... В Опорто ревно здаєте вантаж, б'єтесь за кожен ящик. І приймаєте на борт коньяки, тепер уже справжні коньяки, лікери для тресту.

— Потім?

— Потім мене та й компанію вже не цікавитиме, що ви з собою вчините. Звичайно ж, ці документи вам надалі навряд чи й будуть придатні — німець не при ділі викликає всякі підозри. Та дивіться самі. Ми підемо з вами до ресторану, як тільки приймемо вантаж на літак. А з ресторану я вже повернуся на літак сам. Ви готові і повністю мене зрозуміли?

— Так,— коротко кинув поляк.

На приватний аеродром вони прибули зарані. Екіпаж літака відрепортував пілотів про готовність до вильоту.

— Мушу перевірити вантаж,— різко втрутився Лужінський підкреслено берлінською вимовою.

— Але ж ми... Ми прийняли точно за актом здачі,— виправдувався борт-механік літака.

— Так, пане Зітцмайер. Я особисто все перевіряв під час приймання вантажу. Ось акт, прошу.

Борт-механік дістав з кишені акт і подав Лужінському. Той мовчки запалив сигарету, Лаверні аж не стримав задоволеної посмішки.

— Зер гут (Дуже добре (нім.)) — промовив "німець", не беручи в руки того акта і читаючи його в руках борт-механіка. Потім кивнув головою: з формальностями покінчено.

Доки прокручували і прогрівали мотори, він допалював сигарету. До літака, як і годилося, зайшов майже останнім. Якийсь час солідно оглядав вантаж, а коли літак відривався од землі, не міг утриматися, щоб не моргнути на погляд льотчика. Лаверні схвально хитнув головою, він теж був задоволений поведінкою поляка:

На гірському кордоні між Іспанією та Португалією льотчик зробив низький обліт, два рази обернувшись над пунктом перельоту — такий був пароль на цей день. Помітивши сигнал білим прапором, Лаверні вирівнявся на курс уже на португальській землі.

Лаверні майстерно посадив літака в кінці аеродрому і підрулив до дебаркадера. В Опорто ще не було комфортабельного аеропорту. Звичайна тимчасова посадочна площадка, військові патрулі — матроси. До літака вийшли тільки чоловіки — чиновники, вантажники, матроси, озброєні незграбними німецькими маузерами на довгих ремінцях. Льотчика відразу ж пізнали, як із давнім знайомим віталися.

Лужінський відчув, що його берлінська вимова негайно насторожила всіх. Якесь легковажне панібратство при першій зустрічі з пілотом умить зникло. Ділова атмосфера полонила всіх. Приймальник збіг по трапу в літак і швидко повернувся з нього — цілковитий порядок!

Довго і марудно тяглося спочатку вивантаження ящиків. Їх автокарами відвозили геть десь за дебаркадер. Звідти привозили такі ж ящики, але вже з повними пляшками. Попередили, що це найкращий португальський ром — "Портокал", і знов же таки багатозначно, як і в Німці, посміхалися. Лужінський діловито оглядав ті ящики, щось навіть записував собі в блокнот. Пілот був у захопленні від такого конспіратора.

Аж коли й ці ящики було повантажено до літака і Лужінський, кропітко перевіrivши накладну, урочисто розписався в ній кілька разів, капітан голосно запропонував йому пообідати не в порту, а в найближчому міському ресторані.

— Зер гут! — знову лаконічно погодився Лужінський, ховаючи до кишені документи на вантаж.

Вийшовши за ворота аеродорому, льотчик полегшено зітхнув і прийняв від Лужінського ті документи.

— Ну, ось тепер ви вже в Португалії, товаришу! Наздаю вас на опіку долі. Якщо вона у вас щаслива — все піде добре. Досі ви змушували мене захоплюватися вашими здібностями конспіратора. Але прошу зважити, що в цих двох "нейтральних" країнах,

Португалії та Іспанії, німців дуже багато, не раджу натрапляти на них.

— Таємна поліція?

— Атож, пильуйте! Іспанську мову, кажете, з гріхом пополам знаєте?

— На жаль, більше гріха, ніж мови. Та мені тут, мабуть, ліпше бути лише польським емігрантом. Адже, кажете, чимало їх тут опинилося, опікшись на "волі" в Польщі?

— Так меніказано. Сам я не бачив, ви перший поляк, якого я зустрів. Та вам особливо боятися нічого, скажу вам у похвалу — досвідчений конспіратор!

У місті не відчувалося спокою мирного життя нейтральної країни. Напружений темп руху на вулиці мимоволі вселяв тривогу. Без будь-якої причини прохожі поглядали на небо, озиралися. Але й до всякого прохожого тут не було нікому діла. Всі кудись поспішали. Біля продуктових крамниць — тіснота. Всюди переважали військові, товпилося жіноцтво.

Рівно через півгодини Лаверні попрощався з Лужінським, міцно потиснувши йому дужу руку.

— Хороший ви народ, комуністи, чорт забирай! Скінчиться війна, неодмінно поновлюся! Нам треба всім бути досконалими марксистами! Ага, стривайте. Товариші зібрали ось трохи грошей для вас. Тут є і португальські ескудо (Ескудо — грошова одиниця Португалії)... Адью!

Попереджений льотчиком, Станіслав Лужінський був максимально оглядним. Лише в Оporto під час пересадки з поїзда на поїзд помітив чийсь пильні очі. Мелькнули і зникли. Чи варто з-за цього позбуватися таких чудових документів виноторговельної компанії. Могло ж просто здатися. Та у вагоні знов зовсім несподівано здибав ті ж очі. Може, випадковий погляд, збіг обставин? Але ж ті самі очі...

З самого Оporto Лужінський уже був змобілізований, хоч за всю триденну подорож до Сетубала ні разу більше не здибав тих пильних очей. Щодо поліції був спокійний. Ескудо, які були в кишені, могли блискуче замінити йому навіть мову.

Нарешті, Сетубал! Насторожено виходив з вагона, пильно оглядав нові місця. Все йшло напрочуд добре. Прибув до цього міста пізньої ночі. Але ж прибув! Хвилюючись чекав на вокзалі ранку. Чекав з тривогою, бо не знав, що готує йому зустріч з міс Гревс. Чи знайде він у неї те нещасне дитя?

Але в "нейтральній" країні теж добрали смак у нічній перевірці документів — мусив тихо вийти до міста. Порожнє і холодне вночі, дивовижно непривітне, не затишне це портове місто. Нічні вулиці підкреслено не гостинні.

Поглянув на годинника, до ранку ще було кілька годин. У час тих іспанських подій вони з Луджіно були молодші і сміливіші! Господарями були. Як жаль, що У нього ніяких зв'язків, бодай випадкових знайомих...

І ти розшукувати зараз міс Гревс було б безрозсудством. Зав'язати розмову з випадковим зустрічним теж не краще. А пристановище в готелі взагалі лишається тільки мрією, про нього не треба і думати. Найменша неприємність у готелі — і вся клопітна подорож стане марною.

Довелося скоротити прогулянку і знов повернути до вокзалу. Адже в нього ще

лишився квиток після прибуття. В голові зродився інший план: придбати квитка на поїзд хоч би і до Ліссабона і чекати в приміщенні вокзалу. Так ішов, замислений, і опинився знов перед входом до вокзалу, завбачливо озирнувся. Кілька пасажирів з речами підходили до надвірних кас. Молода жінка з двома дітьми порпалася в сумочці.

— Дозвольте вам допомогти,— англійською мовою звернувся Лужінський, не дбаючи про приховання акценту чужинця. Подібна допомога жінці — досить звичне явище. Про шпика він облишив і думати: напевне ж, одірвався від нього. У всякім разі, поблизу на привокзальній площі нікого підозрілого не помітив. Жінка майже лячно кинула на нього погляд, невиразно похитала головою.

— Говорю лише французькою з чужинських мов,— відказала, поволі добираючи слова.

Набором французьких та іспанських слів ще раз проказав свою пропозицію. Жінка нерішуче хитнула головою, додавши:

— До Мадріда, прошу. Ось гроші... Дуже вам вдячна.

Це вже була причина маячити на вокзальній площі на очах у єдиного поліцейського. Лужінський делікатно взяв гроші, ступив до каси, навіть устиг уже замовити квитки, коли відчув на плечі чийось руку. Вдав заклопотаного, пояснюючи касирові, що потрібні місця для пасажирки з дітьми. Які ці касири нетямущі! А рука чекала на плечі. "Звідки міг узятись поліцейський, коли біля кас було так порожньо?" — хоробливо длубався в здогадах.

Але ж скільки можна! Лужінський різко випрямився і з гідністю озирнувся. Неостережна рука мертво впала з плеча: перед очима стояв не молодий уже, коли судити з неголеної бороди, чоловік у береті. Сміливо, але і не без докору вдивлявся в обличчя, переконувався. Тривожна, ущиплива пауза немов розсипалася від несподівано чистої польської вимови:

— Пане Станіслав... коли не помиляюсь?— незнайомиць говорив не вагаючись, але стримував голос і досі ще придивлявся.

Хто це, переодягнений шпик? А чи такий же, як і він, польський емігрант? Звідки цей чоловік знає його іспанський псевдонім?

— Так, прошу, Станіслав Лужінський. З ким маю честь?

Лужінському потрібен був час, щоб пригадати цю людину і зорієнтуватися. З віконця озвався касир, подаючи квитки і решту. Якою вдячністю до нього пройнявся Лужінський за таку нагоду ще затримати час, пригадати, вирішити.

— А пан мене міг і забути. Лише дві зустрічі,— почув відповідь. Було щось знайоме в інтонації. Невже поліцай таємної поліції Португалії, спеціальність якого — польські емігранти? — Єстем лише недавній абориген цих спасених закутків.

— То хто ж ви, звідки мене знаєте? Адже поява політемігранта в цих затишних краях — така зрозуміла річ. Але "абориген", прошу, не зовсім ясна для мене рекомендація.

— Коли ви не маневруєте, так би мовити, прошу, пане... Лужінський, нагадаю. Обставинами змушений, як, певне, і ви, залишити батьківщину... і, звичайно ж, служу.

— В поліції?

— А що чинили б ви, з'явившись у ці краї, коли там горять усі ваші причали? Ви ж комуніст, наскільки мені не зраджує пам'ять. З інтернаціональної бригади, очевидно, тут і застрягли? Ну що ж, будьмо знайомі. Тут ми лише поляки, прошу.

— Лише поляки. Хвилинку, я допоможу дамі.

— Будь ласка. Тікати вам від мене ніякої рації немає, не раджу. Тут ми лише поляки!

Лужінського аж потім пройняло. Виходить, це таки справді шпик. Але з ним ще можна говорити. Ручний шпик португальської поліції, у якійсь мірі вигнанець з Польщі — спільники. Це він стежив ще з Опорто. Очі знайомі... так, так. Пригадується, ці ж улесливі оченята бачив під час арешту ще в Кракові. Потім... знов же у варшавському поїзді... як же його?

— Рачинський, Рубашевич?

— Феноменальна пам'ять! Вам би дорого платили в нашій відомстві. Рашевич, прошу. Признаюсь, я вас лише двічі бачив. Ну, там фотографії в політичних справах. Але, уявіть собі, впізнав! На це у нас псіна пам'ять виробляється. Ви закінчили з дамою?

"Ударити й тікати! — виникло блискавичне рішення.— А куди втечеш? Знов поліція буде поставлена на ноги, зірветься справа".

— Так, пане Рашевич, політемігрант — така вже наша доля. Але, прошу, зовсім не тому, що комуніст,— вирішив іти напрямки.— Польщі, знаєте, зараз немає навіть тієї, яка утримувала таку досвідчену таємну поліцію.

Рашевич засміявся, чиркнув запальничкою і дав Лужінському запалити.

— Поліція є поліція, пане Лужінський, коли мовити про нашу рідну польську землю. Справді, там я був би особливо вдячний щасливій нагоді взяти вас. Ви ж, здається, були засуджені?.. Та ми заспокоїлися на тому, що ви загинули в Іспанії. Бачу, помилилися.

— І раді б тут довершити ще ті свої старання, пане Рашевич?

— Бруно Рашевич,— енергійно доповнив агент.— І коли ви лише політемігрант у Португалії, дозвольте вас числити за мною тільки як... поляка. Бо на приятелювання комуністи надто скупі.

— Чого ж, будь ласка! Але приятелювання навіть в еміграції, та ще, як ви сміливо визначили, по псиній пам'яті,— згодьтесь, пане Рашевич, зобов'язує до чогось більшого, ніж лише числити за собою та вимагати регулярно явок на реєстрацію.

— Абсолютно вірно. До правди, то я з вами проїхав поїздом аж з Кримбри. Навіщо ви мені тут? Але проклята звичка.

— Співчую.

— Ні, серйозно: недоїдав, недосипав. У цьому місті зустрінути поляка це таки щастя, згодьтесь. Коли ж, бачу, не маєте, де спинитися, тричі радий. Живу... самотній, дружина з дочкою лишилися в Кракові. Чи й живі...

— Розумію вас. Багато поляків зараз не долічаться ні жінок, ані дітей,— поспівчував Лужінський.— Що ж до квартири дякую, не хочу заважати.

— Дурниці, прошу,— зовсім просто заговорив Рашевич.— До ранку ще встигнемо заснути. Потім, давайте укладемо джентльменську угоду!

— Яку саме? — насторожився Лужінський. Йому вже зовсім відлягло на душі. Не буде ж цей Рашевич арештовувати його в чужій країні. Та і немає ніби за що.

— По скінченні війни пан Станіслав... відвідає мене в Польщі. Ну хоч би в Кракові, де ми і домовимося про наші взаємини. Згода?

— І ви мене як комуніста до закону тоді віддасте, власне до беззаконня?

— Необов'язково. Кондиції післявійськові нам зараз невідомі. У всякому разі...

— Пан Рашевич матиме на мені очко?

— Абсолютно вірно.

Це збите "абсолютно вірно" в мові поліція не свідчило про солідний розум. Та в умовах цієї зустрічі Станіславу було не до тонкощів.

— Гаразд. Прощу, я згоден. Це очко пан Рашевич буде мати. Лише умова, доки ми обоє емігранти, бути тільки поляками. Обіцяю не завдати клопоту панові Рашевичу своїм перебуванням тут. А в Польщі в перший же день повернення до Кракова нагадаю вашій... отій пам'яті про себе.

На тому ніби і скінчили. Потисли один одному руки. Але ж ніч ще не минула, і Лужінський мав знову ходити вулицями чужого міста, чекаючи ранку.

— Пан Станіслав не має ж у цьому місті пристановища. На умовах абсолютної довіри пропоную відпочити в мене.

— В поліції? Одне пан Рашевич не зовсім покладається на свою ту... пам'ять.

— Абсолютно широко... і для вас цілком безпечно. Маю тут пристановище. Нас, поляків, так мало в Сету-балі, така нудота. В Кримбрі нас кілька, зживаємося, звикаємо. До речі, пан Станіслав туди ласкаво даватиме нам про себе знати.

Та він досить самовпевнений нахаба. Але... що вибереш краще в цих критичних умовах?

— Листівкою чи як?

— Абсолютно можна і листівкою. Та ми ще домовимося тут. Зайдім...— показав рукою на будинок поліції порту Сетубал.

Блискавичні думки якусь мить навіть запаморочили були голову. Лужінський вирішував: бити, а чи просто повернутись і зникнути за рогом? Трохи вайлуватий від жиру Рашевич не встигне добути револьвер — певне ж, є він у нього.

— На жаль, як бачите,— перебив ті думки Рашевич,— наша контора міститься тут, при поліції. Служу на пароплавстві. Кельнером у ресторані.

— Хе-е!— зітхнув Лужінський.— Чому б відразу не сказати, шановний пане Рашевич, я гадав, що ви, як вудкар, виводите щучку з мочара.

— Ха-ха-ха! Щучку з мочара! Але ж і кельнери ресторанів у нейтральних країнах...

— Теж шпигують?

— Абсолютно ні, але... працювати так працювати!

Він власним ключем відімкнув двері поруч з парадним входом до поліції і, поступившись, увів свого гостя до невеликої, досить занедбаної кімнати. Блимнуло

світло. Лужінський оглядав кімнату, стоячи на одному місці. При світлі вона здалася майже зовсім не обжитою. Старий диван з латаною шкірою, навпроти понад стіною — ліжка, застелене лише ковдрою. Ікона бого-матері в почорнілім золоті, старий стіл, накритий новенькою цератою.

— Вечеряти немає нічогоїсінько,— мовив господар.— Будемо замикатися чи ні?

Чому він про це питає? Невже досі ще переконує в своїй щирості до мирного земляка-політемігранта. Лужінський лише махнув рукою. Це могло означати, що йому все одно! Кому тут потрібні двоє непомітних поляків?..

І сів на диван, замислившись. Спокою не було. Якщо цей Рашевич працює тут, у сусідньому приміщенні портової поліції, то він геніальність! Навіть Лужінський, битий конспіратор, ладен був повірити в безпечність цієї перемелетої еміграцією людини.

— Робіть, як завжди. Ви ж тут господар,— тільки й мовив, відчувши страшенну втому.

Лужінський ще спав, коли господар кімнати прокинувся і, не залежуючись, почав одягатися. Почувши те, підхопився й Лужінський.

— А чого ви, спочивайте. Мені на роботу.— І трошки згодом, побачивши, що Лужінський не лягає, додав: — Міцно спите, заздрю. Для конспіратора це небезпечно, але... тут нейтральна країна. Ключа, будь ласка, занесіть до портового ресторану. Там же і... поснідаєте. Тільки ключа покладете, прошу, просто на столі в час сніданку. Та плюньте ви на свої підозри. У нас є джентльменська угода, прошу. Дозвольте вже мені боятися вас у цій країні.

І пішов. Що він за людина, на яких ролях живе тут, їздячи з Сетубала до Кримбри і навпаки? Розібратись в цьому було важко, тепер уже зовсім заплутався Лужінський. Чув, як за дверима, в сінях, господар одягався, вовтузився і пішов, хряпнувши вихідними дверима.

В сусідньому приміщенні поліцейської дільниці починалося життя. Чути було голоси начальників і підлеглих.

Мерщій би звідси. І якомога далі. Надворі вже був пізній ранок. Якийсь поліцай на ганку окинув оком Лужінського. Поляк хазяйновито причинив двері і повернув ключа в замок. Поліцейському, очевидячки, цього було цілком досить — відвернувся і зійшов з ганку.

Лужінський, отже, тепер міг піти геть, забравши з собою й ключа. Напевне, здивується господар, розшуки почне. Портовий ресторан ось зовсім поруч. Пора — саме час сніданку. До ресторану поспішали моряки, жіноцтво. "Зайду",— вирішив Лужінський і, сміливо пройшовши повз поліцаю, пірнув у скляні двері ресторану.

Спробував роздивитися, знайти свого "приятеля" хоч би для того, щоб віддати йому ключа.....Тут як у вулику.

Чужі обличчя, байдужі погляди. Сів за найближчий порожній столик і майже грайливо поклав руку з ключем на чисту, ще не забруднену об'їдками церату столу.

Замовив лише каву з бутербродами, зачитався меню. Почув, як пройшов він позаду, хитнулася рука, вловивши з столу ключ. Лужінський підвів голову, озирнувся. Ледве

впізнав огрядну спину свого земляка, Рашевича. Чорний піджак типу смокінга, лискучі штани, в правій кишені чітко викарбовувався браунінг. Навіть і хотів би помилитись, та важко було. Надто колоритна ця фігура.

Так і не підійшов більше, не озвався, десь загубившись у ресторанній метушні. Маневр з ключем йому цілком удався — значить, "прип'яв" земляка до себе, переконав і певен, що, де б той не ходив, ночувати повернеться до його поліцейської кімнати! Станіслав Лужін-ський тепер уже напевне був відданий самому собі та своїй долі.

"Давайте укладемо джентльменську угоду!" — згадав уже на вулиці.

— Давайте! — голосно згодився, бо був чомусь певний, що і тут почує його слова цей досвідчений шпик. Згадалася рідна країна, над якою знущається оскаженіла гітлерівська банда. А тут якась сита гнида курсує між Кримброю та Сетубалом, пильнує поляків в еміграції, сподівається зустрічей і там, на батьківщині. На щастя, рашевичі — одиниці, лише одиниці, на "зраненому тілі польського народу!..

Чимале портове місто відразу поглинуло Лужінського. Виконуючи своє основне завдання, Станіслав не забував і про доньку Марії Йосипівни. Розпитуватись про вулицю Катабанья не наважувався. Мусив розшукати міс Гревс без сторонньої допомоги, бо в кожному прохожому вбачав шпика. Адже саме вони такі швидкі на всіляку "допомогу" чужинцеві.

Треба пройти вулицями від набережної вгору, — може, десь таки натрапить на ту Катабанью. Що це — вулиця, а чи цілий район? Катабанья, 3... Певне, таки вулиця.

Чималий досвід запільника не обдурив інтуїцію. Катабанья — це був невеличкий майдан на взгір'ї, з якого мальовничою панорамою розкривалася затока океану. Будинок 3, напевне ж, добре видно було далеко з океану, а з будинку, з чоловіх його вікон третього поверху, та ще, скажімо, з добрим біноклем — затока і порт були як на долоні.

У списку жильців цієї тихої пристані міс Гревс стояла останньою і записана була найпізніше, майже зовсім свіжим чорнилом. Допалюючи у вестибюлі цигарку, Лужінський уважно озирнувся. "Хвіст" був чистий. Жодних підозрілих гуляк, прохожих поблизу не побачив через широкі вікна вестибюля. На сходах теж не здибав нікого, бо рахувати шпиком дівчисько з кошиком, яке трапилося йому назустріч, він не міг.

Нижній дзвінок ледве почувся на сходах, коли натиснув червону кнопку. Чому червона, коли на всіх дверях другого й першого поверху були білі?.. Відчинила літня жінка. Мовчки вислухала запитання, чи вдома міс Гревс, хитнула головою. Те, що жінка не пішла питати дозволу прийняти відвідувача, трохи дезорієнтувало гостя. Хто вона: служниця, а чи мати, сестра?

— До ваших послуг, — аж у передній кімнаті з диваном і важкими порт'єрами, ледве розхиленими на вікнах, озвалася ця сама жінка.

Важко було відразу заговорити. Оглядав кімнату і... господиню, підкреслено просто одягнену. "Резидент!" — безпомилково визначив Лужінський. Жінка в притемненій кімнаті здалася не такою старою. Старанно прибрана голова, щільно закрита сукня і трохи усміхнені, як годиться для господині, уста зовсім преобразили її.

Сідаючи на запропонований жестом руки стілець, Лужінський почав з рекомендації:

— Пробачте, прошу, я не єсть ваш знайомий. Моє прізвище Крашевський, Ян Крашевський — політемігрант.

Жінка нахилила голову, мовляв,— беру до відома. Обійшла столик і сіла з другого боку. Розважний гість констатував для себе, що жінка в своєму житті наприймалася відвідувачів. Вона й не намагається якось приховувати свою роль резидента. Адже вона, мовляв, ре-зидентка не якоїсь другорядної держави...

— До вас я завітав з... намови знайомих. Власне, хочу просити принаймні поради, як перебратись мені на щасливий, позбавлений оцих жахів війни заокеанський континент. Буду дуже вдячний, міс Гревс, за цю дружню пораду і допомогу.

Лужінському не вперше говорити всяку нісенітницю, нав'язуючи розмову. Часом з перших же слів він ловив найменший рух брови, уст, очей співбесідника і по тому знав, вірять йому чи ні. Ця жінка, не мигнувши оком, не змінивши пози, дивилася йому просто в очі. Відчував, що не вистачить його в цім однобої, але ж і вона не кам'яна. Десь же настане її черга сказати бодай одну фразу.

— Як вам відомо, Європа зараз палає в огні війни. А що буде потім, важко собі навіть уявити...

— Потім... можуть бути комуністи, що ж тут гадати,— прорекла досить тихо і напрочуд ніжно. Засуджує вона таку перспективу, а чи радіє з неї?

— Господи! — щиро вигукнув Лужінський, вишукуючи найдипломатичнішу середину.— Ви, певне, жартуєте чи, може, лякаєте. Адже польський народ...

— Нація, а не народ! — самовпевнено заперечив той же ніжний голосок жінки.

— І здалося Лужінському, що з перевірки відвідувача господиня лишилася задоволена. Чи вірить словам, важко зрозуміти. Але найгіршого не припускає.

— Народ, нація... Знаєте, в наш час, прошу, важко вже розрізняти ці поняття. Гітлерівські війська, на жаль, не дуже дошуковуються, скажімо, крайніх елементів, а кривдять заспіль усіх. Навіть найщиріших поляків.

— На жаль, на жаль. Це правда. Але що ж можу я, звичайна жінка?

— З іншого континенту,— підказав Лужінський, відчувши силу, як боець у поєдинку, переважаючи опір ворога.

Посміхнулася. Енергійно підвелась і, діставши сигарети та приладдя для курива, подала це все на стіл. Гість з подякою взяв сигарету. Не запалюючи її, чекав.

— Що б же ви хотіли? Інженер, науковець, літератор?

— Інженер, прошу. В Кракові залишив незакінчений проект одної заводської... та це, власне, не має значення. Мені б треба лише якоїсь зачіпки,— Лужінський теж пильно вдивлявся в очі господині.— Тільки б зачіпки. До речі, містер Адам Безрух порадив мені...

Господиня схопилася з стільця, підійшла майже впритул до поляка.

— Ви знаєте Адама Безруха?

— Чудово знаю. Це один з моїх задушевних друзів. Він лишився там... Такі люди

поки що потрібні саме там,— ледве не зітхаючи, мрійно сумував гість. Слово "там" він вимовляв настільки виразно, що господиня і не перепитувала, що ж саме порадив йому Безрух.

Повернулася, заламуючи однією рукою пальці на Другій.

— Давно ви бачили Адама Безруха? — запитала вже зовсім іншим тоном. "Безрух" прозвучало для неї як пароль, і Лужінський відчув ще більше певності в собі: з цим ім'ям він може тут говорити, розпитувати, навіть вимагати.

— В день подання одної радіограми на ваше ім'я я попрощався з Адамасем, а потім... як бачите.

— І більше?

— Ні разу. Він же, напевне, повернувся туди... Ті його друзі були при ньому. Саме їм завдячуючи, я і потрапив у ці благословенні краї.

Таки запалив цигарку і теж підвівся з стільця. Він тут уже не випадковий прохач. Ім'я Безруха виявилось невідразним ходом у цій складній грі. Та гра ще тільки-но розпочиналася. Відчував внутрішній дріж. Ніночка, от-от вирне на поверхню з такої жахної безодні.

— Але ж це було давно, мій милий містер Крашевський. Та телеграма, на жаль, була останньою.

— Як то останньою? А дитя генерала Андрія Дорошенка? — відрубав гість, облишивши обхідні маневри.

Співбесідниця не квапилася з відповіддю. Тільки і помітив по зблідлих устах, як вона намагалася пересилити враження. Аж коли гість підійшов до замисленої в очевидному занепаді резидентки, вона, досі ще якимось перевіряючи гостя, наважилася:

— Коротше кажучи, ця заплутана гра Адамаса зійшла на ніщо. Дитя було потрібне перед війною, доки велася справа про генерала, батька дівчини, і живий був Жозеф Бердгавер. Війна розпочалась майже разом з виконанням того попереднього плану розвідки. Дитя стало не потрібне, як і сам Бердгавер...

— То він помер? — Лужінський ледве пригадує це ім'я, єдиний раз почуте з уст Марії Йосипівни.

— Чи й помер уже, а чи ще живий — це справи не мінє. Він у Дахау, а звідти хіба що його попіл вітром видме з крематорію. Отже, дитя, як бачите, не потрібне. Гестапо, може, і потребувало його для... допитів і своїх ділових справ з Бердгавером у Дахау. Тепер уже триває війна. Щоправда, в дитяти ще є його рідна мати — дружина радянського генерала, яким тепер можуть цікавитися вже інші кола обох континентів...

— Отже, дитя...

— Так, нашій розвідці дитя впливового генерала советів придалося б у далекосяжних планах. Це зрозуміло. Але ж воно загинуло в океані. Товар, як бачите, не вартий розмов...

І встала наче обтяжена неприємними спогадами. Ні слова більше не мовивши, вийшла до другої кімнати.

Всидіти і Лужінському стало важко. Вільно пройшовся по кімнаті, неначе у власнім

приміщенні на Воевудській у Кракові. Коли господиня вітром повернулася до кімнати, Лужінський застережно поглянув на вулицю у вікно. Чогось небезпечного для себе там не помітив.

— Прошу, італійською читаєте чи прочитать?— запропонувала, сідаючи на своє місце за столом.

— О, зробіть ласку. Крім англійської і то, як чуєте; з горем пополам, знаю лише рідну мову.

— Бардзо проше пана, естем полячка з емігрантів на тому заокеанському континенті...— і, не зваживши на очевидний ефект, заквапилася. — Прошу слухати: "Капітан Ганс Горн за кілька місяців перебування на острові встиг з кращими успіхами повторити легендарного Робінзона. Чудовий гітлерівський ас, він навіть здивувався, що його збив якийсь аж шостий англійський винищувач. Щоправда, аж шостий, ризикуючи повторити трагічну долю своїх попередників. Але таки збив. Капітан Горн упав у пучину розбурханого океану і чудом урятувався на торпедованім, напівзатопленім катері свого ж, німецького виробництва. Тим катером, як нікчемною тріскою, ганебно погрався океан і виплюнув до берегів острова..."

— Чули? Напівзатоплений катер німецького виробництва. На такому ж і відправлено сюди те дитя... Ну, з того острова нейтральні рибалки вивезли нещасного героя на континент.

— Чую, міс Гревс. Треба думати...

— Даремно думати, пане Ян. Під тим прапором ішов наш катер, це ясно. Катер, як бачите, не дійшов до нейтрального порту.

— Затонув, такий жах! Просто не віриться, що це ті самі джентльмени.— Лужінському не треба було вдавати, його справді гостро, гаряче вразила та звістка. Адже з катером, очевидячки, в'яжуться нитки і його справи.

— Пан міг би дізнатися більше про катер у того льотчика гітлерівської морської авіації.

— Він тут? — похопився Лужінський, підводячись.

— В Іспанії. Військовий іспанський човен забрав у рибалок льотчика вже в нейтральних водах Іспанії. Романтичний герой, скажу вам, сенсація для нейтралів. Щодня в пресі такі замудровані інтерв'ю. Але я... жінка! В Іспанії зазнала провалу і змушена перебазуватися сюди. Коли б пан...

— З дорогою душею, ласкава пані,— залепетав гість, підтримуючи взятий господинею тон. І раптом укляк: — Та це... майже неможливо.

— Пан також зазнав провалу? — запитала.

Лужінський ніяк не міг зрозуміти, що ж має на увазі заокеанська резидентка в Португалії під отим "також".

— Власне-е...— зам'явся ніяково.— Я ще не був у цій країні середньовічних рицарів та сучасного миру.

— Мир, прошу, ви надаремно так патетично приписуєте Іспанії. Та то нічого. Що ж вам заважає стати таким же польським емігрантом в Іспанії, яким ви є тут?

Лужінський спочатку ще більше зніжківів, на цей раз уже спритно дограючи роль. З цією "землячкою" треба ідеально грати в щирість, переконувати кожним рухом, кожною інтонацією в мові. А мова може підвести! І він фігурально вивернув обидві кишені своїх штанів, знітився при тому, чим викликав найщиріший сміх господині.

...Мусив майже тим самим шляхом проїхати в поїзді, в якому його на перших же кроках вистежив Бруно Рашевич. Здибатися з ним ще раз, порозумітися, маючи рейсовий квиток до Мадріда? Могла ж та дама з дітьми бути його якоюсь знайомою, може й рідною, яку він мав інкогніто відправити з Сетубала до Іспанії. Цілком можливе і те, що комуніст Лужінський хотів разом з нею вислизнути з Португалії, коли б цьому не перешкодив ретельний служитель поліції нейтральної країни.

Невже таки загинуло з тим катером і дитя Марії Йосипівни? Озброївшись газетами, Лужінський перечитував усе, що писалося про есесівця-льотчика. Багато було написано, а як мало сказано! То, може, і версія міс Гревс лише манливий збіг, катерів не мало плаває в океані...

Проникливим розумом Лужінському щастило докопатися, що той льотчик ще ні разу не сказав нічого більше про підбитий в океані катер під нейтральним прапором. Випадковість?

Саме це і підтримувало іскорку надії. Що ж то за катер і куди він подівся?.. Документи, здобуті зусиллями міс Гревс, допомогли Дунайському проїхати кордон без будь-яких неприємностей. Те, що в документах було все так ясно написано, починаючи від імені Яна Крашевського і кінчаючи метою — побачення з рідними в Мадриді, не викликало жодної підозри. Лише поцікавилися, чому на те побачення їде з Португалії, а не з якоїсь іншої країни?

— Здається, це так зрозуміло,— спокійно пояснював Лужінський.— Польському біженцеві навряд чи можна було б осісти десь в іншій, не в нейтральній країні, коли триває така війна. Сетубал, прошу, для мене такий же випадковий порт, але кораблем з біженцями командував не я.

Одного звичайного сірого ранку Лужінський прибув до Мадріда. Шпиталь, у якому лікувався після такої океанської "купелі" відважний льотчик, містився в мальовничому передмісті Мадріда — Карабінель-Бахо. З центрального вокзалу Лужінський спочатку пройшовся пішки. Минуло чимало років так званого мирного життя столиці після здачі його інтернаціональними бригадами генералові Франко. А як мало змінилося тут. У нейтральній країні і зараз було повно військ. Життя міста регулювалося численними гарнізонами в окремих районах. На вулицях обиватель губився серед виразного хаки, причому не лише національної іспанської армії.

"О-о, тут краще буде втушити свою цікавість і зманеврувати десь на периферію міста",— холодком прокрася певність.

Пересівши з трамвая в автобус і знову в трамвай, Лужінський, нарешті, прибув і до цивільного шпиталю, в якому, за даними міс Гревс, "відновлював своє здоров'я" фашистський льотчик капітан Горн. Благородні поривання негайно ж дізнатися в аса про долю злочасного катера штовхали Лужінського відразу з поїзда зайти до шпиталю.

Хто знає, яка доля спіткає його в цій "нейтральній" країні. А зараз він, що називається, "чистий", день лише розпочався.

Але були й інші голоси, які нагадували про оглядність, про забезпечення тилу. І він скорився їм, пішов шукати надійної в таких випадках бази. Документи, з якими проминув португало-іспанський кордон, негайно ж знищив і знову став Станіславом Лужінським, польським біженцем, емігрантом.

Карабінель-Бахо в дні іспанської революції був одним з гарячих передмість. Один раз і Станіславу ще тоді довелося побувати в ньому. Він одержував на складі, де біля громіздких вокзалів залізничного вузла, рештки боєприпасів для свого батальйону. Жодного знайомого зараз, жодної зачіпки.

Готелів тут вистачало, але Лужінський спробував знайти приватну кімнату, передчуваючи, що побачення з тим гітлерівцем-асом розтягнеться може й не на один тиждень. Основне ж полягало в міс Гревс. Адже вона напевне зацікавиться своїм протеже "Яном Крашевським".

Капітан Горн прогулювався перед обідом у тісному садочку шпиталю. Так принаймні наглядка поінформувала Лужінського. Коли Станіслав вийшов на веранду, що вела до саду, то побачив юрму молодих людей біля високого, трохи схудлого чоловіка в госпітальному халаті. Добротна сигара, скажімо, чудово могла б доповнити вигляд цього самозакоханого Джованні Казакова (Казанова, Джованні Джакомо (1725--1798) — італійський авантюрист автор написаних французькою мовою "мемуарів", у яких зображено закулісне життя аристократичних придворних кіл різних держав Західної Європи в другій половині XVIII століття) нашої доби, коли він, не кваплячись, як милостинею наділяв фразами то одного, то іншого газетяра. Проте льотчик палив звичайнісіньку фронтову сигарету.

Скромність, скупота, а чи й справді має смак лише до того напівкурива, віддаючи йому перевагу перед цигарками найкращих іспанських фірм? Лужінський зарані склав собі відповідний образ бойового, а від того і спесивого гітлерівського аса, збитого аж шостим англійським винищувачем з "Кобри", і тепер мусив кардинально скоректувати його. Льотчик був позбавлений пиховитого хизування своєю романтичною появою в цьому товаристві творців сенсаційного читива. Він кидав відвертий виклик зазнайському аристократизму нейтральної країни — прабатьківщини казкового рицарства і авантюризму.

І раптом чудова ідея осінила Лужінського: підійти й собі як репортер — геніальна ідея! Шановна міс напевне ж поцікавиться, чи був на побаченні в героя її протеже, "інженер Ян Крашевський". А хто його вирізнить з такої череди газетярів?

В руці опинився блокнот, у другій — паркер. Підійшов до юрми і втиснувся в неї. Жоден з екзальтованих газетярів не звернув увагу на появу ще одного "власкора". Всі були надто заклопотані, надміру змобілізовані, щоб якось прорватися з своїм запитанням до легендарного аса.

Але Горн з якоїсь дивної інтуїції відчув новака.

— Здається, вперше бачимось,— якось вільно і майже інтимно чи то запитав, а чи

просто констатував він.

— Безсумнівно! Тільки з поїзда,— відрубав Лужінський, лагодячись записати наступну фразу.

— По вимові чую співвітчизника. Так це чи ні, але приємно, нарешті, почути й тут по-справжньому рідне берлінське слово. Давно прибули, звідки? — допитувався зацікавлений ас.

— Лише сьогодні вранці, але... не з Берліна, а... з Варшави,— зорієнтувався і випалив Лужінський. Адже кореспондент від варшавської преси напевне ж щось більше важить, аніж якийсь засиділий в тісному Берліні. Саме у Варшаву, окуповану гітлерівською армією, фашистська преса кинула найспритніших газетярів.

Ефект надзвичайний. Лужінський сподівався на нього, але це перевершило його сподіванки. Горн кинув сигарету в урну і ступив до Лужінського, розштовхнувши газетярів. Обняти чомусь не наважився, але ж як по-панібратському вхопив за обидві руки вище ліктів.

— Давно з Варшави, як там?...— закидав запитаннями знудьгований "герой". Навіть відповідей не чекав. Нашвидку якимось огризнувся до юрми газетярів, махнувши їм рукою, і звернувся лише до Лужінського.— Знаєте що: сьогодні мене виписують звідси. Переїжджаю в номер готелю, бо на батьківщину в стрій поки що не можу повернутися — треба клопотатись: я ж інтернований. А їм,— льотчик озирнувся на гезетярів, які намагалися сфотографувати його,— я вже стільки всього наговорив, що і сам не доберу, де кінчається правда і починаються пригоди Гуллівера.

Сміх аса підхопили газетярі, товплячись на виході. Засміявся і "капітан Лужінський", як відрекомендував він себе льотчикові. Коли проходили через веранду, Лужінський попросився зустрінутися "солідно", чим викликав щиру посмішку льотчика. Щирий потиск руки ствердив цю дружню домовленість.

"Дуже добре!" — констатував у думці Лужінський. Фразу Горна: "де кінчається правда і починаються пригоди Гуллівера..." — кілька разів повторив, йдучи вже на вечірнє побачення з асом. Внутрішній голос підказував, що та правда кінчалася саме там, де її треба було приховати льотчикові від сторонньої цікавості. Не така вже пристойна для солідного аса участь у викраданні дітей від матерів!

І відчув, що від цієї підозри його аж дрож пройняв. А що коли це лише фантазія зневіреного в успіху шукача? Які гіркі, на цей раз уже катастрофічні розчарування!

Так і зайшов до готелю, замислений у розгадуванні аса. Вперше на цій землі тут уважно перевірили в нього документи. Як добре, що не фальшиві документи міс Гревс, а якоюсь мірою свої він використовував у цьому випадку. Кілька разів, клерк, очевидячки переодягнений поліцей, сам до себе проказав: "Станіслав Лужінський-Браге". Відчувалося, що прізвище його цілком улаштувало, але при ньому "Станіслав" ніяк не вкладався в натреновану на прізвищах чужинців голову поліцая.

— А-а,— нарешті, осінило поліцая, і він усміхнувся: — Поляк, емігрант?

— Польський німець, прошу. Але тепер лише емігрант, ваша правда,— засміявся Лужінський, беручи документи з рук поліцая.

Навіть сам не зовсім був певен, що неодмінно треба було додавати так інтимно оте "тепер". На щастя, поліцейського цілком задовольнила та випадкова фраза. Він пропустив Лужінського в п'ятдесят шостий номер, дбайливо записавши проти номера в довіднику: "Польський німець Лужінський".

Льотчик Ганс Горн здався йому на цей раз якимсь замріяним красунем. Сіра в ледь помітну цяточку, добре пошита пара підкреслювала не тільки широкі плечі мужньої постаті, але й манери вихованої, абсолютно цивільної людини. Тільки якась хвороблива схудлість досі лишалася від втрати крові ще під час поранення, коли був збитий у повітрянім бою. І сам він, не знати з якої причини, зникнув, навіть зарум'янилися його блідаво-схудлі вилиці, коли поглянув у очі гостеві.

— Пробачте, гер Горн, мою настирливість, але мушу дещо...

— А мені все ясно: ви не кореспондент, не газетяр. Я це зрозумів ще з учорашньої короткої зустрічі,— перебив Горн, досить гостинно вітаючись посеред кімнати.

Що йому відповісти, як повестися? Такої зустрічі Лужінський не передбачав. Не так зустрічала його міс Гревс, і легше йому було лукавити з нею.

— Що маю сказати, гер Горн, мені важко щось приховувати від вас, бо прибився на цю зустріч я з чистими думками. Звичайно ж, у тій ситуації вчора мене захльоснула, як то кажуть, хвиля імпровізацій,— виправдувався Лужінський, вишукуючи якісь середні форми між правдою і вимогами обережності для справи.

— Майн гот! — дружньо і, здалося, цілком широко вигукнув Горн.— Облишмо це, вважаймо, що ми квити! Ви вже снідали, випили нашу традиційну берлінську каву?

— Дякую. В даному разі будемо точніші: мав би випити нашу краківську, прошу.

Якесь шибайголовство раптом підштовхнуло Лужінського на таку визивну відвертість. Тут би можна було назватись і варшав'янином. А це справило враження. Адже тепер льотчик уже не міг припускати, що це звичайне "земляцьке" побачення. Його гість прибув з Варшави чи навіть з Кракова спеціально для цього побачення в якійсь інтригуючій справі!

— Але... Нехай вас не непокоїть такий пуританізм гостя. Справді, я маю важливі справи до... Іспанії, чи, вірніше, до океану, який її омиває. Важко було б розминутися мені з такою сенсаційною подією, як льотчик у хвилях того океану...

Льотчик якимось криво посміхнувся, оглянувши крісла, де б можна сісти вже для солідної розмови.

— Тоді давайте ще раз познайомимось,— промовив він.— Ганс Горн, льотчик-винищувач німецьких повітряних сил, збитий в нічному бою над океаном не менш досвідченим у таких справах супротивником.

— Широ співчуваю,— пристукнув каблуками і Станіслав.— Польський політемігрант Лужінський, закинутий на це узбережжя океану... трагедією одної матері... Шаную вашу благородну щирість, вона найбільше відповідає причині мого візиту.

Льотчик хитнув головою, не втушивши тої ж зацікавленої посмішки. Сідаючи навпроти, зовсім пом'якшеним тоном додав:

— Сподіваюся, що ця трагедія не завадить нам по-людському порозумітися. Палите?

— Досить рідко, дякую.

— Що ви польський німець — мене переконує ваша чудова вимова. Комуніст?

Лужінський знизав плечима, хитнув головою, припалюючи сигарету з власної запальнички. Пошкодить це, а чи й зовсім зіпсує справу, тепер уже важко було б маневрувати й далі. Візит набирив надто напруженого, досить офіційного характеру. Німець замовк, і гість відчув, як він гарячково борсається, вишукуючи самого себе в такому товаристві. Навіть підвівся і пройшов до вікна. Але досвідчений запальник Станіслав Лужінський тепер був певний, що цей "Казанова" вже не покличе поліції.

Горн лише поглянув крізь шибку, та навряд чи щось бачив, захоплений зненацька такою невідразною щирістю комуніста. Мов сон, минуло кількамісячне перебування на острові, де радянські піонери — нащадки комуністів, врятували йому життя. Ганс Горн уже безпомилково збагнув, що ці одвідини поляка зв'язані з долею тих дітей.

— Слухаю вас, товаришу Лужінський,— нарешті, піднесено мовив, сідаючи знов у своє крісло.

Навіть у цій фразі, з якимсь не зовсім дружнім нервозним підкресленням слова "товаришу", Лужінський ще раз відчув не напад, а скоріше оборону. Удавши, що того "товаришу" навіть не помітив, він дістав з кишені чорновик злочасної телеграми і подав господареві.

Льотчик лише пробіг очима той папірець і, мов ужалений, схопився.

— Ніночка? — вирвалося з уст.

— Так. Ніночка.

Підхопився і Лужінський, ступив до німця. "Ніночка" в устах льотчика прозвучало як пароль щирості, навіть дружби. Горн глибоко зітхнув, ще раз озирнувся на вікна кімнати.

— Сядьмо, прошу вас...— Горн хитнув головою на крісло. — Знаєте, комуністи ще в юнацькі роки тривожили мені душу. Чого ви такі настирливі? Так, я син рурського гірника!.. Але... я ж ас авіації гітлерівського вермахту! В цю мить я ще менше знаю, що ж переважає в моїй людській гідності... Ах, батьку, батьку! — несподівано завершив якимсь трагічним пафосом зажурення.

11

У кімнаті їх було тільки двоє. Німецький льотчик Ганс Горн, інтернований у цій нейтральній країні, почував себе в якійсь мірі господарем. Та й гість не був знічений такими не зовсім певними в чужій країні одвідинами. Він безпомилково відчув ледве помітну розгубленість льотчика, ніби якусь провину перед гостем і не відмовився прийняти розплату за неї.

Ганс Горн, нарешті, востаннє переміг себе і почав розповідь. Неспокій досі ще червоточив, дратував нерви, льотчик палив сигару за сигарою і, походжаючи по кімнаті, розповідав. Мимоволі захопився, говорячи про свої льотчицькі здібності.

Останній нічний бій він змалював з таким хвилюючим піднесенням, що Лужінський щиро віддавав належне мужності і винятковим здібностям аса.

Обоє вони надмірно палили, в кімнаті стояла хмара сизого диму. Часом забували про місце і час розмови. Лютчик не дбав про свою роль у подіях, про які розповідав з такою замріяною щирістю. Події його захоплювали, перекинувши з цього готелю нейтральної держави у вир пережитого...

— ...Отак, оточений щирим піклуванням моїх ворогів і рятівників, я лікувався. Піонери, що називається, воскресили мене з мертвих, знаючи при тому — зважте на це! — що лікують фашиста, свого найзапеклішого ворога у відкритому бою. Адже зрозуміло, що вони всі четверо разом фізично не становили для мене чогось, з чим я мусив би рахуватись, коли одужав... Словом, людяність, загальнолюдська чуйність у тому рятуванні мені життя, таки перемогли мене! Я став маленьким, пристосовувався до них, калічив — так, так! — калічив свою натуру. Адже я, лютчик фашистської армії, часом цілком щиро захоплювався цими радянськими юнаками.

І раптом... Раптом цей катер! Звісно, я теж нічого не знав, що він собою являє, чий він. Катер як катер. Та, виявилось, він був нашого вітчизняного виробництва... Кореспондентам, в оточенні яких ви здибали мене, я сказав, що був збитий у бою англійським винищувачем.

Прошу пробачити, я просто... хизувався, вибріхувався! Борючись сам з собою, не мав мужності признатися, що збив мене борт-механік нашого ж повітряного корабля, чех з національності. І збив, рятуючи радянських піонерів! Саме якась особлива сила отих піонерів, їх щирість та людяність і спонукали мене до вигадок у своїх розповідях. Бо про тих підлітків розповідати треба було не цим кореспондентам!..

І я мусив брехати. Та що там казати! Отже, про той катер. Уявляєте собі величну і страшну картину безмежного схвильованого океану! І ось на ньому, на його хвилях — жалюгідні рештки нашого німецького катера. Гойдається, занурений майже до половини носом, немов сушить обидва гребні гвинти і рульову лопать. А хвилі неначе тріскою граються, от-от захльобнуть, засмокчуть. І на катері...

...На катері, в задраєній каюті, в безладді наваленого одягу, ковдр, закутавшись у них, завмерло причаїлася дівчинка чотирьох чи, може, й п'яти років. Очам своїм не повірив Олег, відчинивши двері. Побачивши хлопця, дівчинка лячно зойкнула, неначе перед смертю, і зарилася в купу ковдр.

— Диви, дівчина!.. Що ти робиш тут, мале дівча? Чия ти? Як тебе звати, моя хороша?! — гомонів до неї хлопець, розуміючи при тому, що в цих широтах його рідна мова може здатися дитині навіть і щенячим гавканням. Яка шкода, що він не володіє мадагаскарською, зулуською якоюсь мовою!

А дівчинка, мов розбуджена словами хлопця, раптом відкинула ковдру, уста хоробливо засмикалися в затриманому гіркому плачі; очима, що от-от вискочать з орбіт, натужно дивилася на невідомого хлопця. Мокрий, у самих трусах, звичайнісінький хлопець.

— Я Ніночка... Мама немає, не-е-ма-ає. Мама-а!.. — і знов заплакала, тепер уже як

скаргу висловлюючи цьому невідомому, але такому близькому їй і дужому хлопцеві.

— Ніночка? — в першу мить його ошелешили такі зрозумілі і рідні слова. Та більшого значення поки що не надав їм.— Ніночка? — ще раз тепло перепитав Олег.

І наблизився, сів у незручній позі просто на ковдри, біляву голівку з усією юнацькою ширістю погладив. А сам теж ладен був заплакати і безнадійно заволати:

"Мамо-о!" Та ж їм, піонерам, не личить губитися! До того ж він рятівник.

— Зараз, Ніночко, зараз... Потім буде і мама! Ми ось... тільки заберемо тебе. Нас тут аж четверо піонерів і один полонений льотчик-німець живе з нами. Ого, ми такі сильні! Баня Туляков найстарший. І Юрка та Роман, усі хлопці сильні, хороші хлопці, льотчика, полоненого Ганса Горна, вилікували! Ось я їх покличу. Мене Олегом зватимеш.

І тут же рушив геть. А дівчинка лячно вхопилася за холодну мокру шию хлопця обома руками.

— Не треба, Олегцю, боюсь. Я не хочу тут. Вони... чужі тут, страшні.

— Немає, Ніночко, ніяких чужинців. Один він у нас, та і той тепер уже свій, мирний. Тут ми, радянські!

Взяв ще раз на руки дівчинку, широко ставлячи ноги, щоб не впасти від гойдання корабля. Горнув до себе, відчував, як дрижить мала, міцно тримаючись за шию хлопця. Чи їй п'ять, а чи лише чотири роки? Схудла дівчинка надто легкою здалася хлопцеві. І рушив з нею геть з каюти, переступаючи через безладно розкидані речі. З неймовірними труднощами виніс дівча по похилому трапу через отвір люка аж наверх. Лише тоді опам'ятався, зрозумів: пропливти з дівчинкою до острова він не зможе. А Ніночка так міцно вчепилася йому за шию, на плече голівку поклала, ледве схлипувала. Чи думала про те, хто цей хлопець, куди її несе...

— Бачиш, Ніночко, океан! Ти ж плавати не вмієш, а тут човна немає. Я піду до наших, гуртом приїдемо! А ти посидь тут, дивися, як я плаваю. Тільки тримайся на сходах, не вилазь. Добре?.. Ми зараз же і повернемося з човном....

Дівчина вчепилася за люк і, не перестаючи тремтіти, плакала. Та не протестувала більше. Тільки лячно озиралася на трюм, немов стереглася когось звідти.

Хлопець уже вирнув з перших хвиль і оглянувся. Ледве помітив, як вітер кужелив біляві кіски Ніночки над люком. Невимовно рідним і дорогим стало хлопцеві це нещасне дитяче життя.

Піонери вже не спали, але досі ще не виходили із затишної хати, вилежуючись у теплі під новою покрівлею. Льотчик нетерпляче ліз у розмову, йому охоче відповідали навперебій. За цей час звикли до нього, та і йому кожен з них здавався в такий мажорний ранок добрим другом.

Раптом у дверях з'явився Олег. Його майже разом усі помітили і немов іскрою пройнялися чимсь тривожним. Посхоплювалися на нарах, у свого вартового очима втупилися. "Щось трапилось",— з ляком думав кожен.

— Олег, що з тобою, браток? — першим запитав його Ваня.

А хлопець ухопився за одвірки, не може слова вимовити. Тривожно билосся серце

від швидкого бігу, не вистачало повітря, зникли слова.

— А де ж зброя? Тебе...— угадував Роман, припускаючи щось страшне. І жаль, і співчуття, і тривога відчувалися в словах друга.

— Друзі!.. Все, все чудово! Ніночка!..

— Що-о!—разом вигукнули всі. Навіть полонений підвів брови.

— Яка Ніночка, Олег? Ти не хворий?

— Він хворий, Ваню. Чуєш, як калатає серце в грудях?

Олег ледве спромігся на дружню посмішку, і його товариші разом вибухнули енергійним "ура-а!". Навіть льотчик приєднав свій басовитий голос до загального захоплення.

— Тихо, чудаки робінзони! — спинив Олег друзів.— У хвилях океану... справжнісінький морський катер! Справжнісінький! Рубка, лебідка, якір... Вночі був морський бій. Гайда негайно ж на катер! Там Ніночка.

Наперебій один у одного ще допитувалися: що він сказав, чи не хворий справді?

Олег, уже на бігу, розповідав як міг про ранкові свої пригоди, про трофей, консерви, ковдри і про Ніночку. Коли спустилися до берега, Ваня спинився, затримав Романа і Юру.

— Лишайтеся і разом з Горном примотайте дротом до Романової колоди ще оті три, що zostалися в нас від накату. Без плота Ніночки нам не вивезти з океану!

— І трофеї ж, казав Олег,— розсудливо додав Роман.

— І трофеї, точно. Катай, хлопці, не баріться. Олег і Ваня добігли до коси найшвидшим алюром.

Перед вів Олег. Йому здавалося, що все це раптом обернеться на сон. Або ж хвилі зірвуть корабель з якоря, і хлопці побачать тільки порожній океан та почують його знущальний регіт.

Але катер погойдуючись стояв сторчма на тому ж місці. І біляву голівку дівчинки вихрив легкий океанський бриз. Дівчинка помітила, як по берегу бігло двоє хлопців, і одного з них, Олега, впізнала.

— Оле-ег!..— почули обоє з берега тоненький нелюдський зойк.

Хлопці привітно замахали дівчинці руками, втішали словами, яких, напевне ж, вона й не чула. Ваня вже біля самої води спинився. Рукою затримав і Олега:

— Спочинь перед плавбою.

— Вода тепла, Ваню.

— Але ж ми так бігли, треба передихнути. І попливеш сам, а я повернуся до наших. Треба мерщій злагодити пліт.

Без єдиного слова, лише хитнувши головою, погодився Олег. Йому було приємно, що Ваня не його посилає на допомогу хлопцям, а сам іде, щоб він, Олег, якнайскоріше дістався до врятованого дівчати.

В'язати пліт допомагав уже й Горн. Льотчикові, який мав чималий життєвий досвід, це було значно легше робити, аніж піонерам, у яких запал переважав усе. Чотири товстих і довгих колоди, зв'язані дротом, вільно трималися на воді самі і майже не

осідали, витримуючи на собі трьох хлопців та Горна. Довгими жердинами відіпхнулися, і пліт загойдався на хвилях, швидко посуваючись до катера.

— Катер німецького райху! — вигукнув Горн на під'їзді до судна.

Троє піонерів відчули в тій репліці стільки сумного жалю, що мимоволі презирнулись. Багато краще було б лишити полоненого на березі. Та пізно вже пере-
вирішувати, підпливали до катера. Горн лагодився першим стартувати на борт з кінцем дроту.

— Так, геносе Горн, катер був німецьким, а тепер став власністю Радянської держави! Адже так? — мовив Ваня, надаючи своїм словам цілком серйозного тону...

— Так єсть, товарищ Ваня... Тепер он єсть блахародний трофей совієтські робінзона!

— І держави,— додав Юра.

— Да... он єсть трофей Совієтські держава,— покvapно згодився Горн, з кінцем у руці видираючись на похилу палубу катера. Ваня подав йому руку, допоміг.

На палубі біля люка товаришів зустрічав Олег. Він теж подав руку льотчикові, допоміг утриматися в першу мить на хисткій палубі. Виглядаючи плота, хлопець часто вискакував на палубу. Дівчинку поки що перевів до тої ж каюти, де і знайшов її. За час очікування хлопців він устиг побувати в кількох напівзатоплених приміщеннях і каютах катера. Озброївся новим біноклем і оглядав простори океанські. Тепер кvapливо інформував товаришів, що від сьогодні вони стануть справжніми мандрівниками,— з картами, з біноклем, з компасом! На кораблі він знайшов чимало і не замклого паперу, зошитів. А в каюті Ніночки залишено цілу теку якихось документів, ділових паперів.

— Це вже будемо просити товариша Горна розібратися і доповісти,— закінчив свою скоромовну інформацію, посміхаючись до Горна.

Звернув Олег увагу і на інструменти. Їх цілком вистачило б не тільки на їхню бригаду: молотки, ключі, терпуги. Навіть цвяхи... В одному з незатоплених приміщень лежали величезні мотки сталюого троса, дроту, ремінні паси, машинні деталі.

— Це таки трофей, друзі! — не міг не висловити свого захоплення.

Товаришів Олег зустрів, як господар, як морський вовк-капітан, з біноклем на шії. Коли зайшли в майже єдину, зовсім не затоплену каюту, від Олега ні на крок не відходила дівчинка, весь час крутилася біля нього, хапаючись за його ноги, щоб не впасти на ворухкій посудині. Заздрісні багатозначні погляди, які кидали товариші на бінокль, сприймав без гордування. Тут же конфіденційно повідомив:

— Певне, тут є ще і не такі речі. Задраєно все, затоплено. Навіть радіорубка... Друкарська машинка, консервоване молоко. Правда, на машинці хіба що тільки Горн зможе друкувати, не на нашу мову настроєна!

Хлопці статечно віталися з Ніночкою, як з дорослою. Кожен намагався якось заспокоїти її, хоч дівчинка вже і не скаржилася. Навіть переляк в очах потух, і натомість вони загорілися дитячою цікавістю до нових, таких своїх людей. Тільки посмішку Горна сприйняла з неприхованим застереженням. Дитяча інтуїція підказувала, що лише ті четверо піонерів можуть замінити їй у цих просторах океану

маму, тата і рідну хату. А цей дядя льотчик, як рекомендували їй Горна, на жаль, скидався на тих, які ще недавно так грубо поводитися з нею.

Першим рейсом на плоту везли дівчинку, ковдри та інші потрібні речі з каюти. Олег на руках тримав уже важкувату для нього Ніночку, а Юра стеріг усе те манаття, тримаючи його в оберемку, щоб не промокло на плоту. Роман лоцманував, відпихаючись довгою жердиною. Тільки Ваня з Горном лишилися на кораблі. Олег по-господарському порадив їм куди зайти, щоб оглянути хоч трофеї. Горн тільки посміхався на ті поради.

— Просім, пусть не беспокоїть товарищ. На етом скоростной катер мі десять місяця морской служба стажіровал в Бремен, пока переходить на гідроавіація.

— Чудово, геносе Горн! Я хочу бути першим вашим учнем. Капітани морфлоту — моя мрія! Вперед, повний...

Піднесений настрій піонера зрозумів і Горн. Він подав руки Олегові і Вані на знак цілковитої згоди з усім.

Другим рейсом відвезли на берег ящик сухарів і кілька десятків банок всіляких консервів. Олег захопив і пачку паперу та кілька зошитів. Усе це багатство віднесли тільки до перших кушів.

Дівчинку теж посадили під кущем у холодку, щоб стерегла трофеї. Налякана, весь час між чужими людьми, вона уважно стежила за метушнею хлопців, і особливо за Олегом. Це ж були свої вже!

З третім рейсом Ваня запропонував почекати. Вантажити троти та інше не першої потреби майно не було рації.

— Адже це і не по-господарському. Ну перевезли, десь, припустімо, склали під кущем. І що ж, нехай лежить? До того ж я так собі думаю, цей катер отут, на косі, може привернути і небажану нам увагу з боку тих, хто в гірку хвилину змушений був залишити його на волю океану. Він же не порожній, як бачимо. Мабуть, його спробують і розшукати з допомогою авіації.

— Та тому ж і марудимося з ним, клятим, щоб якнайшвидше вивезти все на берег. Потім можна і зовсім затопити його.

Ваня перечекав зауваження Юри. Але, коли той запропонував затопити катер, перехопив його.

— Таку морську посудину затопити?

Олег теж не витримав. Чи не він стільки трудився біля нього, а тепер затопити!

— Користуватися морським чи військовим трофеем — законне право переможця. Катер ми не викрали, а з якими труднощами в океані добули! Затоплювати не будемо!

— Підеш з ними домовлятися, законно чи ні ми привласнили трофей. Гітлер виховав... ви, геносе Горн, не обижайтесь. Адже мовиться про тих...

— Я всьо понімайт. Гітлер нет, есть остров, есть закон большинства!

— Так ось і я кажу,— знов заговорив Роман, статечно розмірковуючи.— Якщо вже брати весь катер, то треба бути готовими його захищати. Я гадаю, що Ваня правий. А як ви дивитеся, геносе Горн? Забираймо катер десь хоч і в ту протоку біля нас.

Розкопаємо гирло...— Роман помітив, що Горн щось намагається сказати ще, бо його перебили тоді, не дали до кінця висловитися.— Давайте, геносе Горн.

— Саме так і мислім. Катер дольшен біть ріхтунг, готов... на плаваніє к берегам родіна... Совієтская Росія!

— Вірно, в Радянську країну! Давай, Ваню, твій проект.

Усі замовкли. Справа ставала яснішою: катер треба забрати. Але де його приховаєш так швидко? Чи ж можлива річ, негайно провести його в ту затоку під густі дерева? Скільки це забере часу!

— Часу в нас вистачає, а план на сьогодні такий,— знов розпочав Ваня,— зняти корабель з мілини — це вже турбота Олега та Горна, вони в нас механіки, нехай мудрують, а ми зробимо — і підвести трофей отуди до нас під камінну кручу.

— Чому б не спробувати відразу аж у затоку? Там і дерева нависають над берегами. А тут і не підведеш до берега, скеля виступає з-під води,— додав своє енергійний Юра.

— Дерева, це правда. Та чи протягнеш його такого нашими силами в ту затоку? А звідти ми просто в нашу хату або в отой рибальський курінь оце все і вивантажили б. Потім знайшли б лад і катеру. А ні, зіпхнули б його знову в океан,— висловлював свою думку Ваня.

— Або затопили б десь там поблизу, як чорноморці свій флот у вісімнадцятім році!..

Відчувалося надмірне піднесення робінзонів від такої несподіваної здобичі. В захопленні не замислювалися глибше, докладно не розмірковували ні над жодною пропозицією, наскільки вона реальна до здійснення їхніми силами. Адже щоб їхати катером через океан, за пропозицією Горна, треба не лише полагодити — залатати катер. Потрібне ж пальне, якщо силова установка, припустімо, уціліла. Пропозиції надходили одна за одною, відчувалося, що в міркуваннях про освоєння катера нарада заходить в марудний тупик.

І схвалили першу, таку просту пропозицію Вані: катера не розвантажувати далі, а підвести ближче до житла і при допомозі Горна максимально освоїти його. Гордий з високої атестації своїх технічних здібностей, Олег не злякався завдання — зняти корабель з мілини! Десять місяців служби Горна на такому катері цілком гарантували виконання цього відповідального завдання.

— А як тут якір витягається, геносе Горн, напевне ж, механічною силою?

— Так, бітте, лебьодка есть, от сжатый воздух работает.

— Ось бачите,— стиснуте повітря. А де воно? — переможно запитав Олег.— Ніякі механізми не діють, затоплені. Та й ніс корабля занурений у воду, як ти до тих лебідок приступишся. Хіба що... Стривайте, товариші: здається, десь там є, щоправда у воді, невеличкий якорець. Звичайно, він теж не по нашій силі, та гуртом би якось...

— Так есть, товарищ Олег. От ручной лебьодка.

— Оце вже діло, геносе Горн! Я теж бачив його, коли видивався на катер,— підтвердив Ваня.— Почали, хлопці!

— Не надо такой план,— заперечив Горн.— В отсек имеется полшой ділна трос для дальній аварійний буксір. Мі можем его доставайт. Конец трос берьом нах плот, два

товаріщ будет его тут...— Горн не знаходив слова і крутив рукою.

Олег зрозумів і допоміг:

— Розмотувати.

— Так есть, розмотайт, пока другіє на плота везут его конец туда, і крепім давай на берег за дерева. Потом всьо накручивай его на лебьодка іздесь.

— Чудово!

— Товаріщ Ваня! Сейчас наш інтерес есть само толь-ко катер!

— Вирішили. Олег, давай команду, твоя посудина,— завершив Ваня.

— Горн і я лишаємося на тросі, якщо дістанемо його в тій затопленій схованці. Ваня командує плотом, на якому відвозять кінець троса. Геносе Горн, почали! Як даємо трос?

— Берьом ін отсек і... дайом, канешно.— Він не зовсім розумів запитання і пильно вдивлявся в Олега. Нарешті, догадався: — Ах, так есть: ну, канешно же, дайом через етот единственні люк. Немножко поцарапает бронза от люк, но ето нічево.

Льотчик швидко підійшов до зовсім не помітних з першого погляду металевих дверцят, пофарбованих під колір стіни. Швидко знайшов отвір для ключа і якоюсь скобою почав наполегливо длубатися, доки не відімкнув ті дверцята. За ними було приміщення спеціально для троса з діркою для нього через стіну борту, тепер задраєну. Хлопці побачили величезний стос линви, зручно намотаний на вал-лебідку. Навіть заплодував котрийсь:

— Красота!..

Ваня прийняв від льотчика кільце троса, який ще ні разу не був в дії на катері. Великий моток легко ворухнувся понад бортом, трос пішов з Ванею в люк. З плота хлопці прийняли від Вані кінець з кільцем, обвихнули за колоду на плоту і, коли на плот скочив Ваня, відіпхнулись од катера.

Хлопці гордилися своїм винахідливим механіком Олегом. Та все ж не могли не відзначити, що Горн у цій ситуації дуже їм прийшовся до речі. Це радувало піонерів. Льотчик тепер уже цілком одужав. Усе-таки він вдячний їм, радянським піонерам, в цьому сумнівів не мали. А що буде далі? Адже натякав уже, щоб і його ставили в чергу на нічні вартування. Зброя, одяг тепер є... Юра Бахтадзе не втримався при тій розмові:

— Щиро шануючи ваше поривання працювати і вартувати нарівні з нами, кацо Горн, давайте все ж таки заздалегідь домовимосся...

— Я уже всьо понімайт, товаріщ Юра. Не нада оружіє. Я без оружіє. І будем начінайт ето... ну... через цвай вохе — два неделя.

Розмову цю кожен пам'ятав, вона відбулася не так давно.

— По-моєму,— озвався Юра на плоту,— троса вистачить аж до берега.

— Звичайно,— квапливо погодився Ваня, цілком розуміючи, що Юра хотів сказати щось зовсім не про трос.— За перший же пень або за кущ зачепимо. Гадаю, що вистачить.

— А він, клятий німець, з головою, багато чого тямить. На катері як у себе вдома,— визначив Роман. .

— Що ж ти хочеш, такий льотчик! Та й вік його... Йому вже років тридцять...— зауважив Ваня.

— А здорово йому Юра нагадав. Коректний і не дурний німець.

— Нічого, Ромко, упораємось якимось і з ним. А що зброї до біса на кораблі... Не дрейф, хлопці! Давай, Юро, заводь свій край, пристаємо до коси. Отак, так. А яке дисципліноване мале дівча: мовчить, чекає.

— Олега слухається. Він сухаря їй дав.

Троса ледве вистачило тільки до середини коси. Хлопці метушилися, щоб якимось заякорити його в піску. Ваня послав Юру на плоту до катера, а Романові довелося тримати трос, упершись ногами в пісок. Ваня ж гарячково вирішував проблему припону.

Недалеко, майже при березі, куди не досягали хвилі, височів засипаний піском і галькою уламок камінної скелі. Ваня обрав його як опору для припону. Кілок-весло обрубав і затесав лопаткою, щоб зручніше було вигрібати пісок навколо каменя. Чим далі вглиб вигрібався, то більше впевнявся, що він на вірному шляху. Брила сиділа міцно і досить глибоко в піщаному намулі берега. Ваня навіть був певен, що вона є одним з виступів берегової камінної гряди, засипаної піском і галькою.

— Ану, давай трави, Ромко.

Трос обвихнули за виступ скелі глибоко в піску, заклинили тим же веслом кільце і присипали товстим шаром вогкого піску.

— Гайда, Олег, давай корбу! — гукнув Ваня на катер.

А на катері Горн ладнався намотувати трос і розумів, що він, ідучи в натяжку, намотуватиметься не так добре, як розмотувався. Тертиме бронзовий отвір люка, на котушці мотатиметься лише одним боком. Та вибирати не було з чого.

— Одін раз будем так ідті наш трос нах лебьодка. Дальше... будем переделать,— радився Горн з Олегом.

У цей час прибув і Юра, якого льотчик почав остерігатись. Юра не крився від полоненого з своїми почуттями звичайної оглядності, застереження. І це відчував полонений.

— Ну, як, кацо, готово, берайт?

— Яволь, іммер берайт! Только сигнал от берег ждьом,— в тому ж тоні серйозності і грайливості відповів Горн.

— Дава-а-ай! — відлунням почулося з берега. Юра скочив до гурту і став на допомогу Горну.

— Геносе Горн, давай удвох!

Вхопився за кордиль біля рук полоненого. Аж розчулився льотчик від такого щирого співчуття юнака. Пустив Юру, щоб зручніше було хлопцеві взятись і стояти, спираючись ногою при натяжці.

— Дава-ай! Дава-ай! — приказував, натискаючи на кордиль. Відчув, як доречно була допомога Юри — важкувато ще братись йому до фізичної праці. Допомога Юри і його щира увага навіть зняла той попередній наліт антипатії.

Нелегко було крутити лебідку. Та застопорений на міліні катер ворухнувся, як хворий, навертався задертою половиною до острова. Неначе каліцтво своє демонстрував тим. Після кількох обертів лебідки почав навіть вирівнюватися по горизонталі, але не піднімав з води затопленого носа, лише опускав і корму донизу. Від цього ще глибше затоплювалася капітанська будка, вода хвилями наближалася до люка.

— Стоп! — енергійно скомандував Горн.— Будем посмотреть.

Застопорив лебідку і виліз у люк на палубу. Від крену катера сходи тепер наближалися до їхнього нормального положення. Хвилі захлюпували аж у люк.

Коли обидва хлопці теж вибралися на палубу, Горн ішов уже їм назустріч. Мокрий, навіть майка і труси немов виціджували з себе морську прозору воду.

— Готов, есть. Можем давать лебьодка вперед.

— Що ж сталося?

— А нічево нет сталося, товарищ Олег. Большой якор биль спущен етвас, немного. Мі совсем отпустиль тепер якорний связь. Только не можем прозевайт ко.нец якорний цеп. Будем стережом ето, а с берега просім ещю одін сіла. Просім Ваня.

— Ваню-ю! Давай на аврал! — гукнув Юра. Ваня лиш озирнувся, щось мовив Романові і з розгону вскочив у хвилі океану, поплив до катера.

Ніночка солодко заснула в холодку на ковдрах. Тривожні дні перед цим вибили дівчину із сну. І не чула, коли хлопці з тим же завзяттям, з "ура-а" припинали зовсім вирівняний катер на близькій від берега міліні, тепер уже аж двома тросами, занісши один з них далеко вперед, куди мають правити понад берегом це своє неоціниме надбання. Катер поволі гойдало прибережною хвилею, немов аж підсовуючи туди ж таки вперед, куди хлопці натягали другий довгий кінець троса.

— Тепер-то він уже на-аш! — нестримно вигукнув Ваня, пораючись біля троса.

— Цс-с! Мала спить,— попередив Олег.

Навіть ступати почали по шелесткому піску й гальці так обережно, що дівчина, прокинувшись, аж засміялася, спостерігаючи ту, немов у спортивній грі, ходу піонерів...

Лужінський уважно слухав цю захоплюючу, повну дивовижних ситуацій і героїзму розповідь. Часом здавалося йому, що і сам оце лише в трусах ганяє по косі понад океаном, виводить той катер. Кілька окремих реплік, у яких принагідно згадувалася дівчина, кожен раз викликали бажання перепитати, упевнитись, чи справді ж це і є вона, багатостраждальна дочка генерала та Марії Йосипівни?

— Гадаю, що ви, Станіславе, можете, коли і не цілком зрозуміти мене, то у всякім разі уявити стан капітана німецької військової авіації, зневоленого виключними обставинами до надмірної лояльності, навіть до щирої послужливості...

— Я цілком захоплений вашим благородством!...

— Стривайте... Благородства вистачило лише на дев'яносто два дні, мій шановний гостю! Лише на дев'яносто два дні, які остаточно зліквідували наслідки мого поранення. Я був дужий, а в такому стані, як кажуть, ситий голодного не розуміє! Щось

тридцять два дні без перепочинку, не зазираючи в майбутнє, я керував хлопцями, які з дитячим ентузіазмом і енергією освоювали морський катер німецького виробництва. Це були діти ворожої мені держави... За цей час ми ледве завели трофей лише у перший сектор нашого, будемо говорити "шлюзу", плануючи таки завести і в "док"! Щоб уявити собі цей понадмісячний труд чотирьох юнаків і льотчика-аса німецького вермахту як головного технічного організатора і функціонера тої справи, не треба мати особливих здібностей до фантазування. Доки катер був на морських хвилях, його так сторчма і тягли двома тросами позмінно понад берегом, аж поки привели в русло нашого протічка з прісною водою. Кілька днів, навіть ночей працювали, використовуючи приливи океану. Піднятий майже на цілий метр рівень води давав змогу підвести наш трофей аж до крутого берега. Русло протічка прорізало тут глибоке гирло, береги якого в найвищій точці сягали близько чотирьох метрів. Гирло вузьке, це ж просто горло хижака, пробите в скелі. Щоправда — скала потріскана, але в окремих місцях досить стійка. І ми ламали, запруджували русло, каторжно працювали, щоб підняти наш корабель, тягли тросами на блоках....

Потім загачували протічок позаду в катера, щоб підняти його підпертою водою і протягали на якісь метри далі. А протягати треба було ще дуже далеко в протоці, щоб досягти тих густих віт дерев. Планувалося там прив'язати його тросами до столітніх дерев. Найкращі стапелі бременських доків не тримали зручніше корабля, як тримали б наш катер оті троси на деревах! Власне, троси ми таки вчепили...

— Уявляю собі, як боготворили вас піонери за таку чудову школу,— обізвався Лужінський, скориставшись паузою в розповіді.

— Не можу поскаржитись. Крім того, що перестали мене охороняти як полоненого, вони шанували, догоджали. Це була, я б сказав, чудова, аж наддисциплінована четвірка юнаків!

— Дівчина, звісно, зовсім була без діла, навіть, мабуть, заважала юнакам. Чотири, п'ять років дитина.

Льотчик примовк, замислився. Фраза Лужінського, як помах необережного крила свійського птаха, зачепила, стривожила. Потім злегка посміхнувся на якісь свої думки:

— Догадуюсь, вас особливо цікавить те дівча. Терпіння! Про дівчину я ще скажу. Досить того, що це...

— Вона дочка радянського генерала,— похопився Лужінський.

— Не маю наміру вас розчаровувати. Та в даному разі відіграло домінуючу роль у моїх настроях те, що вона була онука комуніста Бердгавера, а ним, як виявилось з паперів, дуже цікавилось берлінське гестапо. Отже, погубивши дні і ночі, з неймовірним напруженням провели ми катер через перший наш шлюз, сховали від випадкового ока. Він ще був не на наших стапелях, спустити з катера воду ми ще не могли. Звичайно ж, критися не буду — це ціле багатство не лише для чотирьох юнаків та тої нещасної дівчинки. Висушивши каюти, вони напевне перейшли б усі до них жити. Це, скажу вам, робінзони абсолютно на сучасному етапі! В каютах, безумовно ж, ніякі дощі, вітри, плазуни, навіть москити, мошкара їх не діяли б.

Та я забігаю наперед, прошу пробачити. Перше, чим ми особливо зацікавилися,— це мотори, вся силова система катера. Навіть побіжний огляд ще і не висушеного катера дав дуже оптимістичні надії. Силова система ніяких ушкоджень не мала, а катер був зовсім новий. Пальне поки що було під водою, задраєне. Торпедований катер почав інтенсивно тонути носом, вода захлинула його, бо пробоїна виявилася досить великою. Обслуга в паніці, не зорієнтувавшись, відразу ж спустила шлюпки і залишила його тонути. Залишила і, певне, була негайно ж підібрана, думаю, одним з кораблів противника. За дівчинку, може, і згадав котрийсь, але... як згадують покійників. Це нормально для піратів, що взялися за таку справу неприхованого шантажу. Протягом дев'яноста двох днів мого перебування на острові я не відчув, щоб про катер хтось згадав на континенті. Може, й шукали десь там, де він затонув. Ми ж на острові цього не відчували. Та вас цікавить дівчинка?..— Лютчик знов примовк і замислився. Кілька хвилин пильно вдивлявся в Лужінського, примруживши очі.

— Що вас непокоїть, Горн? — запитав Лужінський, підводячись із-за стола.— З першої миті нашої зустрічі я був щирий і одвертий з вами. Доля тих чудових піонерів тепер уже спільна з долею нещасної дівчинки. З вашої розповіді я роблю висновок, що та доля тепер залежить лише від вас, шановний гер капітан.

— Острівець знаходиться в океані, заповненім підводними човнами британської коаліції. Я сам кілька разів спостерігав, щоправда десь аж на горизонті, цілі підрозділи морської авіації над океаном.

Лужінський аж розгубився: що сталося з Горном? Він сидить замислений, немов стривожено длубається в думках.

— Так, авіації моїх ворогів. Ви знаєте, Станіславе, я знов відчув сумнів, чи варто було зізнаватися перед вами. Ось уже який час я тримав цю таємницю при собі, при своїй совісті, вагався. Будемо вважати нас чесними людьми в поводженні з таємницями. Як людина, я вдячний тим піонерам Росії і нічим їх не скривдив. Дев'яносто два дні інструктував, чесно наставляв. Кожен з них тепер може замінити першого-ліпшого матроса!

Отже, як ви, певне, й відчуваєте, мене почали терзати муки патріотичного каяття. Якось прокинувшись уночі, терзаний тою патріотичною гризотою, я вийшов надвір і пройшов до катера, нарешті прикріпленого на тросах. На острові ми були самі і вже не ставили вартових на ніч...

Тут, біля катера, мене знову охопили муки патріота. Хотілося псувати, шкодити, зірвати катер з тросів... Та почуття людини, яку врятували ці піонери, завжди переслідувало мене. Я був вдячний їм за життя, як вдячні ми своїм матерям за народження...

Я пішов від катера на берег, щоб якось заглушити ті зрадливі голоси руїнництва. Прилив спадав, але наш пліт з шести товстих колод, прип'ятий на березі, ще гойдався на хвилях. Дроти, якими був прип'ятий, натяглися, мов струни. І я, відчепивши їх, зійшов на пліт. Як іскра блиснула і запалилася рішучість: геть звідси, з острова! Доки ж тут бути? Я не зганьблю піонерів, не зраджу людську вдячність.. Нехай живуть,

нехай...

Хвилі відливу, мов пір'їну, понесли мене з плотом. На перших же десятках метрів від берега океанські хвилі злостиво карали мене, захльобуючи за той нерозважний вчинок. А я й досі ще не певен, що зробив злочин.

Ну, ось так я до ранку вже й не бачив нашого острівця. Ранок і сонце дали мені напрямок, а весло й рішучість наближали до континенту. Вже другого дня надвечір я його побачив, як мрію, в туманних далях над хвилями. Радість, і каяття, і жадова жити разом оволоділи мною. Але в океані найсильнішим стає останнє — жадова жити!

Коли десь на світанку третього дня мене підібрали португальські рибалки, я ще не втратив ні свідомості, ані волі. І це була ще більша мука! Голодний, знесилений тридобовою борнею за життя, я збрехав своїм рятівникам: збитий у бою, рятуюсь з якогось острова. Я не хотів бути невдячним до своїх людських ворогів. Я брехав і, як бачите, досі всім брешу, не признався нікому про піонерів.

Але ж скільки можна? Доки мушу каратися сумлінням за подароване мені життя? Невже за дев'яносто два дні я не виявив тої вдячності на сізифовій праці перетягання їм катера? Катера моєї ж держави!..

Отже, як патріот, я, нарешті, вирішив: мушу заявити про катер, виконати свій обов'язок перед державою!..

— Ви певні в тому? Кому заявити? Владі цієї... "нейтральної" країни?

— Лужінський не згадав про моє право сказати це своєму німецькому урядові,— нарешті, признався льотчик.

Тепер уже замислився Лужінський. Розповідь була нервовою, але і захоплюючою. Все було сказано цілком відверто, без приховувань. Спочатку, захоплений і стривожений, стояв, не спускаючи очей з німця. Потім відіпхнувся од столу, пішов навколо нього. А льотчик, як жертва під поглядом полоза, звівся з стільця. Ситуація, що і говорити, значно ускладнилася. Та чи буде цей польський емігрант, комуніст настільки необачним, що піде на скандал?

— Маєте зброю? — запитав німець, болісно посміхаючись.

— Боронь боже! Зброю мають на ворога. Ми з вами — двоє випадкових зустрічних, гер Горн. Розуміючи ваші патріотичні поривання, попереджаю: заявити про тих дітей ми зможемо тільки разом і то в консульстві країни, яка не ворогує з Радянським Союзом! Сподіваюся, що цього повторювати не треба. Маєте можливість іти відразу ж зі мною до?..

— Поки що нікуди. Прошу дати час, я мушу обміркувати, порадитись.

— Радитися... тільки зі мною. Кращого радника ви не маєте в своєму становищі! Вас, очевидячки, цікавить гонорар?

— Ви збожеволіли, Лужінський!.. Робите припущення, які лише ображають.

— Що ж маєте обмірковувати, з ким? Адже справа ясна: дітей треба віддати їхнім батькам! — Лужінський ніби прикрадався до льотчика. Відчувалося напруження нервів у обох.

— Ви нічого не зрозуміли, гер комуніст. Справа ж і не в катері німецького

виробництва. Ще на початку своєї розповіді я нагадав, що при дівчинці в катері знайдено цілий жмут паперів. А вони виявилися досить цікавими. Ті ваші "паростки комунізму", хоч і переглянули їх, але ж... не могли вчитати. Байдуже занедбали та й забули про них. А я все перечитав. Виявляється, дівчинку хоч і послано заокеанському резидентові на перечасування, але на неї мали свої права і деякі органи моєї держави. Коротше кажучи, дівчинку з деякою метою ще до війни мали показати тому німецькому комуністбві Бердгаверу. А потім на неї, як на гачок, узяти і радянського генерала...

— Шантаж, наскільки я розуміюся. Мені це відомо було ще перед тим, як вирушити в цю складну подорож..

— Шантаж? Можливо. Для гестапо це був засіб. Адже вона онука німецького комуніста? Через неї, як видно з документів, той старий комуніст і поривався втекти до Радянського Союзу. А птиця він високого льоту! Та, мабуть, не втік, коли органам треба було вдаватися до такого засобу, змусити комуніста бути зговірливішим. Війна, щоправда, віднесла цей клопіт гестапо на далі.

— І ви вирішили наблизити той час? Це ж жорстокість...

Та Горн уже опанував себе. Різко махнув рукою і рушив від стільця. Походжаючи, ніби сам до себе говорив:

— Нічого дитині не станеться, не турбуйтеся. Той Бердгавер для неї чужа і фізично далека людина. Розумієте, чужа людина, якої для дитини зараз не існує. А для правосуддя це...

— Якесь божевілля! То ви вважаєте це гестапо правосуддям?

— То органи моєї держави!

— Мало ж ви побули в колективі піонерів, мало.

— Цілком досить, щоб., віддячити їм за своє врятування від смерті.

Лужінський стояв, як на розпеченій сковороді. Руки судомило в нервовому пориванні схопити фашиста за горло, покінчити з ним і їхати самому розшукувати той острів. Та не втрачав здорового глузду. Адже війна в такому розпалі. Фашистські війська рвуться до Волги. Ситуація на світі саме в цю мить складається більше на користь цього жалюгідного пристосованця...

"Але тут... сам творитиму правду людську!.." — майнула певність.

Зима звузила простори, на яких діяла група Марії Йосипівни. В лісах лишалися сліди, по яких гітлерівці вишукували партизанів і загрожували існуванню відокремленого загону. Довелося кілька разів перебазовуватися.

І всюди, куди не приходила Марія Йосипівна з своїм розрослим за цей час загonom, йому було що робити. Війська Гітлера п'яніли з дивовижних, навіть для них самих, перемог, роздутих продажною пропагандою. Залізничні станції, особливо вузлові, завжди були перевантажені поїздами з бойовою технікою, снарядами. В містечках і селах навколо таких вузлів божеволіли каральні загони гестапо.

Ліси теж не раз були прочісувані гестапівцями. І довелося загоніві Марусі розташуватися в місті. Невелике районне містечко над рікою. Гестапівці майже щодня

виїздили до найближчого лісу вистежувати партизанів. Вадим Шостопалько час від часу вночі теж виходив із купкою найсміливіших бійців у ті ж ліси і щоразу в зовсім іншому місці спритно нападав на бундючних есесівців. У кожному нападі намагався якнайдошкульніше нашкодити їм.

Іншу діяльність обрав собі Віктор. З групою підричників він заходив якнайдалі від цього районного пункту і валив під укис фашистські ешелони, які поспішали з боеприпасами на схід. Повертався до містечка часом і через два тижні, змушуючи непокоїтися своїх товаришів.

Одного разу взимку до Марусі завітав секретар підпільної партійної групи містечка. Кілька разів Марія Йосипівна зустрічалася з ним ще в лісі. В розмовах був завжди лаконічним, не любив багатослів'я, говорив фрази, яких повторювати не доводилося в його конспіративному житті.

— Єсть розмова, товаришко Марусю,— заговорив ледве привітавшись.

— То буде й діло, товаришу Арсене. Що у вас за розмова, давайте, кажіть відразу. Мої люди, здається ж, "тихі, смирні", нічим не шкодять місту.

— Інша справа, Марусю. В суботу шляхом повинні пройти автомашини з в'язнями в супроводі кількох "оппелів" з охороною. Все це як на ваш загін не така вже й складна операція... Стривайте, стривайте, зараз буде суть справи. В одному з легкових авто везимуть на очну ставку свідка, від якого вимагатимуть упізнати одного в'язня Освенціма... Хто такий цей свідок, якому богу вірує, нічого невідомо. Був колись прикордонним чиновником. Для нас головне, щоб він таки впізнав того в'язня в Освенцімі. Так, так, упізнав, але ствердив би те, що нам потрібно.

— А хто ж насправді цей в'язень?

— Німецький комуніст. Його звинувачують у зраді, в тому, що він, як комуніст, давно перейшов у підданство до СРСР, а діяв у німецькому запіллі. На цьому хочуть, мабуть, зробити якийсь пропагандистський ефект. Отже, треба зняти з нього зраду, а це зможе зробити лише цей прикордонний чиновник, упізнавши комуніста і категорично запевнивши, що він, хоч і переходив кордон, але переходив його все-таки як німецький підданий з документами робітника бременської судоверфі.

— Все ясно, але... майже неможливо. Та коли той свідок єдиний, то чи не краще для нашої справи — знищити його? — Я ще не все сказав. Серед супроводу їде наша людина!

— Наша людина? Комуніст? — дедалі серйозніше все сприймаючи, допитувалася Маруся.

— Чи комуніст — невідомо, але підпільник німецьких демократичних сил. Знає російську мову. Йому треба передати пароль: "Бременський Сергій велів". А він мусить передати його тому, нещасному, в таборі. Пароль там дуже потрібен нашим!.. Ось у цьому і є найбільша складність, дорогий наш командире! Той демократ-підпільник обов'язково мусить потрапити в Освенцім не розшифрований!

— Все зрозуміло.

Обоє вмовкли, наче прислухаючись до надвірних шумів. Та вони були звичайні для

периферійного і зовсім "не бойового" містечка. Марія Йосипівна відчула, як її морозом обдало від усвідомлення такого складного вузла, який в'язала їм доля.

— В'язні — не комуністи, чи й це невідомо? Дезертирують з гітлерівської армії не тільки прогресивні німці. Звичайно ж, серед них можуть бути і комуністи.

— Нічого невідомо. Ще знаємо, що двоє в'язнів заковані в кайдани, але всіх їх везуть по двоє в легкових авто та ще кількох насипом у вантажних автомашинах у супроводі автоматників-есесівців. У легкових, звісно, не возять пересічну дрібноту. Проте в якій з автомашин той колишній чиновник з прикордоння, в якій ролі їде запільник — невідомо.

— Скільки легкових авто?

— Сім чи вісім. І чотири вантажні з есесівцями та попереду всюдихід з кулеметами на всі боки. Принаймні так вони проїхали до останнього перед нами нічного перепочинку. Це приблизно триста сорок кілометрів по трасі від того першого мосту на шосе, який ви лагодитеся підірвати. Чи будуть їхати і вночі — невідомо. Перед виїздом валки за цілу годину з міста нікого не випускають на шлях. Певне, і після виїзду так...

— Все?

— Тепер уже все, товаришу командире. Біля мосту є наш спостерігач. Він повинен дати сигнал, щоб у лісочку перед тим другим мостом ми... А що — ми? В якій машині їде підпільник, а в якій та гнида, пробачте, з прикордоння — сам чорт ногу вломить.

— Подумаємо. Тільки нікому більше ані слова про того... підпільника! І давайте подумаємо цю ніч. Не проїдуть же вони вночі. Я пошлю людей по наших.

— А якщо проїдуть уночі?

— Вночі їх може ще там зустрінути група Вадима Шостопалька. Ну, і завданнячко ви припасували до нашого виїзду звідси.

Автомобілі вирнули з-за повороту один за одним, виблискуючи проти сонця лише склом фар. Лобове скло у всіх машинах було відхилене наперед, і звідти виразно стриміли цівки станкових кольтів. Важко було на такій швидкості роздивитись бодай одне обличчя. Короткої миті не вистачало, щоб роздивитися обличчя навіть тих гестапівців, які їхали в широких штампованого заліза кузовах "оппелів". Машини мчали з швидкістю близько вісімдесяти кілометрів за годину.

В куці ліщини стояв спритно замаскований Віктор, закривши за пояс німецький автомат. Підняту його руку бачили зв'язкові з одного і з другого боку шляху. Сигнальний постріл від першого мосту ледве почули в лісі. До мосту було все ж понад чотири кілометри, а ліс приглушив той сухий на морозі звук пострілу. Та його сподівалися, чекали в лісі і почули.

Права рука Віктора різко махнула вниз, але ліва все ще була піднята: "Увага, увага!" В настороженні і сам почув гул машин. Ось вони в'їхали на перший міст.

Раптовий вибух на тому мосту стряснув повітря, немов бурелом прокотилася лісом луна. А другу руку Віктор досі ще тримав угорі, вимагав уваги!

Повз нього пройшов передній всюдихід. Швидкість його ще була солідна, але вже зменшена. Легкові машини збилися, майже насідали одна на одну. Ось вони по одній

минули Віктора в кущах. Показалися вже і спеціальні "оппелі-бенци" із збройним супроводом штурмовиків: з бронебортів на обидва боки стирчали дула важких штурмових кулеметів.

Віктор аж тепер махнув другою рукою і тихо пірнув у кущі. Майже в ту ж мить спочатку пролунав постріл десь попереду, але його покрив вибух міни, на яку наскочив передній всюдихід, не дійшовши до другого мосту. Міна невелика, і зачеплено її лише крайком заднього колеса. Машина, як норовиста коняка, фицнула задком, з розгону забігла вбік, ударилася в пришляхові бетонні стовпці і стала! Спинилася і вся колона.

Як тільки друга Вікторова рука різко опустилася вниз, із лісу вискочив селянин — Вадим Шостопалько з клунком у руках і кинувся бігти до мосту назустріч колоні машин. Постріл позаду в нього ще більше підігнав втікача. Селянин підняв вільну руку і що є сили закричав:

— Стійте, стійте! Міни...

Машини вже спинилися, з наляканого всюдихода вискочили штурмовики, зняли двох контужених арештантів. Тимчасом поодинокі постріли настійно доганяли селянина. А він одчайдушно кричав своє: "Стійте, міни!" Нарешті, після ще одного пострілу, селянин випустив з рук клунок, а сам заточився і впав на першій прольоті дерев'яного мосту. Безладною стріляниною з автоматів відгукнулися на цю подію гестапівці. До потерпілого на мосту кинулися кілька автоматників. Селянин Шостопалько хитався, хапаючись скривавленою рукою за ногу, і не переставав гукати: "Стійте, міни!" — тільки очі спритно стежили за кожним рухом фашистів, що зіскакували з машин.

Вони обступили пораненого, спрямовуючи на нього автомати. Каліченою польською мовою запитав один:

— Хто стріляв, у чому справа?

— Ой, рятуйте Душу, — ще голосніше заволав, ніби й не чув польської мови перекладача. — Партизани, більшовики!.. Тут міни. Ой, вони ж уловили мене, затримали, а самі...

Все це Вадим викрикував підкреслено російською мовою, зовсім ніби і не розуміючи польської. Адже: "той" запальник говорить російською — єдина ознака для цього ризикованого зв'язку. А що коли знайдеться й інший, який знає російську мову, тоді що? Провал і смерть... Офіцер нервово гукнув до машин лише одне прізвище:

— Шютце!

Від легкових автомашин по-службовому аж підтюпцем чітко відірвався не молодий уже есесівець з нашивками фельдфебеля, ще і не спинившись, козирнув. Шютце — прізвище нічого не сказало Вадимові.

Офіцер тільки хитнув головою, показав на пораненого селянина. І фельдфебель у ту ж мить збагнув. Перемагаючи труднощі вимови, заговорив до Шостопалька каліченими російськими словами. Звернувся і відразу ж майже слово в слово кидав селянинові відповідь німецькою мовою для офіцера, який підійшов, тримаючи маузер наготові. Вадим відмітив точність перекладу. Але чи це є гарантією для такого ризикованого

зв'язку?

— Скільки їх і де вони? — запитав офіцер.

Вадим ледве не вирвався відповісти йому німецькою мовою, та вчасно спохватився. Перекладач не затримав перекладу запитання, ступивши ближче до Шостопалька. А той хапаючись розрізував ножом холошу штанів, затискав пальцями рану. Крізь пальці юшила кров.

— Міни тут, на мосту,— квапився пояснити, кидаючи гострі погляди на фельдфебеля.— Партизани з обох боків мосту цілий ранок вовтузилися. Розстріляти мене обіцяли, та за клопотом цим не впоралися. А я почув спасенний гуркіт машин, вирвався. Але ж гад таки догнав.

Офіцер гаркнув на найближчих, щоб покликали мінерів із задньої машини, а решта зайняли бойову позицію, оточивши всю валку машин. Пораненого селянина офіцер звелів відтягти з проїзду на обочину.

— Забрати? — кинув фельдфебель запитання.

— На диявола... Морочитися? Теж, певне, партизан, не помирилися в діліжі. Шнель, шнель!

— Ой братики, не кидайте з укусу. Отут біля стовпців покладіть. Тих тут... нещасна жменя. Ой, спасибі, я посиджу отак, зіпершись на стовпчик. Що ж вони зі мною тепер зро-облять.

Шютце не дослухався, байдуже посадовив пораненого селянина до стовпця. "Свій чи ні?.." — ловив Вадим навіть подих.

Справді, жодного пострілу більше не було чути з лісу. Партизани зникли чи причаїлися. Штурмовики дисципліновано з автоматами наготові виладналися рідким цепом з обох боків шляху. Навіть шофери доповнювали ті бойові лави.

Мінери, озброєні шукачами, легко знайшли ледве замасковані нашвидкуруч чотири підривні прилади і біля кожного з них поставили водія легкового авто. Офіцер сторожко обійшов ці місця і знов наблизився з літнім перекладачем до пораненого селянина.

— Хто ти? — переклав фельдфебель байдуже запитання офіцера.

— Взагалі людина, а по-їхньому,— куркуленко, що ж тут незрозумілого. Ось і документи... Братики, рідненькі. Може, підвезете хоч до першого села? Вони ж мене тут розшматують. Рідненькі-і...

Тепер перекладач переглянув документи селянина — старий паспорт, якусь довідку. В голові досі ще переварював для себе отой цинізм куркуленка. Не будучи сам ніяким передовим елементом, не кажучи вже комуністом, Шютце мав свої погляди на цю винищувальну війну, взивав її звірчюю. А це диктувало йому, принаймні на самоті з совістю, деякі симпатії до комуністів. Ледве не постраждав на передовій за необережне слово про жахи кровопролиття, насилу викрутився і перекинувся з знаннями російської мови на перекладацьку службу. Куркуленко в його очах спочатку справедливо здався ворогом комуністів. Фельдфебель мимоволі повірив у ті жалюгідні вигуки і відчув антипатію до цього "типа".

— Паспорт недійсний. Старий,— таки вибилося наверх почуття огиди до куркуленка.

— А як же б ви хотіли, рідненькі! Чи гадаєте, що вони дали б мені на цю втечу новісіньку путівку? Спасибі війні, вирвався з Донбасу. Ще б трошки, і... порятунок,— у взятому тоні говорив далі "тип".

Офіцерові набридло це сльозливе приказування, перестав слухати послужливий переклад фельдфебеля. Повернувся на якусь репліку мінерів і пішов. Есесівець досі ще переглядав документи. Ніби сам до себе грубо вилаявся, і в тому Вадим відчув намагання сказати щось суттєве. Що не свій, це вже тривогою продиралося в бентежну свідомість. А може, це все маскування? Треба рішатись, кращого випадку не буде.

— Щасливий ти, браток! І їхню та й нашу мову знаєш. А тут...

— Такому гадові мова не потрібна. Сичатимеш і так. Пораджу автоматникам...— пробубонів, не стримавшись, фельдфебель.

Це вже була інша мова! Він обурений поведінкою куркуля, значить...

— Стривай радити, Сергію. За що гину? Всі ми... люди.

— Людина,— ще одворотніше вимовив есесівець, не добравши сенсу, але насторожившись від того "Сергію". Розумів, що як на приманку ловлять його тим "Сергієм". Кинув межі очі документи і вхопився за маузер біля бока. Це не був конспіративний жест. Вадим відчув серйозність моменту, захитався під ним ґрунт. І наважився: другого випадку не буде.

— Ой людоньки... Я ж тебе шукаю! Придурююсь, життям ризикую...— майже пошепки старався Вадим.— Бременський Сергій велів. Пісня є така — чув? Звичайно ж, не чув. Де вам! То будь же людиною, фельдфебелю! Зрозумій, що даремно співається: "Бременський Сергій велів!"

Есесівець різкіше обернувся на той шепіт. З якоїсь інерції ще замахнувся кольтом, але тільки штовхнув важким чоботом у дужу ногу.

— Що ти мелеш, божевільний! — поглянув просто в очі. Жест був надміру злостивий, слова теж не обіцяли миру. Але очі!..

Вадимові раптом здалося, бо саме цього й хотілось, що фельдфебель догадався про його наміри знайти конспіративний зв'язок. З ким, для чого? Чи не провокація, допитувалися очі. Ледве не вискочать з орбіт, заклопотані. Аж піт у Вадима виступив по тілу від догадки про ті вагання фельдфебеля. Помилка, а чи успіх? Розуміє,

що фельдфебель, вагаючись, сприймає довіру партизана, готовий допомогти.

— Стріляй, виродку!— заволав Вадим. І тут же німецькою мовою прошепотів скоромовкою: — Скажеш тому гадові, прикордонному чиновникові, щоб він обов'язково впізнав комуніста на побаченні в таборі. Чуєш? Бременський Сергій велів! Щоб він упізнав і ствердив, що бачив у того комуніста німецький, а не радянський паспорт! Хай каже правду, а не те, що треба фашистам. Та не забудь передати: "Бременський Сергій велів". Так і скажеш: "Бременський Сергій велів" — зрозумів? Для того ж і комедію оцю влаштували. А то б не доїхати вам... Отже, німецький паспорт і "Бременський Сергій велів". Тепер стріляй, тільки ж мимо, друже! І зіпхнеш під укіс... Ой гади! — заверещав

уже російською мовою. І з радістю відмітив, як блиснули інші вогні в очах за склом окулярів у есесівця, як по-змовницькому скліпилися обоє очей, а уста прошепотіли: "Бременський Сергій велів..."

— Людочки, за що гину! — верещав Вадим, тамуючи сміх радості.

Пролунали два постріли з пістолета, порснули сніжні бризки поруч, і дужий штовхан ногою в плече зіпхнув Шостопалька з високого укусу. Дії есесівця остаточно переконали, що таємниця потрапила не до ворога. Аж унизу колючий куш глоду стримав падіння Вадима. Шостопалько застиг, дограючи цю ризиковану роль. Ледве бачив щілинками "мертвих" очей, як мінери зняли з мосту запальники мін і прорегулювали проїзд автомашинам через міст. Автоматники буксиром зачепили підбите авто, останніми пробігли через міст до своїх машин. Заревли мотори. За мить, заглушивши всі шуми автоматними чергами з задніх машин, есесівці рушили далі. Валка машин сховалася за поворотом автотраси.

Віктор перший прибіг до Вадима з лісу, вхопив за плечі, щоб підняти з землі. Та Вадим у ту ж мить пружно звівся й сів.

— Порядок! Повний порядок!

— Значить, повний порядок, Вадю?

— Чудовий народ оці підпільники, тільки... якісь чудні!

— Старий, молодий?

— Станіславових літ. Він таки німець, видать... А важко ж йому, біднязі, калічити мову! І школи ще не має... Чи ж я не переплутав пароль: "Бременський Сергій велів"?

— На цей раз — Бременський, Вадиме, Бременський!

Ошелешений такою зустріччю, фельдфебель Шютце відчув, як ніби захитався під ним ґрунт насипу, в очах замиготіли солдати, офіцер. Мимоволі глянув униз, куди безладно, неначе труп, падав селянин. "Бременський Сергій велів! Тепер стріляй, тільки ж мимо, друже!" Яка бездоганна вимова у радянського партизана!

Фельдфебелеві тепер-то вже треба було грати — йому довірено таку таємницю! Але ж кому адресується вона, потрапивши йому лише, як на етап? Офіцер наказав рушати далі, мінери скінчили свої справи. Шютце пробіг повз легкові авто до свого всюдихода, в якому їхав і офіцер поряд з водієм. На задньому сидінні з фельдфебелем сидів і польський перекладач. "Може, він?" — торкнула думка. Але, пробігаючи повз машини, Шютце побачив у одній з них і того прикордонного чиновника, одягненого в свою казенну форму. Невиразне обличчя отупілої, засняділої людини. Спробуй домовитися з таким... "Бременський Сергій велів!.."

Валка машин неслася вже по території Польщі. Комендатура, де вони підночували, попередила, що на польській землі партизанських наскоків треба сподіватися навіть удень. Шютце аж зворухнувся від раптової думки, що зараз партизанський напад був би таким зручним моментом для розмови і, може, для поквитання з тим чиновником.

Але поговорити з чиновником так і не пощастило аж до самого Освенціма. Хоч би знати, чи не того самого майора-комуніста мають допитувати, з-за якого і його

вирядили в таку складну подорож.

Жозеф Бердгавер — згадав прізвище комуніста, про якого говорив офіцер з чиновником на попередній ночівлі. Жозеф Бердгавер — типове німецьке ім'я. Навряд чи потребували б для розмови з ним перекладача-знавця російської мови. Жозеф Бердгавер "Бременський Сергій велів..."

У приміщенні комендатури Освенціма здибався на якусь мить з прикордонником у приймальні перед кабінетом, куди зайшов офіцер прибулої групи. Тут було повно офіцерів, штурмовиків, есесівців. Чиновник, зайшовши разом з офіцером до приймальні коменданта, відразу ж сів у крісло. Його привезено сюди лише на очну ставку з Бердгавером.

— Хайль Гітлер! Вітаю вас. Здається, ми з вами разом їхали ці дві останні доби,— ніби знічев'я звернувся фельдфебель, спинившись біля чиновника в кріслі.

Чиновник щось пробурмотів собі під носа, схопившись з крісла. "Наляканий, здається, і тупий..." — констатував у думці Шютце. Другого випадку зустрічі важко чекати тут, у такому жахному закладі. До того ж вирішується доля людини. Певне, німців вони не палитимуть в отих пекельних печах...

— Чи справді досі пам'ятаєте того бременського комуніста? Адже минуло стільки часу! — запитав між іншим, неначе й співчуваючи чоловікові.

— Бременського? — похопився чиновник. — Ви певні, що він був бременський?

— Диявол їх розбере, цих комуністів. Пам'ятаю, що і наш особливий відділ армії мав справу з якимсь комуністом Бердга...

— Бердгавер! Справді, прізвище цього Бердгавер. То не... Варшава?..

Фельдфебель відчув щось нове в людині, чиновник теж вишукує привід для розмови.

— Яка там Варшава? Типовий бременський. Напрочуд німецьке прізвище,— поквапився відповісти.— Десь, мабуть, з півночі Німеччини. Робітник судоверфі, портовик. То вам і не сказали досі? А... "Бременський Сергій велів", це точно. Сміху було: всі захоплювалися цією єдиною російською фразою...

В цей час ворухнулися двері, міг вийти офіцер, з яким прибули вони сюди.

— Хайль...— відкозиряв Шютце, поспішаючи в ті ж двері на явку до коменданта. І встиг помітити, як чиновник аж похопився притримати його ще біля себе. Уста, на диво, по-ідіотському скандували пошепки: "Бременський Сергій велів!" Скільки клопоту завдав чоловікові. Напевне ж, це не йому адресувалося.

З дверей дійсно вийшов той офіцер, який привіз цього на очну ставку. Вийшов не сам, а з молодим, в ад'ютантських аксельбантах есесівцем. "Молодий, а яке бите це есесівське щеня!" — мимоволі подумав. "Щеня" окинуло поглядом приймальню, ніби несподівано зустрілося очима з чиновником. І здалося тому нещасному, що в ад'ютанта на устах, як і в нього, бринить якась фраза — теж зв'язок шукає, а чи провокує? Підійшли до чиновника, спинилися. Він важко зітхнув, ніби і не помітивши тих спазматичних посмикувань уст ад'ютанта.

— Вам доведеться пройти з ад'ютантом. Там скажуть... Раджу добре роздивитися

і пригадати, якої держави паспорт мав той комуніст.

Шютце міг би ще і не йти до коменданта. Та повертатись до чиновника ще раз не наважився: можна викликати підозру принаймні у нього ж. Рішуче зайшов на прийом до коменданта. До того ж раптова думка, нарешті, знайшла якийсь вихід. Швидше б до коменданта!

Полковник військ СС зустрів його з-за столу допитливим поглядом примружених очей. "Людина вкрай зморена",— констатував Шютце. Щаслива ознака.

— Хайль Гітлер! — чітко відрубав фельдфебель, доповнивши ту чіткість міцним пристукуванням каблуків.— Фельдфебель Шютце, відібраний за спецнаказом з перекладачів особливого відділу штабу!

— Мова? — ледве видушив з себе полковник.

— Російська! — також піднесено відрізав фельдфебель.— Три роки мюнхенської спецшколи російської мови, два роки праці в державній комісії розвідки при...

— Досить! Відпочинок лише до ранку. Праця в групі Норд-Ост! Завтра з'явитесь до капітана Брюнне. Все...— полковник ударив долонею по розпухлій папці з паперами.

— Дозволите? — запросився Шютце, перемігши вагання. Полковник тільки підвів голову, але очей не роз-кліпив дужче.

— Разом зі мною привезено того... на очну ставку з якимсь комуністом.

— Ну?

— Він може... не впізнати, завагатись.

— Що ж порадить фельдфебель? — Трохи розкліпилися очі в коменданта, уважніше оглянув фельдфебеля.

— Нехай би свідок посидів прихований в час допиту того ворога. Напевне, пригадає, давно ж не бачилися.

Полковник відвернув погляд, ще більше примружив очі. Товстим червоним олівцем заклопотано стукав по столу. Думав, а чи просто грав?

— Фельдфебель давно працює перекладачем на допитах?

Шютце вважав за найдипломатичніше знизати скромно плечима і нічого не сказати. Це ж так зрозуміло, що він не новак у цій справі.

— Чудово, фельдфебелю. Повернути до мене ад'ютанта. Молоде, вчитися йому ще та вчитися!

— Єсть позвати ад'ютанта! Хайль Гітлер!

Фельдфебель чітко повернувся і, мов вистрілений, вискочив з дверей до приймальні. Ад'ютант уже відкозиряв офіцерові, який вийшов разом з ним від коменданта і заговорив до чиновника.

— Момент! — тихо гукнув Шютце до ад'ютанта.— Гер полковник наказав захвати свідка і дати йому можливість послухати допит того комуніста. Але так, щоб свідок міг бачити його, роздивитись і... пригадати. Зрозуміло?

— Цілком. Хайль...— відкозиряв ад'ютант, різко обірвавши розмову з прикордонником.

Як і годилося, в цій жахній установі, допит Жозефа Бердгавера другого дня

провадили майже серед ночі. На цей раз допитували не в тій камері слідчого, обставленій приладами для кривавих допитів, а в сусідній кімнаті одного з помічників коменданта — капітана Брюнне. У широкій кімнаті поруч з портретом Гітлера висів дротяний нагай, аж чорний від людської крові. Кімната була обжита: стільці, навіть диван, висока спинка якого майже закривала віконце до сусідньої кімнати. Допитуваний пам'ятає і ту сусідню кімнату, і віконце з неї. Кілька разів і його допитували кати через те віконце. Бо за ним у кімнаті були всі жахні прилади звірячих методів допиту.

Сьогодні віконце недбало заставлене диваном, поверх спинки якого зяє чорна прірва неосвітленої кімнати. Арештант відразу зрозумів, що з того чорного отвору за ним стежать такі ж кровожерні кати.

А за стіною на цей раз в глибу кімнати за арештантом стежили аж двоє. Молодий ад'ютант, як ретельний службист, мусив супроводити свідка на ці таємні розглядини. Зроблено справді винахідливо: з темної кімнати було добре чути і крізь віконечко добре видно арештованого, що сидів боком, освітлений сильними лампами.

В цій кімнаті допитують востаннє — це знав і Берд-гавер. Потім, якщо не "лабораторія", де робляться жахні експерименти з кров'ю арештанта, то крематорій. Бердгавера довгий час взагалі допитували якось по-особливому. Обвинувачення в зраді батьківщини було записане лише в першій картці арешту. Але жодного факту тої зради не наведено. Старий і давній запільник, комуніст, він мав бездоганні документи. Ще задовго до іспанських подій його розшукували по всій Німеччині як зрадника, який буцімто змінив громадянство на радянське. Під час іспанських подій стало відомо, що він — солдат Інтернаціональної бригади. І знову зник безслідно. Лишалось тільки одне — пересвідчитися в зраді, в переході в підданство до "російського комунізму". Але саме це лише натяком звучало в тому доносі і жодним фактом не було підтверджене. Бердгавера заарештували в діючій армії, дець на Київському напрямку, коли він особливо виявляв охоту піти в індивідуальну розвідку. Найдивовижнішим було те, що в армії він служив під власним ім'ям. Нікому й на думку не спадало, щоб під справжнім ім'ям міг приховуватися невловимий підпільник-комуніст. Після арешту, коли переглянули його речі, знайшли в них лише якусь пом'яту партизанську листівку з підписом "Маруся". Знайшли якийсь пакувальний папір у речах. В листівці було кілька підкреслень. Це давало якісь підстави запідозрити в намірах дезертирувати. Та й тільки...

А як би придався їм цей Бердгавер з його радянським підданством, з партійним стажем і такою бездоганною російською вимовою!

Допитував сам помічник коменданта капітан Брюн-не. Він сидів не за столом, де мав усі кнопки сигналізування, а поруч. За його столом сидів новий перекладач, фельдфебель Шютце. Вдивлявся в хворобливе, змучене лице літньої людини. "Бременський Сергій велів" — не виходило з голови. Що воно дасть нещасному, коли цей допит у нього останній.

Капітан ставив питання нарочито голосніше, ніж те було потрібно. Старому

підпільникові неважко було зрозуміти, що цей допит робиться "за диван". Так, він справді старий комуніст, але німецької, а не якоїсь ін: шої компартії. Компартія існує ще з 1918 року. Нічого дивного в тому, що й він, молодий робітник бременської судоверфі, через два роки теж став членом тої робітничої партії... В страйках? Звичайно ж, брав участь і в страйках нарівні з іншими робітниками. І в іспанських подіях також брав участь разом з кількома сотнями німецьких комуністів, аякже! Солідарність... Чому переходив кордон? Бердгавер ні на мить не замислювався, чітко відповідаючи на кожне запитання. Всі тоді тікали в еміграцію, бо на батьківщині була гонитва на комуністів. Франція теж виселяла. Треба було кудись діватись, деє пересидіти тривожніший час. Та вже за кілька місяців він повернувся на батьківщину, спочатку в Рур, до Кельна, потім знов, до Бремена і, нарешті, в глибоке запілля.

Арештованому показали кілька фото. Капітан уже який раз витирав рясний нервовий піт на чолі. А Бердгавер спокійно милувався знімками. Ось жінка з дитиною — для Шютце теж були цікаві ті фото, з охотою їх роздивлявся. Потім те саме дівча у формі вихованки дитячого будинку, студентка, доросла жінка, схожа на свою матір...

Помічник коменданта вдивлявся в обличчя, особливо в очі комуніста. Хотів вловити бодай би якийсь порух, трепет повік, брови, зміну в очах. Комуніст переглядав фото, довго спиняючись на кожному з них. Часом здавалося, що й забував, де він, що з ним. Але ні капітан, ні Шютце не вловили жодного зрадливого тремтіння в нерві ока, з чого можна було б зробити якісь висновки. Тільки коли з останнього фото на комуніста глянуло веселе дитинча в коротенькій сорочечці, він різкіше перевернув його, прочитав майже вголос: "Ніночка". Щось ніби зрадило його. Бердгавер ворухнувся. Але тільки щоб запитати:

— Це що ж, та сама дівчина в дитинстві?

— Ні, то... "Варшава, сила Сергія", або твоя онука, зраднику! — не витримав капітан.

Бердгавер розкотисто засміявся, поклавши всі фото на стіл.

— Дякую за культурну розвагу,— спокійно мовив. Те, що кати досі не знали нового пароля, користалися старим, особливо його порадувало.

Чиновник прикордонної служби в суміжній кімнаті лише внутрішньо зворухнувся, коли Брюнне так чітко висловив той старий пароль. Рукою витер піт з чола, відчував, як мліють ноги, як занило в грудях від напруги, коли слухав ту чудово завчену для численних допитів розповідь старого комуніста, спостерігав його спокій і впевненість. Все так бузсумнівно і так просто! Безперечно, слідчі теж розуміють його спокійну впевненість. Та це ж підказало, що саме очна ставка з ним, прикордонником, мусить кардинально вирішити долю Жозефа Бердгавера.

До самого ранку Шютце так і не міг заснути, повернувшись після допиту. Голова тріщала від тисячі проблем, так раптом висунутих за ці кілька діб. Повертаючись із допиту до гуртожитку, де мав тимчасово оселитися, несподівано здивав того ж ад'ютанта.

— Звичайно ж, упізнали бременця?

Ад'ютант раптово озирнувся на нього — тепер його погляд був живий, а не мертво службовий, як до цього. Двоє есесівців при ньому козирнули Шютце і поспішили в іншому напрямку. Лише відходячи, ад'ютант обернув голову, тихо по-змовницькому відповів:

— Звичайно ж, упізнав Бердгавера, як Сергій велів, прошу не турбуватися...— і зник у сірому мороці.

...Передранкова тривога в таборі не здалася чимось ненормальним для такого закладу. Шютце змушував себе таки заснути. Чи ж заснеш, коли голову тривожила та сакраментальна фраза, яку почув уже з уст молодого комендантського ад'ютанта. Прокинулися всі в кімнаті, заговорили, чортихалися собі в кулак.

— Алярм! (Тривога! (нім.)) — прорепетував вартовий, відхиливши двері і відразу нестримно грюкнув ними. В наступну мить двері бурею розчинилися і до кімнати вскочило кілька озброєних вартових концтабору.

— Шютце! — гукнув старший ще з порога.

— Хайгітл...— прорепетував стривожений фельдфебель.

— Алярм! До коменданта!

— Що трапилося? — запитав, надіваючи на ходу шинелю.

Старший вартовий півшепотом повідомив:

— В'язень Жозеф Бердгавер зник! Капітан Брюнне застрілився.

— Бердгавер зник, як то зник? Може, спалили в камері?..

Це була необережність. Вартовий окинув фельдфебеля переляканим поглядом.

— Зник, утік! На тому ж авто, в якому прибув прикордонний свідок і разом з ним зникли два есесівці. Свідок теж з ними. Вони свої. Ад'ютанта, пораненого при спробі втекти, прихопили в авто. Чиста робота! Фельдфебель, до коменданта!

Раптом підскочив до Шютце червоний, спітнілий від бігу, розхристаний, неначе тільки-но з бійки, есесівець і з розгону клацнув наручними кайданами, заковуючи в них фельдфебеля. Присутнім здалося, що фельдфебель ніби й чекав цього, послужливо простягнувши руки.

"Оце конспіратори!" — досі ще захоплювався фельдфебель, пригадуючи молодого ад'ютанта і непоказного, мовчазного чиновника, що влаштували втечу такому в'язневі.

Лише в камері дізнався від вартового, що ця втеча готувалася давно і мала статися на день пізніше. Їхній старий пароль розшифровано арештантом-провокатором. Його кілька день тому знайшли в камері мертвим. Отрута. До останнього дня дошукувалися співучасників. А вони втекли на день раніше через прорізані заздалегідь колючі дроти. Той самий водій авто, який віз чиновника, ті ж есесівці з його охорони...

Через кілька годин скаженої гонки по лісових хащах і бездоріжжю авто спинили озброєні лісовики. Вони оточили машину, спрямувавши на неї автомати. Шофер відчинив дверці, визирнув.

— В чому справа, партизани? — запитав, не певний, що справді натрапив на той інтернаціональний загін партизанів у Польщі, який йому був потрібен.— Бременський Сергій велів,— ніби розпочав розмову.

— Го-го! Вилазь, браток,— російською мовою озвався партизан, за звичкою протерши пучкою юнацькі вусики.

— Партизани? — похопився Бердгавер з авто. — У нас поранений.

Лука Телегін обернувся до гурту своїх. Кілька чоловік кинулися до авто. Пораненого молодого ад'ютанта обережно винесли з машини, поклали на землю за кущем. Хтось присвітив ліхтарем з-під поли. Телегін продерся крізь гурт до пораненого.

— Поранений, ще з годину потерпиш? Наш лікар там...— обізвався російською мовою.

Бердгавер швидко переклав ад'ютантові ту фразу партизана.

— Потерплю. Тільки б зав'язати, бо я рукою тримаю весь час рану,— переклав Бердгавер фразу ад'ютанта.

— Зав'язати? Костю, ти в нас запасливий, бинта маєш? Перев'яжи товаришеві плече. Ну, як операція? До речі, з цієї хвилини бременський пароль скасовується... То ви і є товариш Бердгавер?— запитав Телегін у найстарішого, що досі ще був в арештантському одязі.

— Так, дякую красно. Я і є Жозеф Бердгавер. А ви росіянин?

Бердгавер підійшов привітатися і обняв молодого партизана, на плече йому поклав свою голову. Скаржився, а чи просто тамував почуття, зустрівши по-справжньому вільну і сильну тою волею людину? За хвилину заспокоївся, знову звернувся до партизана російською мовою:

— Нам конче треба перекинути товариша прикордонного чиновника до французьких партизанів. Йому б лише пристойні документи і надійний супровід хоч би до чехів.

— Може б, перечекав у нас? Фронти зараз дуже рухливі, наближаються. Можна й на несподіванку налетіти.

— Фронти наближаються? А партизанка... Маруся?

— То ви, папаша, і нашу Марусю знаєте? Нас двоє тут, сапери з її загону.

— Я— Марусин батько...— ледве вимовив старий комуніст, знову спираючись на надійне плече молодого, дужого партизана-росіянина.

12

До того, як розігралася та комедія в поліцейській дільниці Мадріда, капітан Горн і Лужінський були спочатку тільки інтернованими в Іспанії чужинцями. Ганс Горн, німецький військовий льотчик, мав якісь об'єктивні підстави опинитися в цій нейтральній країні. Але Станіслав Лужінський повинен був викручуватися, називаючи шляхи своєї емігрантської мандрівки в цю країну.

Льотчик Горн так виклав свої зізнання в поліції Мадріда:

— Зустрівся я з ним як з кореспондентом преси, ще перебуваючи в шпиталі. Подобався, цікавий! Тоді і запросив його до себе в готель. Але в готелі...

— Випили при зустрічі...— якось зовсім недоречно підказав поліцай.

І Горну раптом стало гидко брати участь у цій справі. Здалася ганебною його роль

виказувача поліції, хоч поліція й нейтральної держави. "Кому виказуєш?" — допитувалися настирливі нотки совісті. От билася людина сюди за скільки земель з благородним прагненням допомогти матері розшукати її дитину, але натрапила на нього і провалилася...

— Ну, звичайно ж, випили,— майже знущально всміхнувся Горн більше від свідомості, що добре діло таки перемогло.— Випили і розговорилися.

— Поскандалили? — підказував далі поліцай, аби хутчій покінчити з цим усім.

— Які годиться в таких випадках... ("Звідки в нього така певність?").

— Не пригадаєте, бува, якими саме політичними моментами керувалися ви? Бо вчора ви лише натякнули про це.

— Натякнув? — Льотчик блискавично згадав про ті "натяки". Мов окропом обпекли вони сумління людини.

— Пригадую єдине, що ж тут незрозумілого: він дорікав мені недосконалістю, гарбою взивав наші найкращі в світі винищувачі "Мессершмітти".

— Вас це образило?

— Мало сказати, образило. Та за це...

— Все ясно, можна далі не говорити. Ви перший ударили, а він?

"Невже справді цій тупиці все так ясно?" — дивувався льотчик. Та треба ж відповідати.

— Він? Та я вже і не пам'ятаю... В якому стані він зараз, прошу? Можна з ним побачитись?

— Цілком нормальний стан. Запевняє, що коли б ви перший не вдарили його, то він побив би на вашій голові стілець. Завзятий! Запевняє, що саме ви змушені були оборонятися і, на щастя своє, перший ударили. Власне, після його допиту поліція не має права тримати вас далі під арештом.

— А його?

— Він...— поліцай допитливо подивився на Горна.— Він комуніст. Ви знали про це? До того ж хоч і комуніст європейського континенту, але якось-то пов'язаний з тою державою... Дивовижна держава: всі комуністи світу в'яжуть свою долю саме з нею!

— Це безглуздя, що ви... говорите? — раптом заявив Горн, ледве втримавшись, щоб не сказати якоїсь грубості. Йому стало соромно перед комуністом. Блискавично уявилися нові жахи, які судилися комуністові поза межами цієї нейтральної країни, хоч вона поквапилася вже взяти його в залізо. Поки що лише в залізо, а потім і... вогонь, безглузда смерть в "стерилізаційній суспільства"... Хоч зараз Горн відчував тільки сором, але чому ж так намагався свідомістю переконувати себе, що саме ці, а не інші, може, і сильніші для патріота почуття зачіпали його. Щось принципово більше заперечував. Словами ж переконував поліцейського.

— Це безглуздя, прошу повірити мені. Ми обидва німці, трохи випили, зрозуміло, самі й помиримся.

— Стривайте, стривайте. В тім і лихо, що той категорично заперечує п'янку.

— Ідіот! Прощу очної ставки і... припинення цієї комедії.

Поліцейський не зовсім дружньо зреагував на ту сміливу заяву, але так уже повелося в цій країні: до вихваток німецьких підданців ставитися з поблажками. Адже це... німці! Он Росію перемагають! Сталінград, Москва... Курськ!..

Усі ці міста чомусь давно вже випали з щоденних інформацій. Та й самі інформації стали навидовижу скромні: "Без змін..." Але ж це... гітлерівці!

— Хвилинку. Зараз запитаю оберу.

І вийшов. Горна мучили докори совісті, переборюючи якісь інші відчуття гідності капітана збройних сил Німеччини. В голові страшним калейдоскопом промайнула ота остання розмова в номері готелю, скандал і арешт, нудні безконечні слідства, допити. Як гарячою фарбою обдало всього, коли пригадалися перші зустрічі з поліцією і палкі запевнення поляка, що він німець. Як нелюдяно повівся тоді капітан Горн, різко заперечивши те твердження комуніста. Адже це людина майже вічного запілля! Яке мав право син рурського гірника Ганс Горн топити цю людину?

За звичкою вдарив кулаком у долоню другої руки, пройшовся по брудній поліцейській кімнаті. Гостро відчув специфічно поліцейський дух цієї установи, пропахчені димом тютюну кімнати, стільці, папери. Відчинилися двері, першим увійшов Лужінський. За ним — знайомий слідчий і двоє вартових. Руки Лужінського були закладені за спиною, на них сором'язливо шелестіли металеві наручники.

— Здрастуйте, Станіславе,— звернувся льотчик, шукаючи розрядки своїм пригніченим почуттям.

— Вітаю,— в тон йому обізвався Лужінський, гостро вдивляючись просто в очі. Неважко було зрозуміти той запитливий погляд. Горн витримав його, чим запевнив, що він досі словом ще не обмовився про острів і дітей. По тому, як полегшено зітхнув Лужінський, навіть усміхнувся, зрозумів, що саме цього найбільше боявся комуніст.

— Я хочу висловити вам подяку і сердечно прошу пробачити мені. Ви з благородних намірів навіть не призналися, що спочатку я впоїв вас у ресторані, напився сам і потім у своїм номері ще й образив...

— Дрібниці, гер Горн. Коли б ви з метою оборони не паралізували своїм ударом мій розмах стільцем, то було б значно гірше. Дрібниці. Ось тільки мене чомусь навіть закували в наручники. Це зовсім не схоже на добropорядне ставлення до політемігрантів.

Капітан Горн енергійно запротестував. Це, зрештою, його справа честі, справа гідності капітана повітряних сил німецької армії!

Цей енергійний протест зробив свою справу. Адже протестував ас повітряних сил армії Гітлера! Для поліції нейтральної Іспанії це ім'я не було нейтральним.

З Лужінського зняли наручники і обох відпустили до готелю. Щоправда, відібрали підписки про невиїзд, доки не вирішаться остаточно справи Лужінського. А їх личило вирішувати в Берліні, до якого в ці військові часи дістатися ставало все важче.

В такому благородному пориванні капітана Горна не було чогось награного, нещирого. Він і на самоті визнавав, що ця зустріч і зближення його з польським комуністом Лужінським впливала на краще в його загальнолюдських настроях. Він

частіше почав згадувати Рур, де його батько, певне, й досі працює на шахті. Як шкода, що дитячі і юнацькі роки прожиті не разом з ним. Можливо, конфліктом між матір'ю та батьком і досі пояснюються його, Ганса Горна, ідейні роздоріжжя, які раптом стали аж тут такими ясними...

Аж до пізньої весни жили в Мадриді на увазі поліції. Нікуди не з'являлись, але і не випадали з тої щоденної уваги. Нарешті, обох покликали в центральну канцелярію, де вручили документи про висилку з Іспанії до Берліна! Радіти, а чи сумувати? Якось і не спромоглися за нагальним клопотом розібратися в усьому. Для капітана це був майже ідеальний вихід з такого непевного становища. А для комуніста Лужінського?

Єдине, за що вхопився в першу мить: висилають без поліцейського супроводу! Без поліцейського супроводу аж до першого пункту міжрайонної гестапівської комендатури в Перпіньяні!

— Можете покластися на мене,— трохи самозакохано запевнив Горн Лужінського в поїзді. Лютчик досі ще не знав про втечу комуніста з концентраційного табору, про те, що легальне повернення його до Берліна рівнозначне смерті.

— Дякую,— тихо мовив підпільник.— У росіян на такий випадок є чудове прислів'я. "На бога надійся, а сам не плошай!" Мудре прислів'я, га?

Лютчик акуратно склав документи на обох і заховав до спідньої кишені. Їх тільки-но перевірили востаннє іспанські прикордонники, кинувши тим самим обох емігрантів із своєї голови. Лужінський сидів у купе навпроти Горна і пробував збагнути настрій лютчика. Акуратність — це не єдина типова ознака вихованого нацистами німця. Але і ця ознака важлива.

Зовсім байдуже поліз до кишені за куривом. Коли Горн звернув увагу на той клопіт свого супутника, Лужінський уже тримав сигарету в зубах, марудно видобуваючи з якоїсь кишені запальничку. "Невже запалить?" — занепокоївся Горн, озирнувшись на купе. Воно було порожнє, бо навіть той поліцейський, що супроводжував їх до кордону, попрощався під час останньої перевірки документів.

— Вийдім, я теж запалю,— таки не витримав лютчик, щоб запобігти неминучому порушенню залізних правил німецької акуратності: в купе поїзда не палять.

— Ах, пробачте. Так, так, давайте вийдемо. Я, знаєте, трохи збуджений. Така невідомість, погрозлива невідомість.

— Не раджу вам нервувати, Станіславе, ви ж бо... зі мною!

— Дякую, гер капітан. Цілком покладаюся на вашу добропорядність. А це справді хороше, що ми вийшли з купе. Такий чудовий вечір. Вам добре відомі ці благословенні краї?

Капітан через плече озирнувся на "благословенні" краї за вікном вагона. Поїзд неначе розганявся, щоб завидна проскочити якусь безладно зарослу перелісками напівгірську місцевість.

— Східні Піренеї!.. Щоб добре відомі, то й не похвастаюся. Коли летиш через них, рельєф нівелюється. Та й не дивимося ми на нього... На кордоні ми зобов'язані з'явитися до комендатури в Перпіньяні. Поїзд не спиниться аж до тої станції, можна ще

і задрімати б.

— З досвіду знаєте, а чи повідомив той, на кордоні? — перепитав Лужінський, теж напівбайдуже оглядаючи зарослі лісами пагорки.

— Повідомив. Я слово дав.

Льотчик викинув за вікно зовсім потухлу сигарету. Говорити не хотілося, та й не було про що. Справді, той Перпіньян з його комендатурою ставав такою загадкою, а на совісті льотчика був комуніст, підпільний борець проти фашизму. Говорити зараз про щось було надто важко.

— Капітане Горн, ви стрибаєте першим! — раптом майже скомандував Лужінський, рвучко відчинивши вихідні двері вагона. Гамір і вихровий вітер немов заглинули ту фразу, вимовлену крізь зуби.

— Гер...— щось хотів заперечити капітан.

В ту ж мить рука Лужінського шугнула до глибокої кишені штанів, і Горн безпомилково визначив у ній типовий офіцерський кольт,

— Н-ну!— підігнав комуніст.— Стрибайте вперед і не падайте! Я за вами.

Ні щось вирішити, ні заперечити льотчик уже не встиг. Десь у вагоні шаркнуло вікно, опустившись, а чи піднявшись. Але то з протилежного боку. Дужий штовхан, і Горн полетів, спрямовуючи виструнчені ноги просто в укїс насипу. Майже разом з ним стрибнув і Лужінський. Льотчик ледве встиг помітити, як промелькнув у його руці чорний, лискучий пістолет. Поїзд, немов заглинаючи час, надсадно прогуркотів над самими їхніми головами.

— Треба думати, що моє життя в небезпеці, гер комуніст? — нарешті, запитав Горн, слухняно крокуючи попереду Лужінського. Ні озиратися, ані спинятися йому Лужінський не радив, як не радив і пробувати тікати.

— Гарантую цілковиту безпеку лише при умові: не чинити ніякого опору і мовчати.

Так і заглибилися в гірські хащі. Місячна ніч перетворила лісові пагорки на чудовиська, які причаєно чекали в сріблястому освітленні місяця. От-от кинуться на цих двох сміливців і заглинуть їх. Ні доріг, ані звіриних стежок у цю нічну пору не розпізнаєш. Мінилися лише скелля, кручі, лісові байраки. Двоє людей мовчки поспішали, не обираючи напрямків. Власне, Горн, що йшов попереду, якось-то обирав напрямок, а Лужінський невідступно крокував за ним.

За цей досить довгий і складний час їхнього зближення і невіЛЬНОГО чи й вільного співжиття була можливість гаразд вивчити, пізнати один одного. Що зробить з ним цей онімечений поляк, а чи сполонізований німець? Горн не міг сказати з певністю. Але в обіцянку за найменший непослух розстріляти його — вірив.

— Стійте, Горн. Сідайте... Чудово!

За кілька годин такої напруженої, нервової ходи льотчик відчув страшенну втому. Навіть не глянув під ноги, раптово сів на якусь хрящувату брилу, що спадала укосом з пагорба. Глибоко зітхнув, але ні словом не висловив якоїсь думки, яка, без сумніву, супроводжувала те зітхання. Хвилину мовчали. Капітан, немов зачарований, дивився лише перед собою в тьмянний морок низу. Навколишній світ був виключений з його

уваги. Свіжа, але тепла ніч, безлюддя навкруги...

— Пропоную порозумітись,— почув позад себе.— Можете обернутись і... Взагалі давайте порозуміємося, Горн.

Обернутись, а чи продемонструвати свій настрій ображеного в найкращих намірах? Демонстрація під спрямованим на твою голову кольтом!

— Обернутись мені дозволяють, а чи...— капітан шукав слова, але клубки обурення так завихрили, що саме те, найпереконливіше для цього випадку слово зникло.— Ви... ви хам!

Нарешті вирвалося, вибухнуло обурення. Це не те, далеко не те слово, яким би хотілося прикувати поляка за таку жакну поведінку з приятелем. І таки обернувся. Різко, щоб не перехопив, бува, хто того погляду, обернувся. І вже ладен був вибухнути другим словом обурення, та так і застиг. Перед ним сиділа вкрай засмучена, зморена людина. Обома руками, зіпертими в ліктях на коліна, підтримував скуйовджену голову. Ні зброї, ані якогось войовничого остереження! Чи бачив він свого "арештанта" глибоко замисленими очима, Горн не був певний. А ніч, немов прислухалася до тяжкої задуми поляка, мовчала тим важким мовчанням, яке тільки на фронтах могли розбудити безумні вогняні шквали артилерії.

В першу мить Горн схопився на ноги, хоч як був зморений цим кількогадинним переходом по бездоріжжю з пагорба на пагорб. Навіть ступив крок до поляка. Обидві руки порожні, глибока задума і цілковита безпечність.

— Де ж ваша зброя, чорт забирай? — вирвалося обурення, притухаючи.

— Га, зброя? Будь ласка,— відповів, ніби повертаючись до дійсності. Рукою поліз до глибокої тайника-кишені. Щоб витягти зброю, довелося для зручності простягти і ногу.

Нарешті, воронячий глянець металу ледве блимнув на зламі скупих нічних променів місяця десь за деревами.

— Будь ласка,— подав кольта льотчикові. — Заряджений?

— Звичайно. Але... куля не дослана. На запобіжнику...— віддав і знову підпер голову обома руками.

Горн відчув себе, як у нестерпному чаду. Що це? Демонстрація, а чи й справді людина в тому напруженні витратила себе, знесиліла до краю. Звичним рухом військового витяг обойму з револьвера і, підкоряючись якимось незрозумілим законам товариської солідарності, віддав полякові ту обойму. Лужінський машинально взяв її і впустив у безодню кишені.

То що ж сталося? Ще більше нервував Горн. Підійшов і тихо сів поруч з Лужінським. Якусь мить помовчав, міркував, граючись пістолетом.

— Давайте порозуміємося. Ця містифікація нічого мені не пояснює. Для чого ви це зробили, чорт би його взяв?

— Що саме: висадку з вагона, а чи оці... збройні маніпуляції?

— Все оце, а особливо — маніпуляції.

Капітан аж тепер глибоко зітхнув, оскаженіння, нарешті, минуло. І теж підпер голову рукою, намагаючись збагнути все, що скоїлося за ці кілька годин.

— Дуже просто, дорогий капітане. Ви мусите знати, що я комуніст, який утік з гітлерівського концтабору. Коли б я справді не дорожив своїм життям, яке належить більше партії, ніж мені, повірте,— і пальцем би не зворухнув, щоб оце тікати з поїзда. А поза цим, доля тих дітей тепер на моїй совісті. Ви ж так легко вирішили повідомити про них владі! Не просто владі, прошу пробачити, а владі ворожій для цих дітей. Ну, хіба міг я вчинити інакше?

— Ви божеволієте, гер комуніст. Типовий шок божевілля...

— Ні, капітане, не те,— перебив Лужінський.

— На якого ж дідька ви вчинили оцей божевільний трюк, чому не домовилися ще у вагоні? У вагоні в нас якісь речі, харч. Можна ж було домовитися і...

— Стривайте. То ви вважаєте божевіллям саме цей акт втечі, а чи намагання врятувати дітей? Е-е, ні: прошу тверезо цінити той акт і зрозуміти, що другого виходу в мене не було. В Перпіньяні діє фашистська комендатура, і саме — гітлерівська. Для вас — це нормально, ви не комуніст і їхній же ас. А для мене, втікача від гестапо...

— Ви ж зі мною... В чому справа, чому ви регочете, Станіславе? Так, так, ви зі мною! І будьте певні, я не дійду до такого безглуздя, водити вас під націленим пістолетом.

— Це зробили б без вас. Навіть словом не запитали б. Який-бо ви наївний в цих питаннях! Та з одного я радий: ви правильно зрозуміли мою рішучість, або, по-вашому, брутальність. Це був крайній захід...— Лужінський несподівано занервував,— Усе ж я захоплений вашою витримкою, гер Горн! Пробачте мені той крайній захід.

Німець прибрав кілька камінців, зручно вмовстився і ліг. З-за лісу, нарешті, вийшов немов надгрижений диск місяця. Холодне, мертве світло ще більше zdeформувало навколишній світ, блиснуло на металі кольта, якого віддав Горн Лужінському.

— Ну, гаразд. Усе це, зрештою, вже в минулому. Але я волів би мати якусь гарантію, що не повториться більше чогось подібного,— заговорив з дивовижним спокоєм.

Лужінський аж обернувся, звівши голову з рук.

— Подібного не буде, обіцяю. Але давайте справді домовимося, як чесні люди! Обіцяйте мені, що в своїх дальших діях не будете шкодити мені в єдиному: в поверненні тих дітей на батьківщину.

— Ха-ха-ха! Та ви й справді збожеволіли, гер комуніст! На диявола мені ті ваші діти! Ну, забирайте їх, цілуйтеся, виховуйте з них таких, як самі, комуністів. До чого ж тут оці мої поневіряння, оця... романтика! Романтика з кольтом над потилицею. Чортзна-що...— Трохи помовчав, озирнувся на поляка.— Що маю зробити, щоб запевнити вас у цьому, гер Лужінський?

— Я вірю вам. Пообіцяйте тільки, що на шкоду тим радянським дітям нічого не вчините. Якщо ж ваше серце дозволить вам ще і допомогти мені зняти нещасних з того якоря, ви залишите в моїй душі незабутню пам'ять.

— І все?

— Тільки й того.

— Боже мій! Треба було таку комедію ламать... Чому ми не поговорили отак раніше?

Тепер німець знов підвівся і сів поруч. Рукою майже грубо одірвав підперту правицю Лужінського і, затиснувши її, міцно та урочисто стрясаючи, підніс угору, як для присяги.

— Клянусь! Ні богом, ні дияволом, а совістю людською, батьком своїм — рурським шахтарем...

— Досить, вірю! Цього цілком вистачить! З цього часу я полюбив вашого батька і за велику честь вважатиму зустріч з ним!

— Ох, і чудний же ви, товаришу комуніст. Але сила! Цього не заперечиш. Чому ж відразу було не розповісти всього? Тепер даю слово, сам докладатиму зусиль, щоб повідомити Москву про тих дітей...

— Чудово, Ганс! І ми підемо кожен своєю стежкою до людського щастя. Яке буде, зате — своє щастя!

Через кілька хвилин вони обоє лежали на тому ж пагорку голова до голови, а ноги в протилежні боки і міцно спали. Ніч заколисала їх, як мати, приголубивши своїм безмежним спокоєм.

А стежки в обох тепер стали однакові. Обійшовши Перпіньян, вони заглибилися на територію Франції. Всюди зустрічалися якісь збуджені озброєні солдати. Їх доводилося остерігатися, та згодом виявилось, що то були партизани, які боролися не лише проти окупантів, а й проти капітулянтського уряду Віші.

Це радувало Лужінського. Не до них було зараз розгромлений внутрішнім фашизмом, розтерзаний гітлерівцями, знесилений Франції. Проходячи завмерлими виноградними плантаціями Лангедока, Лужінський і Горн принаймні не остерігалися нападу фашистських патрулів.

Їх тут не було. Французьке населення на кожному кроці збуджено обговорювало трагедію своєї держави, так несподівано і ганебно покладеної під батіг фашистської диктатури, окупаційної і своєї. Сяк-так підхарчувавшись десь у непомітному кутку, Лужінський і Горн задніми дворами й занедбаними виноградниками, придорожніми перелісками просувалися до Рони, в Авіньйон. Надії на той Авіньйон дуже примарні. Бувши в Англії на стажуванні, Горн заприятелював там з авіаінженером-французом, таким же, як і сам, військовим стажистом. Разом з ним і виїздили з Англії по закінченні терміну стажування. Дуже шкода, що не заприятелювали глибше. Навіть на листування, як друзі, не спромоглися, розлучившись. А як би оце придалося!

Якась новобудова в Авіньйоні стала їм у пригоді. Тут і зупинилися, бо Горн сподівався відшукати того француза-авіаінженера.

— Як же його прізвище, стривай,— длубався Горн у пам'яті.— Ім'я Ален, це добре пам'ятаю. Та хіба розшукаєш його в місті серед тисяч Аленів? Крюш... Кроні... Ален Крюше. Чорт його знає, може, й Крюше.

— А чи й варто його шукати? Війна! Коли і вцілів до цього часу, то хіба сидітиме в Авіньйоні? Ходімо далі, пошукаємо краще моїх друзів,— переконував Лужінський уже в

місті.

— Це правда, твої друзі, Станіславе, в цю складну пору нам би більше пасували. Але куди йти? Я і так уже до сто чортів зморився. Треба щось придумати, щоб не лише йти на власних, але і... під'їздити. Все ж я пропоную програму максимум.

— Яку саме? Швейцарія? Це ж не менше, як місяць дороги, близько тисячі кілометрів набереться. Та не вони визначають успішність такого маршу. Доведеться проходити через центральні райони Франції. Ні, Ганс, давай краще братися до моїх знайомих. Це якихось дві сотні кілометрів, шляхи периферійні, люди абсолютно надійні. Крім того, в мене є справи до них.

— Комуністи? — майже байдуже поцікавився льотчик.

— Напевне.

— Гаразд. Підемо потім до комуністів. На досвіді переконуюсь, що з цим народом легше переборювати житейські труднощі... Але дозволь і мені спробувати свої загальнолюдські канали? Влаштувалися ми чудово: до цієї новобудови французи повернуться не раніш як через п'ять років, ручуся. Харч теж маємо на добру добу. Дозволяєш?

— Гаразд. Тільки ж умова: тихше води, нижче трави!

Горн щиро засміявся, потискаючи на прощання руку. Порадив спокійно відпочивати і не розшукувати його.

В перші години самотності Лужінський справді задрімав. Потім спробував накреслити на цементовій підлозі підвального перекриття карту дальшої подорожі. Дуже добре, що їм пощастило так непомітно перейти вцілілим досі мостом через повноводу Рону. На їхнє щастя, через міст у Тарасконі проходили французькі поліцейські частини. Разом з ними пройшли і Горн та Лужінський.

Лужінський встав, тепер на дозвіллі ще раз перебрав у пам'яті те аж надто щасливе форсування ріки. Могло бути значно складніше. Чим далі в глиб країни, тим більше ставало гітлерівських окупаційних військ. В Авіньйоні їх було повно. Може, розумніше і надійніше було б обминути це місто... Де той Крюше тепер, коли вся Франція розіп'ята на багнетах гітлерівських солдатів.

Так і висидів майже цілий день. Надвечір занепокоївся. Адже минуло добрих шість годин, а Горн не повертався. Лужінський обережно обійшов будівельні провалля, вийшов на вулицю. Льотчик пішов праворуч, імовірно, що і повернення його слід чекати саме звідти.

Вирішив пройтися в обидва боки вулиці. Невже могло щось лихе трапитися з Горном у місті, де життя регулюється зараз його ж співвітчизниками? Обирав то один, то другий тротуар, зайшов і до невеличкого міського саду, поблукав по забруднених, занедбаних алеях, не спускаючи очей з вулиці.

Коли помітив, що починає вечоріти, знову вийшов на тротуари. Неначе відчував, що саме зараз і повертатиметься льотчик після відвідин давнього друга.

Він таки повертався... Та не сам і не з доброї волі. Двоє солдатів міцно тримали Горна, вивернувши руки, як поліція водить злочинців. Смуга крові переписала йому

щоку. Кров текла з рота, а чи з розбитого носа.

"Ну, побачився Ганс!" — тривожно подумав Лужінський, буквально закам'янівши від такої зустрічі. Звідки і куди його ведуть? Власне, куди — справа була ясна. Це і підказало рішення Лужінському.

Ледве одіпхнувся руками від паркана, мазнувши брудною рукою себе по обличчю, і п'яно поточився назустріч конвою з Горном.

— Ага-а! Таки попа-ався, голубчику...

В першу мить Горн ніби очманів від такої зустрічі: невже його приятель справді п'яний?..

А приятель став на розкарячені ноги, голова клониться.

— Куди ви його? Від-дайте мені, я його, голубчика, опростаю!

— Проходь, проходь, друже, не заважай.

І в той момент, коли конвоїр торкнувся поляка автоматом, щоб відвести його з тротуару, Лужінський блискавичним ударом кулака збив солдата з ніг. Автомат есесівця опинився в руках "п'яного". Подія скоїлася так раптово, що навіть Горн у першу мить розгубився.

Та помітивши, що другий конвоїр миттю вхопився за автомат, Горн класичним ударом ноги підкосив його, і черга пострілів з автомата прописала небо. Лужінський блискавично крутнув свій автомат і в упор дав чергу по есесівцю.

— За мною! — скомандував, хапаючи рукою Горна і пірнаючи в перші ворота, гостинно розчинені перед ними якимсь французом.

— Через двір і провулком за місто! Там ваші... — прошепотів француз, умить зачиняючи за обома ворота. Він не сумнівався, що ці двоє — переодягнені французи — учасники Опору.

Галас, стрілянина лишилися десь позаду. Горн біг попереду, весь час озираючись на Лужінського. Десь у суточках дворів міцно потиснув йому руку.

— Давай мені автомат, біжи! — прошепотів.

Лужінський ткнув йому до рук зброю. Але не побіг панічно вперед. Схопив і повернув Горна, навіть підштовхнув:

— Катай, катай, льотчику! На найвищих швидкостях давай катай за місто!

Ставало вже поночі. Це полегшувало переховування, але й ускладнювало втечу. "Через двір і провулком за місто! Там ваші..." — не забували доброзичливої поради француза. Хто ті "ваші"? Невже загони Опору?

В провулку бігти було вільніше. Кілька разів помічали, як випадковий зустрічний дисципліновано проскакував у двір, щоб не заважати втікачам. Згодом порідшали будівлі, ліворуч чорнів ліс. "Чи є рація тікати саме в ліс?" — блискавично вирішував Лужінський, відчуваючи, як підкошуються ноги. Навіть стрілянину в місті чули вже мов у сні.

— Ну як, Ганс? — запитав, озирнувшись.

— Залізо! Тільки ноги, ой ноги! Та треба б промити рота. Давай до першого ручайця.

І вже не бігли, а, прислухаючись, простували далі. Не забивалися далеко від шляху, щоб не заблудити в нічному лісі без стежок. Важке дихання виривалося з грудей, Горн вряди-годи відпльовувався. Гомін міста помітно віддалявся, а разом з ним віддалялася й загрозлива небезпека. Повернули до ручайця...

— Сам диявол їх не зрозуміє, цих французів,— розповідав Горн, прокинувшись у лісі.— Двічі я проходив тою ж вулицею, де жив колись мій приятель. А за третім разом і причепився до мене якийсь дурний патруль. Скучно, певне, і їм тинятися без діла по тих вулицях, дуріє голова. Спочатку ніби і повірили в щирість моїх дружніх поривань, разом шукали мого Алена. А потім як показалися: підозрілою їм здалася приязнь німця до француза. "Для чого тобі, німцеві, здався цей Ален? Адже він француз..." Справді, запитання стопроцентно німецьке: для чого німцеві зв'язуватися з якимсь французом?.. Ну, ось так і поговорили. Не досить мирно, але врозумливо. Доки і до бійки дійшло. Битись вони по-людському не вміють, північні прусаки — живодери! Вибили мені зуба, та не дякувати ж їм за таку честь! З надлюдських зусиль скрутив одному голову, нас же колись джіу-джитсу вчили в Англії. Тоді і накинулися. "Більшовик, комуніст",— верещать. А я і не заперечую. Повели мене до комендатури. А я зажадав зайти переодягтися, зброю, кажу, заберу. Хотів поволоводитися ще з ними, чорт би їх узяв, та і тобі дати знать про мою вимушену посадку.

— От як побачився з французьким другом... А ти нічого собі товариш, тямкуватий. Тільки "п'яного" мене не впізнав.

— Ну, брат, такий п'яний! Я ледве сам не збожеволів від тієї картини.

Якийсь час лежали мовчки. Сонце вже вигрівало закутки в лісі. Десь гриміли лунами окремі постріли, роздираючи лісові хащі.

Потім перебрели ручай. Праворуч на автостраді вже гуркотіли авто. Кілька разів Лужінський і Горн намірялися вийти на автостраду, навіть викрадалися на неї. По трасі йшли здебільшого військові авто. Обидва тоскно виряджали їх поглядами, презирилися і знов заглиблювались у лісові хащі.

Тільки десь на дванадцятий день голоду і поневірянь понад дорогами Лужінський, нарешті, впізнав шлях, який пересікав лісові хащі геть убік від Лігурійського моря, виводячи знов у лісові хащі. Уважно озирнувся, приглядаючись до того шляху.

— Зараз ми з тобою спробуємо зв'язатися з людьми. Шляхова просіка справді дедалі більше здавалася знайомою. Коли ж пройшли і яр, всякі сумніви розвіялися.

— План буде такий: ляжеш он у тому березняку, подалі від стороннього ока, і чекатимеш...

— День, два чекати? Хоч харч підкинеш? — пожартував Горн.

Коли зайшов тою ж стежкою в знайомий двір, чомусь не полегкість, а якийсь страх відчув. Порожньо, не видно інваліда в дворі, гостинна жінка не вискочила з хати. Став посеред двору, озирнувся.

— А-а, приятель! Знов посуд будете здавати в Португалії? — почув позад себе і різко обернувся.

Нічого не змінилося. Все як було й раніше. Чоловік на тій же дерев'яній підійшов і

щиро привітався, забираючи гостя десь у затінок з-посеред двору.

— Ну, як ваші справи? Розшукали дитя?

Приємно обігріло душу це зичливе зацікавлення долею дитини. Згадалися ще ті щирі турботи про його щасливу подорож до Португалії. Боржником себе відчув перед цими людьми.

Лужінський коротко розповів про все. Війні не видно кінця.

— Нічого! Радянські генерали он Крим одібрали, на Балкани вже вийшли! Таке твориться, братику... А гітлерівці скаженіють. Наші вояки домів беруться.

І неважко було добрати Лужінському радість у тих словах інваліда. Такий же упевнений, життєрадісний, очима всміхається, а уста — мов глиби каміння вергають.

— Як же з протезом, так і не зробили вам досі? — зацікавився гість.

Господар махнув рукою і притишено повідомив:

— Чи їм тепер до нас! Пам'ятаєте капітана пароплавної компанії, Карла-Даніеля Пока? Розстріляли есесівці...

Це таки справді здивувало і острашило Лужінського. Капітан Пока, ретельний дослухувач поліції, злий ворог комуністів, яким стільки добра зичила його сестра-лікар.

— Якесь непорозуміння?

— Відмовився вивезти на пароплаві засуджених за дезертирство італійських солдатів. Їх мали по одному топити в океані. Офіцери й есесівці п'яні, всі як побожеволіли біля тих засуджених. А капітан сказав: не повезу людей на таку кару нізащо! Повернувся і пішов з корабельного причалу. Його наздогнала куля. Сестру його, лікаря, знаєте? Не змогла врятувати, хоч і застала ще живого.

— Нещасна сестра! Як вона?

— Сидить і досі. Ніби чекає суду. Тут такого сталося за цей час. То, кажете, дівчинка ще на острові?

— Так. І забрати її звідти у час війни дуже важко. Діти сидять на острові, самі без будь-якої надії.

Розмова зав'язалася серйозна, увага господаря заохочувала. Розповідати про льотчика Лужінський спочатку не хотів — адже він гітлерівський ас, яких тут не стільки бояться, скільки ненавидять. Та потім усе-таки сказав, що Горн прибув з острова, шукаючи засобів для порятунку дітей.

Находила тривожна ніч. У будинку інваліда зібралося понад десяток французьких патріотів, учасників Опору. Господар попередив, що на зборах будуть присутні гості — поляк і німець — друзі борців "Вільна Франція".

— За цих людей ручуся совістю і власним життям, — заявив востаннє.

Гостей посадовили біля столу, щоб усім було їх видно. Дехто посміхався до Лужінського, впізнавши його ще з тої першої зустрічі. Горн ніяково озирався, схилившись до поляка.

— Ви комуністи? — запитав хтось з гурту.

— Так... Власне, я комуніст, учасник іспанських подій, друг Каспара Луджіно з Ніцци. А це мій приятель, син рурського шахтаря, колишній льотчик. Зазнав поразки і

тепер... надійний бойовий товариш. На острові його ті радянські діти врятували і вилікували.

Все це своєю простотою і таким незаперечно правдивим звучанням викликало дружні оплески. Люди відчули цілковиту довіру комуніста Лужінського до того льотчика німецької армії, який волею правди людської став їхнім спільником. Мову розуміли не всі. Доводилося перекладати. Але всі відчували, що цей поляк не вперше промовляє перед аудиторією, а це ще більше переконувало. Та і Лужінський відчув, що його слова не йдуть на вітер, вони зачіпають слухачів за стривожену ' : ми в світі душу.

— Коли говорити і про ваші нагальні справи, то... лікаря треба негайно ж звільнити з лабет поліцаїв! Але в нас є ще одна, може й значно дрібніша, але невідкладна справа. Нам конче треба передати одну радіограму до Радянського Союзу. Складність цього завдання полягає в тому, що всі радіограми перехоплюються і ворогами. А повідомити маємо про дітей, про радянських дітей, яким загрожує небезпека. Отож і просимо допомогти в цій складній справі.

Після хвилинної тиші спочатку зашепотів сусід сусідові на вухо, другий, третій. І знову заговорили так, що добрати вже щось у тому міг лише сусід. До Лужінського продерся чоловік. Знайоме обличчя, дебела постать, льотна форма.

— Лаверні? — зрадів Лужінський. За обидві руки вітався з льотчиком.— Дуже радий, що ви з нами, друже!

— Дякую... А яке у вас повідомлення? Чи не можна передати його якоюсь людиною?

— Ні, передавати людиною — це надто довго і непевно. Треба по радіо. Дітям щохвилини загрожує небезпека.

— Радіо, звичайно, найкраще. Але ж усі радіо тепер під пильним контролем. Наш військовий радист вивчав і російську мову. Дещо цікаве й нам переказує. Цими днями великий указ про нагороди знову передавали. Про радянських героїв розповідали.

— Як жаль, що нагородження партизанів не оголошують,— мовив Лужінський.

— Групу льотчиків знов нагородили. А це про якусь бойову групу "Кленовий лист" передавали. Ми всі захоплювались.

— "Кленовий лист"? — вигукнув Лужінський.— Стривайте, друзі. А чи далеко той ваш радист? "Кленовий лист" цікавить і мене.

Радист був теж на цих конспіративних зборах патріотів. Лужінський розпитав його, що саме передавали про "Кленовий лист". У ворожому тилу воюють... В розповіді про їх героїчні вчинки згадувались імена Віктор... Вадим... І жінка якась — Маруся.

— Маруся... Віктор... Вадим... "Кленовий лист"! — голосно міркував Лужінський.— Які можуть бути сумніви!.. Товариші, ці імена мені добре відомі. Це видатні бійці народної помсти!.. Для них... для них теж потрібне наше повідомлення про тих радянських дітей. І особливо про долю дівчинки!..

— Отже, мусимо передати! Тільки відкрита радіограма всім доступна. А шифровка... Яка ж тут шифровка, коли ніхто не знає їхнього коду! — з сумом бідкався льотчик.

— Так, у цьому й найбільша складність. Можна б сповістити лише про сам факт:

скажімо, діти живі, але в небезпеці. І домовитися про якийсь код. Словом, це таки складність, а сповістити треба.

Льотчик зустрівся поглядом з радистом, озирнувся на ніч, немов шукав у темряві найпростіших шляхів допомоги цим людям. Нарешті, Лаверні тихо звернувся до Лужінського:

- Складіть ваш найлаконічніший текст, ми передамо. Тільки ж якою мовою?
- Очевидячки, німецькою. Але це не основна перешкода...
- Краще французькою. Складайте текст.

І пішов з радистом у гурт людей. Горн шепотівся з кількома молодими солдатами, домовлявся про те, як урятувати з-під арешту лікаря, сестру вбитого капітана пароплавної компанії. Адже вона сиділа не в тюрмі, а в управі коменданта міста.

Ганс Горн глибоко пережив свій арешт в Авіньйоні. Він досі ще палав жагою помсти отим тиловим "воякам", як презирливо взивав тепер комендантські гарнізони.

Але в тих теперішніх настроях льотчика вчувалося вже і щось більш стале, ніж тільки помста за образу. Його захоплювала і переконувала щирість і самопожертва комуніста Лужінського. Від того все навколо ставало значно яснішим, ближчим і його людській гідності. Та нещасна жінка-лікар, сестра скараного капітана, чомусь ставала вже і його сестрою!...

Збивши набік берет, Горн запально заперечував або схвалював найрадикальніші пропозиції.

Лужінський вийшов з Лаверні надвір. Його трохи непокоїло те, що про справу тепер знає близько десятка людей. Чи не пробалакається якийсь?

— Будьте спокійні, товаришу. Тут були тільки такі люди, яких попереджати про обережність у розмовах не доводиться.

— Дякую. Це дуже важливо...

І замислився, йдучи по подвір'ю, як він замислювався кожен раз, вирішуючи складні проблеми. По селу вже розпочинали свій передранковий переспів півні. Віддалено шуміли морські хвилі, та зрідка чулося гудіння нічного літака.

— Маю передати текст радіограми. Власне, в мене їх аж два. Коли справді той радист надійна людина, можна б порадитися і з ним.

— Абсолютно наш чоловік! Усі ми тут свої... Давайте ваш текст.

— Стривайте. Поміркуємо разом. Уявімо собі, що ми посилаємо в ефір телеграму, де вкажемо точну адресу дітей. Що можна чекати далі?— І зачепив п'ятірнею й без того скуйовдженого чуба.

— Важко щось уявити. Напевне там захочуть перевірити. Цілком можливо, що зашлють дипломатичні листи, а може, і... літаки.

— Вірно, товаришу Лаверні. Можуть послати літаки і забрати дітей. Тепер постає питання складніше: яка держава може послати літаки?

Льотчик мовчав, замислений. Справді, припускати в цих умовах можна що завгодно. Та він не бачив якоїсь причини боятися того.

— Уявімо собі, що прибули літаки іншої держави. Якої саме? Коли це літаки

союзників Росії — то дуже добре! Можливо, звичайно, що полетять і ворожі.

— Оце нас і турбує, щоб не поспішили ворожі літаки,— теж замислено мовив Лужінський.

Лаверні відразу ж і заперечив.

— Ворожі, це треба розуміти,— німецькі, італійські, бо японських тут бути не може.

— Саме німецькі, гітлерівські.

— Можу вас заспокоїти, я ж льотчик. Тільки на власній території вони досить вільні і активні. Поза тим панує авіація союзників. Не знаю, де ті діти, але...

— Діти на острові в океані. Вам я цілком довіряю.

— Там панує авіація союзників, в основному англій ці, запевняю вас.

Лужінський знов узяв за руку льотчика, притяг його ближче до себе, щоб тільки прошепотіти:

— Благаю вас, нікому про це ні слова. Справді, маєте рацію. На тих островах гітлерівцям не видне око літати. То, значить, наважимося?

— Давайте ваш повний текст.

Лужінський ткнув у руку льотчика текст радіограми німецькою мовою. Рука тремтіла, він глибоко переживав, неначе видавав на риск великої ваги державну таємницю. Льотчик присвітив ліхтариком під полою, вголос, але тихо прочитав текст радіограми:

— "SOS! Четверо радянських піонерів і дівчинка Ніна перебувають на острові в океані. Координати... Посадка літака можлива на косі південний захід острова. Коса — пісок, галька, Лужінський".

— Єсть, товаришу! Радіограма буде передана о двадцять першій нуль-нуль московського часу. Будьте певні!

На цьому і попрощалися. В дворі Лужінського наджидав Горн. Побачивши, швидко підійшов. Був радісно схвилюваний, дух йому займало від захоплення.

— Домовилися, друже! Через півгодини на світанку операція... Лікар буде врятована і доставлена десь сюди, в гори, в безпечне місце! — Горн схопив руку приятеля і міцно потиснув її.— Подяка за добру школу! Я, здається, знайшов ту надійну стежку, якої довго шукав для зближення з батьком!.. А лікар сьогодні ж буде в цілковитій безпеці.— І Ганс побіг доганяти своїх товаришів по майбутній операції.

Традиції Ніцци як курортного міста значно порушилися з приходом гітлерівських військ. Майже цілу добу не вщухав гамір, стрілянина на широкому дворіщі і в будинках комендатури. Та поступово гестапівці вдовольнили свою першу жадобу "діяльності": було розстріляно чимало громадян міста. Зрештою, впливало й те, що справи Гітлера на фронтах катастрофічно гіршали. Після дванадцятої години ночі будинок комендатури завмирав, як саме і в цей день. У дворі стояли тільки нічні вартові.

В ту передранкову пору в комендатурі Ніцци ще було спокійно і тихо. До парадного сходу, де дримаючи сидів вартовий, підійшли двоє есесівців, тримаючи під руки третього — зовсім слабого капітана-льотчика. Голова його звисала на груди, ноги вклякли.

Один з есесівців звернувся до вартового:

— Старшого!

Вартовий підхопився, відкозиряв. Перед ним був молодий офіцер з численними орденами на грудях і з пістолетом в руці. Другою рукою він підтримував слабого льотчика. Вартовий тільки обернувся, щоб натиснути кнопку. Кнопка, очевидно, була на доброму пильнуванні. Негайно ж загупотіло кілька ніг, ляснув замок, і на дверях стали двоє озброєних есесівців. Вартовий тільки вказав головою на офіцерів з хворим чи пораненим льотчиком.

— Капітанові терміново потрібна лікарська допомога,— відрубав офіцер, підтримуючи Горна.

Ні форма в усіх трьох, ні зброя, ані поведінка чи мова не викликали жодних підозр. — Я зараз подзвоню в роту...

— То буде пізно. Йому потрібна негайна допомога! — сказав офіцер з орденами.

— То, може, допомогла б та арештована лікарка? — нагадав есесівець-вартовий.

— Давайте її сюди! — наказав офіцер.

У клопоті й поспіху жоден з трьох вартових навіть не подумав про якусь-то перевірку документів.

— Лейтенанте, ви лишаєтесь тут, а ми з вартовими й без вас упораємося. Ходімо мерщій.

Вартовий пішов по коридорах попереду, за ним один з прибулих повів "ледве живого" капітана Горна, ще один вартовий замикав цей кортеж. Передній заскочив у якісь двері і швидко вийшов з ключем. Його пропустили знову наперед, і, доки дійшли, він уже встиг відімкнути двері арештантської, увімкнув світло.

Кімната яскраво освітілася великою лампою. Майже в ту ж мить на дивані підвелася літня, посивіла жінка.

— Ви лікар? — запитав той, що ввів хворого капітана.

— Я арештант, а не лікар,— тихо відповіла жінка, зітхнувши. Але встала з дивана, бо на нього вже садовили хворого. Він впав головою на зім'яту подушку.

— Капітане! Капітане Горн! Ось лікар. Зараз вона огляне... Негайно огляньте хворого! — розпоряджався есесівець. І ще раз звернувся до ледве живого капітана: — Капітане, можете сказати лікареві, що там у вас?

Хворий відкрив очі і виразно скліпив повіками. Він може говорити з лікарем. Есесівець відійшов геть. Повернувшись, жестом вирядив обох есесівців і сам вийшов за ними, щільно причинивши двері. Лікар зітхнула, взяла стілець і підсіла до хворого.

— Що з вами, хворий? Я ж арештований і, здається, засуджений вашими... лікар.

— Ми знаємо про це,— прошепотів хворий, підводячи голову.— Пробачте, з вами говорили не зовсім чемно. Це маневр...

Лікар аж відсахнулася з несподіванки. Навіть на двері обернулася — машинальний жест, бо на якусь допомогу чи роз'яснення не сподівалася звідти. До того ж там, за дверима, в коридорі, щось сталося страшніше. Ойкнув і впав на підлогу чоловік, незграбно гекнувши. А хворий уже сидів, навіть посміхався:

— Пробачте, пані лікарко... У ваших же інтересах ні на що не зважати! Ви мусите коритися нам: вас звільняють звідси друзі. Коріться найменшому рухові руки. Ніякий я не хворий. Як тільки відчиняться двері, негайно ж виходьте звідси. Вам покажуть, куди йти. На стрілянину і ні на що не зважайте. За рогом праворуч, у провулку, буде наше авто. Слухайте уважно: ми знаємо, що ви вмієте керувати авто. Сідайте і — повний газ! Виїздіть на набережне шосе. Там теж ні на що не зважайте. Виїздіть на тридцять шостий кілометр, біля шляху праворуч у ліс, і спиніть машину. Негайно ж виходьте на той бічний лісовий шлях. Вам допоможуть ваші хороші друзі. Ви готові?

— Просто не збагну. Коли це той самий жарт, що й з братом...

— Пані лікарко, з такими справами нам не до жартів! Отже, повний газ і на тридцять шостому, не забудьте, на тридцять шостому кілометрі.

Рвучко розчинилися двері. Капітан Горн схопився з дивана, в руках уже був кольт. Лікарка теж підвелася з стільця і, помітивши кивок голови капітана, пішла в двері. В коридорі лежав труп одного з вартових есесівців. Десь за зачиненими дверима знов чути кректання, тяжкий стогін, падіння. Лікарка переступила труп і озирнулася на капітана. Він перехопив її погляд — кивнув головою.

Підійшовши до виходу, лікарка ще раз для певності озирнулася. Побачивши такий же заспокійливий кивок голови капітана, відчинила двері. Спочатку відсахнулася, але пересилила страх, переступила ще один труп і пройшла повз вартового есесівця, який на колінах стояв з піднятими перед маузером руками, з кляпом у зубах.

Не слухаючи і не помічаючи більш нічого, лікарка швидко збігла по східцях, повернула за ріг вулиці. Через хвилину хлопнули автомобільні дверці, завив стартер, загуркотів мотор. Авто зірвалося з місця і понеслося вулицею. Мить, і воно вже мчало по набережній. Незабаром машина зникла в передранковому мороці.

— Прикінчити й цього, а чи...— запитав офіцер у капітана Горна.

— Залиш. Буде кому розказувати...— махнув рукою капітан Горн.

І швидко зійшли по східцях. Незабаром на подвір'ї комендатури пролунав постріл, почулися тривожні крики, галас...

А капітан Горн і його товариші в ту ж мить уже були за рогом, де тільки-но стояло авто.

— За мною і тихо: ми патруль... Стріляти тільки в крайньому разі. Візьміть, капітане, свій берет. Чудово діяли! Доведеш капітана до Річардо. А сам... на службу! Ні хвилинок запізнення!

Капітан Горн навіть озирнутись не встиг, як лейтенант кудись зник. Мимоволі лапнувся за цього, що лишився.

— Може, мені повернутися туди? — нагадав про себе лейтенантові СС.

— Ні, тільки наступної ночі і... лише зі мною. Той помилуваний нами напевне ж упізнає вас.

Десь на побережжі знов пролунало кілька пострілів.

— Чи не в авто з лікарем стріляють там? Давай, капітане, швидше! За мною в провулочок і не шкодуйте ніг! У комендатурі почалося.

Лікарка уважно стежила за кілометражними тумбами на трасі. Здалося, що чула якісь постріли позаду. Після тридцять п'ятого кілометра послабила газ, пригальмувала. Аж тепер повірила, що все це не гра. Якісь постріли десь далеко чула, коли спиняла мотор, але ж навколо все мовчало. На тридцять шостому кілометрі мусить бути просіка і дорога праворуч. Ось і стовп, а згодом і просіка. Авто вже котилося по інерції. Лікарка лише торкнула педаль гальма, воно й стало. Вийшла з машини, озирнулася. Попрямувала дорогою упевненою ногою. Стрілянина в місті трохи непокоїла. Десь же там її відчайдушний рятівник-капітан... Раптом почула, як хтось включив мотор. Мимоволі озирнулася, хоч і чекала чогось подібного: це авто мусить негайно ж відвести звідси. Авто заревло натужно і рушило далі по шляху. На його місці стояв якийсь чоловік. Помітивши жінку, кинувся наздоганяти її

— Доброго ранку, мадам Зельда. У нас все гаразд! — озвався, не спиняючись.

— Доброго ранку. Дякую, не скажусь і я. Тільки не розумію. А де той німецький льотчик, мій рятівник? Там така стрілянина зчинилася.

— Ми чекали тієї стрілянини значно раніше. А з капітаном ви побачитесь завтра, коли... ніщо не перешкодить. Осюди, прошу, лісом пройдімо. Ви не стомилися?

— О, ні, дякую. Все це так загадково.

— Не так загадково, як чітко. Добре підготувалися. Поки що ніби все гаразд. Можу вам сказати й решту плану. Зараз ми йдемо до лісника на дільницю. Він оселить вас на дві-три доби в одній з своїх мисливських хаток. Це цілком безпечно. Вас доглянуть там... Потім переведуть уночі до одного льотчика, де й оселять на довший час. Можливо, згодом вивеземо кудись далі. У всякому разі фашистам уже вас не дістати.

— А хто ж той капітан, коли це не таємниця?

— Колишній гітлерівський льотчик. Чудовий і вірний товариш. Ви, здається, musiли б пам'ятати одного поляка, друга Каспара Луджіно по іспанських подіях.

— Як же, добре пам'ятаю. Де він?

— Він організатор вашого звільнення з гестапо і друг того льотчика! Відтепер бореться разом з нами в загоні "Вільна Франція".

Молочна завіса ледве ворухилася під подувом легенького вітерця над островом. З ранкового туману подекуди проглядали густі віти дерев, кручі. Океан неначе підкрадався до тої серпанкової пелени і знесилено ревів хвилями. Туман поволі відступав у зарості, знімався хмарою догори. На узбережжі широка піщана коса справді огинала майже половину острова прекрасним пляжним поясом. Завернувши востаннє і примірівшись, літак зайшов на посадку і майстерно приземлився. Не виходячи з кабіни, льотчик оглянув місце посадки, прикинув у думці, як буде злітати, потім підійшов до радиста, який уже ввімкнув радіоапаратуру.

— Алло, говорить Адамсон. Літак "Ефір-47", "Ефір-47"! Так, так, Адамсон. Чудово приземлилися. О'кей! Піонери? Записуйте, так, так записуйте: четверо радянських хлопчаків і дівчинка... категорично відмовилися повернутися на комуністичну батьківщину! Так, відмовилися, це я вас запевняю. Познімали червоні піонерські галстуки і в сльозах молять забрати їх, врятувати від комунізму! Так, так, четверо

хлопців і дівчинка. О'кей, всі як один відмовилися повертатися в Совети. Везу їх на базу "Корсар"! Підготуйте кореспондентів. Адамсон. О'кей!

Скинув навушники і, нарешті, рушив до дверей. З них уже звисав трап. Члени екіпажу оглядали літак, сторожко позираючи на хвилі океану.

— Бачили їх? — запитав, спускаючись по трапу на припрасовану хвилями приливів шліфовану гальку.

Механік непевно озирнувся навколо, знизав плечима. Туман коржами брався, знімаючись над островом.

— Не видно, мабуть, там... — показав кивком голови на ліс і гори острова. Адамсон потягнувся на чистому повітрі, зробив кілька гімнастичних вправ.

Сходило сонце. Окинувши оком узбережжя, Адамсон повернувся і пішов понад берегом до крутих лісистих берегів. За ним рушили ще двоє з екіпажу.

Піщана коса потроху підвищувалася, гостре велике скелля височіло над лісом. Показалася й стежечка свіжо ходжена. Адамсон задоволено посміхнувся. Стежечка то дерлася на кручу, то спускалася в долинку, зарослу цьогорічною рослинністю.

Пілот поспішав. Вийшов ще на один пагорок і раптом побачив... Закритий з усіх боків віковичною рослинністю, на дзеркальній поверхні невеликої затоки стояв військовий німецький катер виробництва бременських заводів. З кручі на борт катера були перекинуті дерев'яні сходи.

— Певне, піонери ще сплять у каюті, — глузливо промовив Адамсон до своїх супутників.

Льотчик озирнувся і помітив мазану будівлю-землянку, що стояла оддалік. Екзотика, робінзонада! Показав рукою на будівлю. Кваплячись ступив на сходи. Розчинені люки — і жодного людського звуку навколо.

Деся глибоко підозра кольнула свідомість, що тут нікого немає. А радіограма ж уже передана, збираються кореспонденти!..

— Хел-ло-о! — гукнув у відкритий люк катера. Порожніми лунами відгукнулося тривожне "ло-о!"

Тоді обернувся до хати, послав туди борт-механіка.

— Що вони там, товариші? — запитав льотчик, іронічно підкреслюючи слово "товариші".

— Немає й духу! Недавно ще, видно, спали тут, але...

Адамсон кинувся по сходах униз, аж у трюм катера. Всюди розчинені двері. Були — і немає їх!

Тоді згадав про свою покvapну радіограму. Яка необережність, нерозсудливість, кокетування політичною акцією: "...Категорично відмовилися повернутись на комуністичну батьківщину..."

Піонерів і сліду немає на острові. Може, англійці перехопили? Адже у них тут ближче є бази. Адамсон губився в догадках, не знав, що ж далі чинити. А може, може, німці? Стривай, стривай — на березі, здається, справді видно було сліди коліс літака...

Адамсон кулею вискочив наверх, збіг по трапу на берег і заквапився на піщану

косу, до свого літака. За ним ледве встигав борт-механік та другий пілот. Так і є. Тут уже був літак.

— Який же я дурень! А все це туман. От же гади, яка несолідарність! Таки перехопили! Що ж тепер? Ще одну радіограму посилати: втекли, мовляв, передумали?

— Містер Адамсон, видно, хтось випередив нас. Ширина коліс, як і в нашого,— гукнув другий пілот.

— Знаю, англійці з островів... Літак готувати до вильоту!

— Єсть до вильоту!

За кілька хвилин мотори потужно заревіли, і літак рушив по піску, беручи розгін. Пронісся понад берегом, на краю коси, підмитої хвилями, відірвався, злітаючи вже над бурхливими хвилями океану.

Генерал Армії прочитав подану йому перехоплену радіограму льотчика Адамсона і розреготався. Ад'ютант ледве стримувався, щоб і собі не розсміятися.

— Льотчик Каспар Луджіно читав це? — запитав генерал, відсапуючись од нестримного реготу.

— Ще ні. Дати прочитати? — запитав ад'ютант.

— Стривайте. Треба думати, що цю радіограму Адамсона перехопили інші станції?

— Так точно... Навіть гітлерівська пропаганда вже підхопила повідомлення Адамсона, кинула в ефір з крикливим галасом:

"Група радянських юнаків і з ними дочка відомого радянського генерала відмовилися від комуністичного раю!"

— Покличте до мене майора Луджіно,— звелів генерал, підводячись з-за столу.— А що відповів генерал Дорошенко?

— "Радіограму прийняв, за годину прибуду літаком".

— А Марія Йосипівна?

— "Радіограму одержала. Сердечна материнська дяка". Більше нічого, товаришу командуючий. У неї ж немає свого літака.

— Чому нашого не послали? Негайно ж зв'яжіться з партизанкою і пошліть літака по неї. До речі, й тих дітей, що в загоні, нехай вивезуть. їм же вчитися треба.

— Єсть послати літака. Майор Луджіно прибув, чекає в кімнаті.

Командуючий вийшов у ту кімнату, привітався з розігрітим від швидкої ходи майором Луджіно:

— Чули, льотчик Адамсон радирує з острова, що наші піонери позривали з себе червоні галстуки? А ви привезли їх звідти в самих трусах. Де ж галстуки? Піонери, хваляться Адамсон, зажадали вивезти їх до того капіталістичного "вільного світу". Природно, що Адамсон охоче вволив їхню волю. Навіть гітлерівське радіо підхопило ту чванливу похвальбу...— Командуючий обернувся і взяв з рук ад'ютанта папірець:— Ось, товаришу майор, маємо радіограму про нагородження вас ще одним орденом за вдалу операцію по вивезенню вночі піонерів з острова!

— Прибув генерал-полковник Дорошенко! — доповів ад'ютант.

— Заходь, заходь, Андрію Тихоновичу. Тут якраз і майор Луджіно...

— Дозвольте мені, як батькові врятованої дочки, не по-військовому подякувати льотчикові.— І Андрій Тихонович міцно обняв Каспара Луджіно.

— Ад'ютант, зв'язалися з Марією Йосипівною?

— Так точно, літак послано. Вона прибуває з піонерами.

— Ну, що ж, товариші! Наступаємо, на всіх фронтах, наступаємо... І ця операція, яку так героїчно підготували і провели наші друзі, зокрема Станіслав Лужінський і майор Каспар Луджіно, дорівнює почесній перемозі! Радянський уряд високо нагороджує вас, товариші, за чудово проведену операцію врятування наших робінзонів. Про льотчика Горна обіцяв Лужінський дати якісь додаткові відомості... Вони обидва борються в загоні французьких патріотів.

До кімнати зайшли четверо загорілих, змужнілих юнаків у нових костюмах, червоних піонерських галстуках. Один з них вів за руку шестирічну дівчинку. Така ж загоріла, трохи ніби перелякана з несподіванки. Оглянула генералів, шугаючи очима по кімнаті.

— Тату-у! — гукнула. Несміливо відірвалася од руки Олега.

Генерал підхопив її на дужі руки, міцно пригорнув до грудей. Потім, знеможений радістю, зіперся на стіл.

— Ніночко, Нінусю! Мій Кленовий листочку, зірваний такою веремією! — вимовляв, нічого не бачачи і не чуючи.

— Ад'ютант,— наказав командуючий,— негайно передайте в ефір офіційне повідомлення!

Генерал Дорошенко поставив дочку рядом з хлопцями і сам став струнко, ніби замикаючи той ряд робінзонів.

— Група радянських дітей,— почав командуючий,— закинутих війною на безлюдний острів Атлантичного океану, сьогодні вивезена з острова на батьківщину літаком під пілотуванням Героя Радянського Союзу майора Н. Діти здорові і почувають себе добре.

Командування групи радянських військ...

...З текстом цієї радіограми одної ночі і зайшов Станіслав Лужінський з бійцями загону до родини Каспара Луджіно в Ніцці — він-бо знав уже, хто такий отой Герой Радянського Союзу майор Н. З ними ж була і лікар Зельда Пока та льотчик Лаверні. Він побував у лабетах гестапо, але герої Опору вирвали його. Забинтована голова, на марлі підвішена рука. Але уста усміхнені, в запальних очах радість. Його старший колега, льотчик-комуніст,— чудовий приклад для них, молодших!..